

વિવિધગ્રન્થમાળા : મણુકો ૧૦ તથા ૧૧.

યોગિની

અથવા

સરસ્વતીના જીવનસુવાસ.

રચનાર, -રામમોહનરાય જસવંતરાય.

મુ. -અમદાવાદ.

પ્રકાશક, -સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી,
મંત્રી, ભિક્ષુ અખંડાનંદ. ઠે. કાલખાદેવીરોડ, મુંબઈ.

LOVE AND BEAR ! -હાઓ અને સહો !
“ બહાલી ખાખાં ! સહન કરવું એય છે એક લ્હાણું ” -કલાપી.

આવૃત્તિ બીજી.

પ્રત ૫૮૦૦.

આવણુ-ભાદ્રપદ, સં. ૧૯૬૭ (પ્રથમવર્ષ)

કિં. પોષ્ટજ સાથે, સાદું પૂઠું ૦-૫-૦

પાકું પૂઠું ૦-૧૦-૦. સોનેરી ૧-૪-૦.

સર્વ હક્ક કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાનું વાર્ષિક મૂલ્ય.

હિંદુસ્તાન, બરમા અને સિલોન માટે.

આફ્રિકા માટે.

૧ પહેલા વર્ગનાં પુસ્તકો બદલ રૂ. ૧૨-૦-૦	૧૩-૮-૦
૨ બીજા વર્ગનાં પુસ્તકો બદલ રૂ. ૬-૦-૦.	૭-૮-૦
૩ ત્રીજા વર્ગનાં પુસ્તકો બદલ રૂ. ૩-૦-૦.	૩-૧૨-૦
૪ ચોથા વર્ગનાં પુસ્તકો બદલ રૂ. ૧-૮-૦.	૧-૧૪-૦.

પોષ્ટેજ ખર્ચ માફ. મૂલ્ય અગાઉથી લેવાશે.

અમદાવાદ.

ધી “ડાયમંડ જ્યુવેલી” પ્રીન્સિંગ પ્રેસમાં
પરીજ દેવીદાસ હમનલાલે છાપ્યું.

પ્રકાશકના બે બોલ.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ચાલુ વર્ષના ત્રીજા મહુદ્ધા દાખલ 'અ-બળાહિતદર્પણ' નામે સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયા પછી આ ૧૦, ૧૧ મહુદ્ધા તરીકે તે પ્રકાશનું આ બીજું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ સાત વર્ષ ઉપર નીકળી હતી પરંતુ તેનો અધિક પ્રચાર સામાન્ય જનસમાજ માટે એકંદરે હિતાવહ જણાયાથી, તથા તે હાલ મળી શકતું ન હોવાથી તેની આ બીજી આવૃત્તિ કહાડવામાં આવી છે.

આ પુસ્તકના સુયોગ્ય લેખક અમદાવાદ નિવાસી રા. રા. રામ-મોહનરાય જસવંતરાય; એમણે આ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની નિષ્કામ ભાવે રજા આપવાની જે ઉદારતા દર્શાવી છે, તે બદલ ખાતા તરફથી હૈમનો ખાસ આભાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.

આ પછીના પૃષ્ઠોમાં 'લવાજમ વધશે ?' 'પોણી કિંમતે' 'સાભાર સ્વીકાર' એ મથાળાંઓ નીચે આપેલી અગત્યની બાબતો તરફ દરેક વાંચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

એક સૂચના-જે માસનો મહુદ્ધા હોય તે તે માસની આખરે તૈયાર થઈ બીજા માસની સુદ ૧૦ સુધીમાં રવાના થવાનો નિયમ જોતાં 'તેની પૂતેમ' પછીજ ઉધરાણી કરવી ઘટે, છતાં આ મહુદ્ધા માટે ઘણાઓએ તે અગાઉજ ઉધરાણી કરી હતી એ ભૂલ છે.

ઉપલા નિયમ પ્રમાણે ભાદરવાનો અગીઆરમો મહુદ્ધા આસોમાં મળવો જોઈએ, છતાં પુસ્તક બે મહુદ્ધાનું હોવાથી ૧૦ મા મહુદ્ધાને સમયેજ બેઉ મહુદ્ધા મોકલી આપવામાં આવ્યા છે.

ચાલુ કાગળો વખતસર ન મળવાથી આ તેમજ અગાઉનાં એકાદ બે પુસ્તકોમાં ચઢતા કાગળો લેવા પડ્યા છે. ૐ તત્ત્વત્ત.

મુખ્ય-સં. ૧૯૬૭ જન્માષ્ટમી.

'મંત્રી'

લવાજમ વધશે ?

ઉપલા પ્રશ્નનો નક્કીપણે ઉત્તર આપવાને હજી અમો અશક્ત છીએ. વમા મણુકામાં દરેક વાંચનાર દીક બળે ગ્રાહકો થઈ આવવાની જે જરૂર દર્શાવવામાં આવી હતી તેના પરિણામમાં અત્યાર સુધીમાં ૧૧૨ જણાવેલા ઉત્સાહી અને પ્રત્યનશીલ વાંચક બંધુઓ તરફથી યમાજાનાં પાંચથી પચીસ સુધી ગ્રાહકો થઈ આવ્યાં છે તે બદલ અમે સર્વને પ્રેમ પૂર્વક ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે.

લાવનગર રા. રા. કર્ણાશંકર ભવાનીશંકર બદ.

નદીયાદ „ સુનીલાલ બોધાભાઈ માસ્તર.

પેટલાદ „ પુરુષોત્તમ ઝીણારામ પાઠક.

બોરસદ „ હરિલાલ મોહનલાલ ઠક્કર.

ટ્રેડ સોનગઢ „ દલપતરામ હરિરામ બદ.

વળા „ કાળીદાસ જ્યેષ્ઠ ધોળકીઆ.

સિદ્ધપુર „ શંકરભાઈ નાથાભાઈ રાવળ.

અમદાવાદ „ મગનલાલ મૂળશંકર.

કપડવાજ „ દોલતરામ નૃસિંહરામ શર્મા.

રંજુન „ નંદુ નેમીદાસ પારેખ.

સુંબઈ રા. રા. દલપતરામ નંદરામ શુક્લ બી. એ.

„ „ શેઠ મોતીલાલ વલભજી.

„ „ ડાહ્યાભાઈ પ્રભુદાસ નયુભાઈ.

„ „ મહાદેવભાઈ દેશાઈભાઈ.

„ „ છોટાલાલ નરોત્તમદાસ શરાફ.

સચીન „ ભાઈલાલ વિશ્વનાથ વ્યાસ.

વડોદરા „ અંબાઈદાસ બાબરભાઈ પટેલ.

લીલીયા રા. રા. પી. પી. યોગી.	
દીંબરવા „	ખંડુભાઈ મોરારજી
ખંભાત „	સ્વામીશ્રી મુકુંદાશ્રમજી
ધંધુકા „	શૂલશંકર લક્ષ્મીરામ.
વિરમગામ „	પુરુષોત્તમ લલ્લુભાઈ પટેલ.
સુરત „	માણિકલાલ જમનાદાસ ભક્તરાજ.
ખેડા „	પ્રીતમલાલ મંગુભાઈ દવે.
મદ્રાસ „	પ્રાગજી સુંદરજી કાનાભાર.
પ્રતાપનગર „	મગનલાલ જમનાદાસ.
ઝેરવાવરા „	મણિલાલ નીછાભાઈ.
ખાખરેચી „	શ્યામચંદ્ર ગોવરધનરામ.
ભાયંદર રા. રા.	ગુલાબભાઈ ડાહ્યાભાઈ દેશાઈ.
અડાસ „	મણિલાલ મંછારામ દવે.
સિદ્ધપુર „	જગન્નાથ માધવરામ શર્મા.
ઝાંગદ્રા „	રવિશંકર મુળજીભાઈ ફોટોગ્રાફર.
વડોદરાકાંપ „	ચીમનલાલ શીવદાસ.
દેવગઢખારીઆ „	તુલસીદાસ નારણજી.
ખારડોલી „	કેશવરામ રૂગનાથજી.
„ „	ઉમીયાશંકર ભાઈશંકર.
ત્રાજ „	છોટાભાઈ દારકાદાસ મુખીપટેલ.
અમદાવાદ „	ડાકતર ત્રીકમલાલ અમૃતલાલ.
„ „	કેશવલાલ કૃષ્ણાશંકર પાઠક.
„ „	મણિલાલ ગીરધરલાલ.
રંગુન „	ધેલા નેમચંદ દોશી.
વિરમગામ „	શામળદાસ દારકાદાસ.

વિરમગામરા.રા. શ્રી બન્ધુ મંડળ કાર્યાલય.

વ્યારા	„	મગનલાલ ભૂખણદાસ.
ભરૂચ	„	મણિશંકર રામચંદ્ર.
પેટલાદ	„	પ્રાણુજીવન અમરેશ્વર.
ઘોડાસર	„	બાલકૃષ્ણ હરીશંકર દાકર.
ઘોરાજી	„	કલ્યાણુજી હરીભાઈ.
અમરેલી	„	ઝવેરચંદ આદીતરામ.
કપડવંજ	„	અંબાલાલ દામોદર જ્વેશી.
દહાણુ	„	નાતુ નરોત્તમ અઢીઆ.
કરાંચી	„	ઓધવજી તુલસીદાસ ઠક્કર.
અમદાવાદ	„	મૂળશંકર ત્રીભોવન મોનણીદાર.
રંગુન	„	મોહનલાલ સુંદરજી શાહ.
„	„	મોહનલાલ હ. રાબ.
„	„	કુંગરશી ધરમશી.
કેશોદ	„	પ્રભુલાલ પ્રીતમલાલ પઢીઆર.
વ્યારા	„	દેવશીભાઈ લઘુભાઈ મહેતા.
મોરખાસા	„	ડાહ્યાભાઈ શંકરભાઈ પટેલ.
મારવાડજંકશન.	„	છોટાલાલ નરોત્તમદાસ.
ગડરા	„	ગણુપતરામ જીવરામ ત્રિપાઠી.
અમદાવાદ	„	સોમચંદ ભગવાન.
„	„	અંબાલાલ યુલાખીદાસ.

ઉપલા ગૃહસ્થોમાંના કોઈ કોઈ તરફથી તો આ ગ્રંથમાળાની સરખાતથીજ પુષ્કળ પ્રયત્નપૂર્વક પચાસ, સો, અને તેથી પણ વધુ ગ્રાહકો થઈ આવેલાં છે.

ઉપરાંત કેટલાએક વાંચક બંધુઓ તરફથી અકેક, બપે અને કોઇ કોઇ તરફથી ત્રણ કે ચાર ગ્રાહકો થઈ આવ્યાં છે. અને બીજાં કેટલાંક ગ્રાહકો સ્વાભાવિક રીતે વધ્યાં છે. આ પ્રમાણે હાલનો આશરે કેટલાંક ગ્રાહકોનો વધારો ઉમેરતાં કુલ સંખ્યા અઢી હજાર આશરેની થઈ છે.

શરૂઆતના ઉપલા પરિણામ ઉપરથી ગ્રાહકોની આવશ્યક સંખ્યા માટે જો કે નિરાશા દર્શાવી શકાય નહીં; તોપણ હજી સુધી ગ્રંથમાળાના વાંચનારાઓમાંનો સેંકડે નેવું ટકા જેટલો જે મ્હોટો ભાગ આ બાબતમાં રહેલી પોતાની ફરજ બજાવી શક્યો નથી, તેમના તરફથી બાકી રહેલા મહિના • માસના સમયમાં પણ ઘટતો પ્રયાસ નહીં થાય તો બચ છે કે લવાજમ વધારવું પડ્યા શિવાય બીજો રસ્તો રહેશે નહીં.

આશા છે કે જે ગ્રાહક બંધુઓએ હજી આ બાબત ધ્યાન પર ન લીધી હોય તેઓ સમય થોડો રહેલો હોવાથી પોતાની લાગ-ણીને સતેજ કરી આવી માત્ર એક સાદી અને સીધી ફરજ સ્વપરના હિતને ખાતર બજાવશે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં દીવાળી સુધીમાં થનારાં તથા અત્યાર સુધીમાં થયેલાં ગ્રાહકોને સ્વર્ગનાં પુસ્તકો દીવાળી સુધી પોણી કિંમતે મળવાની આ પછી જણાવેલી હકીકત તરફ દરેક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

મુબઈ, સં. ૧૯૬૭ જન્માષ્ટમી.

‘મંત્રી’



પોણી કિંમતે.

પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી લેખક વૈદ્ય, અમૃતલાલ સુંદરજી પટિયાર કે જેઓ આ ખાતામાં ઓનરરી સભાસદ છે તેમની કલમથી લખાયેલાં નીચે જણાવેલાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકોમાંથી જેમણે તે તે પુસ્તકો આજથી તે દીવાળી સુધીમાં આ ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ ના જેઓ નવિન ગ્રાહક થાય તેમને તથા અત્યાર અગાઉ થઇ ચૂકેલા ગ્રાહકોને માત્ર દીવાળી સુધીને માટે મૂળ કરતાં પોણી કિંમતે આપવાનું હેતુએ કમ્પુલ્સ કર્યું છે. દીવાળી પછીથી ગ્રંથમાળાના ગ્રાહક થનારને અથવા દીવાળી પછી એ પુસ્તકો મંગાવનારને આ લાભ મળશે નહીં.

પુસ્તકોનાં નામ. મૂળ કિંમત. પૃષ્ઠ સંખ્યા.

૧ સ્વર્ગનું વિમાન (ત્રીજી આવૃત્તિ) રૂ. ૧.	૪૦૦.
૨ સ્વર્ગની કુંચી (બીજી આવૃત્તિ) રૂ. ૧.	૫૦૦.
૩ સ્વર્ગનો ખજાનો (સિલિકમાં નથી) રૂ. ૧.	૪૦૦.
૪ સંસારમાં સ્વર્ગ (બીજી આવૃત્તિ) રૂ. ૧૧૧.	૪૦૦.
૫ શ્રીઓનું સ્વર્ગ રૂ. ૧૧૧.	૪૫૦.
૬ સાચું સ્વર્ગ રૂ. ૧૧૧.	૬૦૦.
૭ સ્વર્ગની સીડી રૂ. ૧૧૧.	૪૫૦.

ઉપલાં પુસ્તકો ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં એટલાં તો પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય થઇ ચૂકેલાં છે કે તેને માટે બલામણુ કરવા જરૂર રહેતી નથી.

એ સર્વ પુસ્તકો ત્રણથી ચાર સોનેરી નામો તથા સુશોભિત ખાકા પૂઠાવાળાં અને રોયલ બાર પેજ સાઈઝનાં છે.

દરેક પુસ્તક વિષેની વધુ માહિતી જેમણે તો તે આ પુસ્તકની છેવટે જેડેલી બહેર ખખરમાં આપેલી છે. તેથી વાકેફ થઇ બને તેમણે આ રૂડી તકનો લાભ લેવો.

ઉપલાં પુસ્તકો પોણી કિંમતે આ ખાતાની મુજબની ઓફીસમાંથી આ માહીકને ત્યાંથી રૂબરૂ યા વી. પી. દ્વારા મળી શકશે. અમદાવાદ, આવનગર તથા નડીયાદની એજન્સીઓમાં બધે આના વધુ પડશે.

‘વ્યવસ્થાપક’

સાભાર સ્વીકાર.

આ ખાતાના તથા ગ્રંથમાળાના કાર્યમાં નીચેની વિગતે મળેલી સહાયનો આભાર સહિત સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

૧૦૦) લીંબડીના નામદાર મહારાજ શ્રી દોલતસિંહજી બહાદુર એમના તરફથી જાહેર થયા મુજબ બક્ષીસ ચૈત્ર માસમાં.

૧૨) પોરબંદરના એડમીનીસ્ટ્રેટર સાહેબ અને હુડાળાના નામદાર દરબાર શ્રી વાળા વાજમૂર વાલેરા, તરફથી વિવિધ ગ્રંથ-માળાનાં લવાજમ ઉપરાંત સહાયક વર્ગના નિયમ પ્રમાણે.

૧૫) સોનગઢ નિવાસી રા. રા. દલપતરામ હરિરામ ભટ્ટ તરફથી ગ્રંથમાળાની યોજના વાંચીને તે બાબતમાં સહાય બદલ.

૫૧) રંગુનથી રા. રા. અમરચંદ માધવજીની કું. તરફથી, લવાજમ વધારવાની જરૂર ઇ. નવમા મહુકામાં જણાવેલી હકીકત ઉપરથી સહાય દાખલ.

૫) એક ગરીબ વિધવા બહેન તરફથી મદદ તરીકે.

૪) કવિઠા નિવાસી રા. રા. વજેસીંગ માનસીંગ જીજોરા તરફથી (એમના પિતાશ્રીની સદ્ગતિ નિમિત્ત).

ખા. ઓછી શક્તિવાળા સુપાત્ર જનોને વિવિધગ્રંથમાળા માત્ર આઠ આનામાં તેમજ મફત આપવા ખાતે નીચેની રકમો મળી છે. (એ સહાય જે વ્યક્તિઓને અપાય તેમનાં નામ જાહેરમાં મૂકવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી).

૧) રા. રા. ચુનીલાલ વીરજી દોશી કરાંચી.

૩) રા. રા. હંસરાજ લાલજી કલકત્તા.

૧૧) રા. રા. દાકરશી મકનજી પારેખ રંગુન.

મુખ્ય ઇ. સં. ૧૯૬૭ જન્માષ્ટમી.

‘વ્યવસ્થાપક’

નિવેદન.

૧.

પહેલી આવૃત્તિ:

વાર્તા લખનારને નજીમી થવાનો હક છે; પરંતુ તે સાથે ભવિષ્યને વર્તમાન બનાવી, પ્રજાઓને ઉદ્યમાર્ગે તરફ ગતિમાન કરતાં સાધનોનું સૂચન કરવું એ, તેની મહાન ફરજ છે. આ વાર્તામાં ઉન્નતિનો એકાદ માર્ગ અને પ્રયાણનાં કાંધક સાધન,—એટલુંજ સૂચવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. સુવર્ણફળપ્રાપ્તિની આશાભૂમિ તો દરેક હૃદયવાટિકામાં હશેજ; પણ આ પ્રયાસથી સૂચવેલાં સાધનો તરફ જનસમૂહની નજર જશે તોપણ લેખક તેની સફળતા માનશે.

ખરૂં જોતાં આ વાર્તા નથી તેમ નવલકથા પણ નથી; પરંતુ મનુષ્યજીવનનાં ચિત્રો આલેખી, સહૃદય મંડળમાં જન્મ પામેલાં વિચારકુસુમોથી તેમને શોભાવી, વાચક મહાશયો સમક્ષ કથનીના રૂપમાં તે મૂક્યાં છે. લેખકે તો માત્ર ગ્રથનારનું કામ કર્યું છે અને તેમાં પણ તે એક સન્નિવ્રતના* આભાર તળે છે. ખામિઓ ઘણી આવી ગઈ છતાં, વિષયની મહત્તા પોતાની તરફ વાંચનારની આંતરવૃત્તિઓ વાળશે, એમ આશા છે. નિર્માણ થયેલી એક સાંસારિક નવલકથાના પ્રથમ ભાગ રૂપ આ પુસ્તક છે; અને હવે પછી, ખીજા વિભાગ તરીકે ખહાર પડનારી ‘ખાળા’ નામની વાર્તામાં અત્રે થોડા વધારે ચર્ચાયેલા તથા રહી ગયેલા ખીજા નવીન વિષયોનું વહન વધારે વિસ્તારવાન થશે, એમ જણાવવાની લેખક રજા લે છે.

હાલોલ, ૧૯૦૪.

* રા. શંકરરાય અમૃતરાય, (પાન્ય, બન્ધુસમાજ.)

ખીજી આવૃત્તિ:

આ પુસ્તકની ખેલી આવૃત્તિ “યોગિની અથવા સાધ્વી-ઓના જીવન સુવાસ” એ નામથી ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં અમારી અનુસમાજ તરફથી પ્રકટ થઇ હતી; અને અત્રે પ્રકટ થતા “સુન્દરી સુખોદ” માસિક પત્રની ખેલી ભેટ તરીકે તેના ગ્રાહકોમાં તે બહેનવામાં આવી હતી.

યોગિનીમાં જે કેટલાક “સ્ત્રીજીવનના મહાપ્રશ્નો” વિશે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમાંના થોડા તો અલ્પકાળમાં જ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે; અને ખીજી પ્રજાહૃદયમાં ધીમે ધીમે પરંતુ સખળતાથી ઉતરવા માંડ્યા છે. એ આપણા દેશના અરુણોદયનું શુભ ચિહ્નજ છે. આ પુસ્તક પ્રકાશ પામ્યું તે સમયે સ્ત્રી-આલોકની ઉન્નતિ માટેની વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિઓ ઘણીજ થોડી હતી; અને સ્ત્રીઓને હાથે સ્વતંત્ર રીતે ચાલતી એક પણ પ્રવૃત્તિ હિન્દુસ્થાનના આ ભાગમાં જણાતી નહોતી. જે ઉત્તમ, ઉત્કર્ષક કામ પુણાનો પ્રો. કર્વેનો અનાથ બાલિકાશ્રમ તથા પંઢરપુર, અમદાવાદ, નડિયાદ, વગેરે સ્થળોના અનાથાશ્રમો કરી રહ્યા હતા તેની માનવન્ત નોંધ લેતાં પણ ફૂલેવું પડશે કે, જાગૃતિની ખરી જાદૂઈ ફૂંક લોકનિગરમાં ફૂંકાઈ નહોતી. એટલે નવા સૈકાની શરૂઆતમાં ‘સુન્દરી સુખોદ’ અને યોગિની પ્રકટ થયાં તે વખતે સ્ત્રી-આલોકના ઉદયની હીલ-ચાલ બહુ મન્દ ભાસતી હતી.

પરંતુ તે વસ્તુસ્થિતિમાં હાલ બહુ આનન્દન ફેરફાર થતો નજરે પડે છે. હિન્દીસંસારસુધારાસંમાજને અંગે તથા ખીજી જૂદી જૂદી કોમોના મેળાવડાની સાથે સ્ત્રીઓ ઠારાજ ચલાવવામાં આવતી “મહિલા પરિષદો” સ્થળે સ્થળે મળે છે; મુંબાઈનું સેવાસદન તથા અમદાવાદ અને મુરતના “વનિતા વિશ્રામ” ની સુવ્યવસ્થિત, આશાજનક સંસ્થાઓ બહુધા સ્ત્રી-સહાય અને સેવિકાઓના દેશ પ્રેમી ઉત્સાહના ફળરૂપ સુન્દરતામાં, સામર્થ્યમાં અને ઉપયોગમાં,—

દરેક દિશામાં અભિવૃદ્ધિ પામતી જોઈએ છીએ. વનિતાવિશ્રામની વ્યવસ્થાપક પતિતપાવનભગિનીઓ તરફથી તો સંપૂર્ણરીતે સ્ત્રી-લેખકોથીજ લખાતું એક માસિક પત્ર પણ પ્રકટ થાય છે; સ્ત્રીઓ માટેનાં ખાસ પુસ્તકાલયો ઠેકાણે ઠેકાણે સુવૃદ્ધિ પામવા લાગ્યાં છે; સ્ત્રી-બાલકો માટે ઔષધાલયો તથા પશુતિગૃહો પણ ધીમે ધીમે વધે જાય છે; અને ક્ષય રોગ જેવા અસાધ્ય વ્યાધિનું પરિબળ ઓછું કરવા સેવાસદનના પૂજ્ય મન્ત્રિવર્ય તરફથી હ્રીમાલયની તળેટીમાં એક ખાસ ક્ષયરોગ-નિવારકગૃહ ચલાવવામાં આવે છે. કેળવણી વિના જગતનો ઉદ્ધાર નથી એ સત્ય સમજનાર જે થોડા સ્વદેશપ્રેમી સજ્જનો તરફથી કેળવણીની ઉન્નતિ માટે પ્રબળ હીલ-ચાલો જગાવવામાં આવી છે, હેમાં અગ્રચાનને યોગ્ય 'સસ્તું સાહિત્ય-વર્ધક મિત્રમંડળ'ના મન્ત્રિ મહાશય પણ બનતે પ્રયાસે આપણાં સ્ત્રીપુરુષોમાં આછામાં ઓછી કિંમતે સારાં સારાં પુસ્તકોનો પ્રસાર કરવા લાગ્યા છે, તે તથા સ્ત્રીઓ અને બાળકોને માટે ખાસ ચોપડીઓની આગળીઓ જ્યાં ત્યાં થાય છે, તે જોઈ, દેશોદ્ધારક પ્રવૃત્તિઓનો જગતિકાળ શરૂ થયો છે એમ માન્યા વિના ચાલતું નથી. જ્યારે આપણી બહેનો દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્તારીઓની પેઠે આપણા બન્ધુઓનાં અનેક કબ્રમાં જતે ભાગ લે છે, દેશ સેવા માટે ઉધરાણાં કરવામાં સન્માનપાત્ર સહાય કરે છે, પોતાનાં અનાથ ભાન્ડુનાં દર્દ દુઃખ દૂર કરવા સતત પ્રયાસ કરે છે, અને સત્યજ્ઞાનનો પ્રકાશ પામી અન્યનાં હૃદય-અન્ધારાં ઓછાં કરવા પ્રયત્નવાન થાય છે, ત્યારે દેશોદ્ય સમિપ છે એમ નિઃસંશય શ્રદ્ધા થયા વિના રહેતી નથી.

તથાપિ હજી બહુ કરવાનું બાકી રહે છે. સુન્દરી સુખોદય તરફથી “સુન્દરી સુખોદય મંડળ” તથા “અખળા સહાયક ફંન્ડ” ની યોજના આપણાં સ્ત્રીબાળકોને યથાશક્તિ સહાય મળે તેટલા માટે યોગિનીમાં સૂચવાયલા માર્ગેજ નિર્માણ કરવામાં આવી છે અને આશા છે કે એ બાલપ્રવૃત્તિ ભવિષ્યમાં સફળ થઈ આપણાં પાછળ પડેલાં ભાન્ડુઓને લાભદાયી નીવડશે.

‘સુન્દરી સુખોદય’ મન્દિર, અમદાવાદ.

‘સુમન્ત.’

વિ. સં. ૧૯૬૭ ના શ્રાવણ વદ ૫.

“ મુનવૃત્ત જેવું ઘણાંકનું સુણસો પુછ્યે આ દેસમાં,
 “ પરદેશી સગળન ! હિન્દુઓ ગાળેજી જીવન ફલેશમાં;
 “ નરનત સુખી હશે અહીં કદિ મહાલતી સ્વચ્છન્દથી,
 “ પણ નારીને રોવા વિના નહિં કર્મમાં ખીજી કંઈ ! ”
 —સ્નેહસુદ્રા.

“ સમ્બન્ધીના મરણ પછી ના સર્વ સમ્બન્ધ તૂટે,
 “ બહેની ! આંહીં વિરહજી ખરો ચિર સમ્બન્ધ ભાસે:
 “ તો પ્રેમી-જે પ્રણયમયતા જોઈ મહાણે વિચારે,
 “ મીઠું કિન્તુ ક્ષણિકજી નથી સ્વપ્ન સંયોગ તો છે.
 “ છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, બહેન ! સૌભાગ્યથી કેં !
 “ છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, બહેન ! શૃંગારથી કેં !
 “ બાબાં ! હારાં મૃદુ દ્રવ્યને આપ વૈધવ્ય આપી,
 “ જાગે જાગે તુજ દિલ જરો લેઈ ધીમે ઉપારી. ”

—કલાપીનો કેકારવ.

“ સંસાર માંહિં પ્રયાણ કાળજી પાન્ય ચેતન સર્વ છે;
 “ એ એકથી જ ભલાં પ્રવાસ વિષે વળી: કહ્યું એવું ચે.
 “ એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વિણ નહિ મિત્રતા;
 “ નહિ અહો ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળ પર સ્થિરતા;
 “ રસઐક્ય વણ મનઐક્ય નહિ એ સૂત્ર શીખવ્યું તે દિને,
 “ મનઐક્ય વણ નહિ મિત્રતા પ્રભવે, ગુરૂજી, કે રીતે.
 “ સ્ત્રીપુરૂષ કેરું લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છે;
 “ ઘણીવાર આપની પાસથી મહેં, તાત, એવુંજી શુણ્યું છે.
 “ અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દમ્પતી;
 “ વિનિમય કરે નિજ રસ તણો ઉર ઉર આગળ ઉધડી.
 “ સંસારસ્વાર્થ અભિન્ન થાતાં ભેદનું કારણ નહિ;
 “ સ્ત્રીપુરૂષની તેથીજ સહમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી.
 “ એ મિત્રતા વા સ્નેહ ફોહો, તે હાર્દ દમ્પતી-ભાવનું;
 “ રસઐક્યથી ઉત્પન્ન થઈ રસઐક્યનેજ વધારવું. ”
 —સ્નેહસુદ્રા.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.	પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧. સાસરું :		૩. અવન્તિરામ સુધારકનું	
૧. વીંટી ખોવાઈ !	૧	કુટુંબ.	૭૭
૨. અગ્નિમાં ધી !	૮	૪. ભાગીરથી અને લલિતા.	૮૨
૩. એક ગૃહચિત્ર.	૧૩	૫. ગૃહસંગ્રામ : (આવસોઈ) !	૮૫
૪. પતિપત્ની.	૧૭	૬. મહિલાસમાજ :	
૫. સહવાર.	૨૧.	૧. વ્યાખ્યાન.	૯૨
૨. ઉન્નતિનાં આગળ પગલાં :		૨. ગરબા.	૯૯
૧. સ્ત્રીઓ માટે દવાખાતું.	૨૬.	૭. દિવ્ય ચિત્રદર્શન :	
૨. સંસાર સુધારા મંડળ.	૩૧.	૧. નરક.	૧૦૮
૩. યોગિની.	૩૩.	૨. પૃથ્વી.	૧૧૩
૩. પિયર :		૩. સ્વર્ગ.	૧૨૪
૧. દિયરભોજન.	૩૮.	૮. વિધવાનાં કર્મની	
૨. વિધાનનંદનું કુટુંબ.	૪૧	કહાણીઓ :	૧૩૦
૩. કુટુંબસ્નેહ.	૪૬	૧. ગરીબાઈ.	૧૩૪
૪. ન્હાતું સરખું છમકહું.	૪૯	૨. લાણતર.	૧૩૫
૪. બે સાધ્વી સ્ત્રીઓ :		૩. ગાંડુ કુલાભિમાન.	૧૩૭
૧. નિર્મળખાળાને બંગલો.	૫૫	૪. શ્રીમન્તાઈ અને દુષ્ટમાર્ગી	
૨. દેવી મન્દિરમાં મહાદેવી.	૬૧	જ્ઞાન.	૧૩૮
૫. આપણું ગૃહરાજ્ય :		૫. અન્ધશ્રદ્ધા.	૧૪૦
૧. અવન્તિરામને ઘેર :		૯. ત્રણ યોગિની:-કુમા-	
(ચિત્રની એક ખાતું.)	૬૭	રીકા, પત્ની અને વિધવા.	
૨. અવન્તિરામને ઘેર :		૧. હૃદયવાટિકા.	૧૪૩
(ચિત્રની બીજી ખાતું.)	૭૨	૨. સુવાસલદરિ.	૧૪૭

પ્રકરણ.

૦. લોકવૃત્તિનું વહેણ :

૧. “ ગાંડી ગૂંજરાત ! ”

૨. “ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ! ”

૩. સંસાર સુધારાની વા-
તચીત.

૧. મંદવાડની પથારી :

૧. સીમન્ત અને સુવાવડ.

૨. છેલ્લા મંદવાડની શર-
આત.

૩. સરસ્વતીના ખીજાના પાસે.

૪. યોગિનીનું આત્મબળ.

૫. મૃત્યુશૈયા ઉપર.

પૃષ્ઠ.

૧૫૬

૧૬૧

૧૬૮

૧૭૬

૧૮૧

૧૮૮

૧૯૩

૧૯૯

પ્રકરણ.

૧૨. સ્વપ્ન અને જાગૃત.

૧. આત્માઓનાં ઉડ્ડયન.

૨. ઉત્તર પ્રયાણ.

૧૩. અવસાન.

૧. પથ્થર તે પથ્થર ને માટી
તે માટી !૨. સરસ્વતીની અમર
સુન્દરતા.૩. “ મૈયા ! મહને પણ
વિસારતાં નહિંજ હો ! ”

૪. દૈવી જીવનનો પ્રભાવ.

પૃષ્ઠ.

૨૦૭

૨૧૫

૨૨૪

૨૨૮

૨૩૧

૨૩૫



સમર્પણ.

(દ્રુતવિલંબિત.)

જનનિનું ઉરપાન કર્યું-કર્યું
 યુગલમાં, પ્રીતિવત્સલતાભર્યું
 વહુંજ, સંગ રમન્ત ઉમંગમાં
 પ્રણયજીવન, હા ! ક્ષણરંગમાં :

ભાગિનીં ઓ ! પરલોકનિવાસિની !
 જનનિઅંતરદિવ્યવિલાસની
 ખીલવો તહે સુરવાડો, સૂકાધ તે
 બનીં અચેતન, તહાય સુગન્ધિ છે :

વિસરતું જગ; પ્રીતિનિવાસ જે
 તુજ હતા, પર થાય બધાય તે;
 તદપિ તે ઉડશે તુજ આત્મની
 કદિ ન બંધુહૃદયો-સુવાસિની :

અણમૂલાં, જગમંડપમાં કંઈ
 મનુજજીવનચિત્ર મળ્યાં,-લઈ
 સુરભીં વિમલ ઉરફૂલે શુંથી,
 ધરું તહને સ્મૃતિ-સુન્દર મંજરી.



યોગિની

અથવા

સરસ્વતીના જીવન સુવાસ.

“તથાપિ મહુડવું—હજી ‘ઉડવું,’ એજ મહારી તપા.”

* * * * *

“ચળાતી જ્યોત્સ્નાનો મણિમય પ્રીતિપન્થ દીપશે.”

* * * * *

“બધે છે આર્દ્રતા છાતી, તહેમાં કંઈ ભળવું ભલું.”

પ્રકરણ ૧ લું : સાસરું.

“ પડયા જખમ સૌ સલા, સહીશ હું હજીએ બહુ,

“ ગણ્યા નવ કદી, ગણું નવ કદી, પડે છો હજી;

“ અપાર પડશે અને નિગર, હાય ! આણું થયું,

“ કહિત ન બનો છતાં હૃદય એજ યાયું, પ્રભુ ! ”

—કંઠાપી.

૧. વીંટી ખોવાઈ !

“ હા ! આ હા ! પેલી જોગણની વાત તહે સાંભળી કે ? ”

ધમધમાટ કરી ચાલતી એકં તરુણ સ્ત્રી ઘરમાં પેસતાં બોલી.

“શી, કમુ?” એક આઘેડ વયની સ્ત્રી જે ધરના ચોકમાં પડેલી મ્હોટી ચોખંડી પાટ ઉપર બેસી દાળ વીંણતી હતી, તેણે પૂછ્યું : “કઈ જોગણ ?”

કમળા લગડાં બદલી લેતી મા ભાગીરથી પાસે આવી, પાન સોપારીની રકાખી પડી હતી તેમાંથી સોપારીની ભૂકીતો એક મ્હોટો ભૂકડો મ્હોંમાં નાંખી, ધાણીચણાની પેડે કચડકચડ આવતી, પાટ ઉપર બેઠી.

“હા, ઇસ્ટેશન ઉપર પેલું માતાજીનું મંદિર નવું થયું છે ને, ત્યાં એક જોગણ આવીને ત્રણેક દિવસથી ઉતરી છે. કહે છે કે એ પુષ્કરણથી આવી છે ને અહિં થોડા દુહાડા રહી દવારકાં જવાની છે. તે એણે ગઈ કાલે હરિકથા કરી’તી. એવી સારી રીતે એ બાધ બોલે છે ને શાસ્તરની વાતો એવી સારી રીતે સમજાવે છે કે,—હા ! તું જાણે છે ને, મ્હારા સસરા તો બધાંનું વાંકુ બોલે છે ને બ્રાહ્મણને કોઈ દુહાડો શીધું કે કથુંચે આપતા નથી,—તેયે ઘેર આવીને રાતે એનાં બેસતમ વખાણ કરતા’તા. લોક કહે છે કે એ ડાકોરની બ્રાહ્મણી છે ને બાળ રાંડ છે; અને હાલ એની ઉમર પાંતરીશેક વરસ કરતાં વધારે નથી. પણ એનું જ્ઞાન તો એટલું બધું છે કે બ્રાહ્મણિયા નિશાળના શાસ્ત્રી અને અમારો કીદા નદીપાર જાય છે ને એ નિશાળના શાસ્તરની સાથે સંસ્કૃતમાં એ એવી તો કડકડાટ વાતો કરતી’તી કે બધા દંગ થઈ ગયા. મ્હારા દિયર ને એ,—બધાયે કથા સાંભળવા ગયા’તા તે પણ એનાં હૃદયી જાહે વખાણ કરતા’તા. એક બે દુહાડામાં ઘણું કરીને અમારે ઘેર એને કથા કરવાને બોલાવશે ખરા.—ને, હા, કહે છે કે કથાની ગોઠવણ એને ત્યાં ઘણી સારી થાય છે. બાયડીઓ એની પાસે અને પછી થોડો મારગ મૂકીને બાયડાઓ બેસે છે. જરૂર ન હોય ત્યાં સુધી એ નીચેથી

હોયુંજ નેતી નથી ને જરા નવરી પડી કે તરત હાથમાંની માળા ફેરવવાની; અમથી તો બેશી રહેતીજ નથી. શરીરે ફક્ત ભગવાં લગાડાં ધારણુ કરે છે અને.....”

“કમુ, કોની-પેલી જોગણની વાત કરે છે કે ?” એક યુવાન વિધવા ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં બોલી, “હા, જ્યાં જઈએ ત્યાં એનીજ વાતને વાત ! બીજું કંઈ સંભળાતુંજ નથી ને ! કોણ જાણે, આ; ખરું હશે કે નહિ તે તો ઉપસ્યાને ખબર, પણ લોકો તો વાતો કરે છે કે એને માતાજી સાક્ષાત્ હાજરાહજુર છે. કહે છે કે એ કોઈની પાસેથી પૈ પણ લેતી નથી ને શરીરે માંદી સાજી રહે છે પણ કોઈ દહાડો એને હરકત પડતી નથી ને જ્યાં જાય છે ત્યાં પૂજાય છે. ધનકોર માશી તો એમ કહેતાંતાં, હો, કમુ, કે એ બધી ગપ છે ને પૈસા ધૂતી ખાવાની વાત છે,—‘લોભિયા હોય ત્યાં ધૂતારા ભૂખે ન મરે !’ ને એવી માતાજીની એના ઉપર મ્હેર હોય તો આમ ગામે ગામ ભટકે શું કરવા ? એ...પોતાના ઘરમાં બેશીને ચમન ન કરે ? આમ કર્યું ને તેમ કર્યું ને લોકો એકલા કર્યા હોમાં શું ? ને, એંહ ! એતો પીરતો મહિમા એમના પૂજારી વધારે. જેજે ને કંઈએ કાળું અન્તે નીકળવાનું ને નીકળવાનું !—ને આમાંયે કંઈ ભેદ હશે, હોં ! આપણા પેલા મહારાજ ગુલાબગર ખાવાનું આખરે શું જણાયુંતું ?”

“લક્ષી ! તું તો કોઈ દહાડો ખદલાવાનીજ નથી,” કમળાએ જરા તપી જઈ તકુકો કર્યો; ક્યાં તહારો ગુલાબગર ખાવલો ને ક્યાં આ બાધ ? એંહ !...એતો આ બાધનાં પગરખાં ઉચકવાને ચે લાયક નથી; ને ધનકોર માશીનેયે શું કહું ? જેની હોની કુચલી કર્યા કરવી ! હું તહારાં બધાંના જેવી તુકી નથી તો, કે તપાસ કર્યા વના કંઈયે કહું. તુંજ કહે છે કે પાછનીયે કોઈ પાસે આશા રાખતી નથી : ને એનું શાસ્તરનું જ્ઞાન એવું છે કે ભવબલા શાસ્ત્રી પુરાણીઓને

પણ ટકર મારે ! તુંજ વિચાર કરને કે મહારા સસરાને ખીજ સુધારાવાળા પણ એનાં વખાણ કરે છે ત્યારે એનામાં કાંઈ તો હશે ? ગુલાબગરને તો મહેં જોયો ત્યારથીજ મહેને એનું મેં ગમતું નહોતું :— ને હમે બધાં તો એની પાછળ ગાંડાં ગાંડાં થઈ જતાંતાં ! આ બાઈનું કામ તો બહુ ચોખ્ખું છે. પેલા હમારા બાવલાને તો નિત મિષ્ટાંત વગર ભાવતું નહિ અને એના ઠાકોરજીને પંખા જોઈએ ને પદ્મંગ જોઈએ ને રાજભોગ જોઈએ ને માનભોગ જોઈએ; રાજ રાજ કાંઈની કાંઈએ ભેટ તો મૂકવી જોઈએજ—ને ઠાકો હાથે તો જવાયજ નહિ ! આ બિચારી તો જર બાજરીનો રોટલો ને નરમ શાક વગર કાંઈ ખાતી નથી ને કોઈની પાસેથી કાંઈ લેતી નથી; હોયે એનોયે પિછો કોઈ મૂકતું નથી ! શી ફનિયાં છે ? ”

લલિતા વખત વિચારી ગઈ; તકરારનું પરિણામ પોતાની વિરહમાં ઉતરશે ધારી કમળાની તરફેણદારી બણી પોતાના મતનું સુકાન હેણે તરત ફેરવી દીધું. “ જોજે આ, વળી મહારો વાંક ફહાડતી ! હું તો કંઈયે ફહોતી નથી. હેં જેવી વાત સાંભળેલી, હેવી મહેં પણ સાંભળાંતી, તે કહી. ને ધનકોર માશીએ બિચારાંએ સાંભળ્યું એવું એમણે કહ્યું હશે. પણ હને ત્યારે સાસરે ખબર પડી કે ખીજ કોઈને લાં ? ”

“ મહારા સસરા ગયાંતા તે ઘરમાં વાત કરતાંતા. ને મહારા દિયરને એ, —બધાયે એનાં બહુ વખાણ કરતાંતા. ” કમળાએ શાન્ત પડી જવાળ દીધો. “ તું જાણે છે સ્તો કે એ બધા સુધારાવાળા છે, પણ તેયે આ બાઈનું તો બહુ સાફ બોલતાંતા. ”

“ ત્યારે તો ખરું હશે, જી ” લલિતાએ કહ્યું, “ એ બધા તો ચો ગયણે ગળે ત્યારે પાણી પીયે એવા છે; કમુ, ત્યારે તો બાપાને કહીને આપણેયે એની કયા સાંભળવા જવાનું કરાવીએ. જી, તું આવીશને ? ”

“હું આવીશ ત્યારે આ બધું ધરતું કામ કોણ કરશે ?” ભાગીરથીએ અકળાતી હોય એમ મ્હેં કરી જવાબ દીધો. “બધ્યાં ! મ્હારા રાંડના તે કરમમાં કયા શી ? હું તે એ કયા સાંભળીશ કે આ મ્હારા કરમની કયા કરીશ ? મ્હારો તો—હું મરીશ ત્યાં લગી—ફૂટકોજ ચવાતો નથી.”

“એમ અકળામણુ શુ કરવા કરે છે, છ ?” કમળા બોલી, “લાવ, આમ ખશેડી દે થાળા; જોને, હું સપાટાખંધ દાળ વીણી કહાકું છું. ત્હને નાની ના કહીએ છીએ પણ તું માને છે ક્યાં ?—રૂહેવા દેને કામતો એની મેજે આક્રાકું થશે. ત્હારે શરીરે પણ હમણાંતું ક્યાં ઠીક રૂહે છે ? છ, ત્હારે તો હવે ત્હારું શરીર પ્હેલું સંભાળવાતું છે. આટલી તું છે તો અમને બધાંને ઢાંડીને બેઠી છે; તું નહિ હોય ત્યારેજ બધાંયને ખખર પડવાની છે તો !”

“અરે કમુ, ત્હને શી વાત કહું ?” લલિતા વચમાં બોલી ઉઠી, “હમણાંનો તો દરરોજ છને રાતે તાવ બરાય છે ને શરીર ધીક્રી જાય છે. એતો એનો ખરો સ્વભાવ છે તે રૂહેવાતું નથી, બાકી બીજું કોઈ હોયને તો ઉભુએ થાય નહિ;—દીકરાની બળ્લે વહુઓ ધરમાં, પણ કોઈ એના હાથમાંથી કામ મૂકાવવાની હતી ?”

“અરે એતો બધાંય ઠીક છે,” ભાગીરથીએ ધીમા સ્વરથી કહ્યું. “હું ન કહું તો કોણ કરે ? ને કહુંએ કોને ? આ બિચારી લલિતે કાલે રાતે ઢગલા ઉધરશ ચઢી’તી, ને મ્હેંએ મળતું નહોતું. હું ન કહું તો બધું એને માથે આવી પડે ! એની કાંઈ જાત છે ? અમે તો આગળનાં છીએ તે આટલો દસયડો ખેંચીએ છીએ ને આટલુંએ કરીએ છીએ; ત્હમારાથી એમાંનું કાંઈ બનવાતું નથી. વળી ત્હારાં સાસરિયાં આડાં, ત્હને મોકલે નહિ; ને ધરમાં તો બધાં જોવાનાં છે !—વખત થાય ત્હારે પાટલા ઉપર આવીને બેસવાનાં !—

નહાની વહુ એનાં હૈયાં છોડર ને ભાયડાની ઠઠમઠમાં ને ઠઠમઠમાં... ને પેલી!—એવું તો નામજ આજને. ફે, હવે ખીજું કોઈ ધરમાં— હાથમાંથી કામ મૂકાવે એવું છે ? ”

“ જી, હુંતો પેલું કહું છું કમુને; હા, આપણાથી તો નહિ રહેવાય. ” લલિતા બોલી.

“ હા. ફેને. ” ભાગીરથીએ હાથના લહેકા કરતાં કહ્યું. “ ઉલ્ટો ચોર કોટવાળને દંડશે ? કાંઈ એનાં કે એના આપનાં આશિયાળાં છીએ ? હુંતો એમને પણ આજ ફેલાવાની છું કે, ‘ આ જુવો; આખો દહાડો જેવું તમને તાણતાણ કરે છે. તેજ તમારાં લાડકવાયાનાં લક્ષણ ! ’ —પણ હાય હાય, એમનામાંજ કાંઈ રામ નથી એટલે કરવું શું ? નહિ તો ધરમાં આવું અચાંચ ચાલે ? ”

“ પણ એવું છે શું, લલી ? મહોટાં ભાભીનું છે કાંઈ ? ” કમળાએ પૂછ્યું.

“ ત્યારે એના વગર હોય ખીજ કોનું ? તને ‘ મહોટાં ભાભી, મહોટાં ભાભી ’ થઈ રહ્યું છે ને એની તો... ! ” મહો મરડી લલિતા બોલી: “ જો બા, એમ થયું કે, પેલી મહારી વીંટી હતી ને, અન્નુ સુખઈ ગયો ત્યારે લેતો આવ્યો ’ તો—તે વીંટી આઠેક દિવસથી મદને જડતી નહોતી. મહેં જાણ્યું જે હશે, જડશે. જીવ તો ઘણાંયે બળતો’તો; પણ આપણાથી ભર્યા ભાદર્યા ધરમાં કોને પૂછાય ને કોને ફેલાય ? હું મહારી મેજે મહોં મીચીને બેસી રહી’તી. તને કે જીને પણ નહોતું કહ્યું, મહારા મનમાં જે પાછી એ અકળાશે. એવામાં આજ બપોરે હું ને નહાની ભાભી મેડીએ બેઠાં’તાં ત્યાં થઈને લમંગી પેલી—ની ઝાંપી ઉપર લઈ જતી’તી. અમે તો ઝાંપીમાં શું શું છે તે જોવા અમસ્તી, રહેજજ એની પાસેથી લઈ કાઢી. અંદર જોઈએ તો કબજાના લૂગડાની બેવડમાં મહારાવાળીજ

વીંટી! મહેં ન્હાની ભાભીને સાલદી રાખ્યાં ને તરત વીંટી ફહારી લઇ જીને લાવીને ખતાવી; તે એણે પણ તરતજ ઓળખી.—ફહે હવે જ્ઞેયાં ત્હારાં, ‘મ્હોટાં ભાભી’નાં પરાક્રમ ? એતો ઉપરથીજ આવી મીનીમુખી છે, ને હશી હશીને જરા ડાહી ડાહી વાતો કરે એટલે ત્હારા જ્ઞેવાં ભોળિયાં હોય તે ગાંડાં ગાંડાં થઇ જાય: બાકી એતો છે તે છે. એંહ !...ખ્હાર છે ને હેનાથીયે વધારે તો એ અંદર છે ! નકારી નકારી હોયે એનાથી તો ન્હાની ઘણી સારી. એતો ઠીક થયું કે એ પાસે બેઠી’તી, નહિ તો બધાં મળીને મ્હને પણ જૂઠી બનાવત.”

“ ના. ના. ત્હારે તે એવાં એમનાં શાં રાજપાટ કે ઠંકરાત લેવાં’તાં, તે તું જૂઠું ફહે; ” કમળાએ લલિતાના પક્ષમાં ભળતાં કહ્યું. “ પણ હેં એમને પછી પૂછયું’તું કે વીંટી ઝાંપીમાં ક્યાંથી આવી ? ”

હા. એ પણ થૂક્યાં નથી. એતો ફહે કે મ્હારાભાઇએ મ્હને કરાવી આપી છે...પાછા બહુ મ્હોટા એમના ભાઇ વીંટીઓ કરાવી આપનારા જ્ઞેયા ન હોય તો !—પણ, હેં કમુ, હેં કોઈ ફહાડો એની આંગળિયે એવી વીંટી જોઇ’તી ? આનો તો બાપા પાસેજ ન્યાય કરાવવો છે. આવી રીતે જાય ત્યારે તો ઘરમાં રૂઢવાયે નહિ. આજ તો વીંટી ગઇ ને કાલ કાંઇ બીજું હોય—એમ જાય તે સાંઈ નહિ. ને મ્હાંરું તો બધું છૂટું છવાયુંજ રૂઢવાનું. જાય ત્યારે પડે બિચારા ચાકર માણસને માથે અને...પણ, બોલ્ય કમુ, આમાં મ્હારો કાંઇ વાંક છે ? ”

“ નારે બા, એમાં ત્હારો શો વાંક ? આમ ઘરમાંથી ચીજની ચીજ જાય ને ખોલીયે પણ નહિ ? ” કમળાએ જવાબ દીધો; “ બા, મ્હારાથી તો ન રૂઢવાય. પણ લગ્ન, હું એમને એવાં ન્હોતી જાણતી, હાં. ”

“અરે એ વાંઝણી તો છે તે છે ?” લાગીરથીએ વચમાં ટાપશી પુરી. “ખિચારી લક્ષીને જરાએ જાંપાવારો આવવા દેતી નથી. આ ગુલાબ છે સ્તો; બધાંની સાથે હસવું, ખેલવું, વાતો ચીતો કરવી. આતો એમાંનું કાંઈ નહિ. કામ કરે ત્હેમાંયે કાંઈ શકાર નહિ; ને તેયે પોતાના ભાયડાનું, એટલે આટલુંયે કરે—પણ બળ્યું એનું કામ કરવું ! એનું નામજ બાળ્યને !”

કોઈ માણસ ઉતરવાથી દાદર ખખડવાના અવાજે આ ફરિયાદનામું થોડીવાર બંધ પાડ્યું.

૨. અગ્નિમાં ધી !

પરસાળને દાદરેથી ગુલાબ નીચે ઉતરી. ત્હેણે હાથમાં એક બાળક લીધેલું હતું. “કેમ કમુ ખ્હેન ?” ત્હેણે કમળા તરફ જોઈ, પૂછ્યું.

“સાઈ બાબી” કમળાએ ત્હેની સામે મ્હોં મલકાવી જવાબ દીધો; અને ત્હેના હાથમાંના બાળકને પોતાના બોળામાં લઈ, બહાલથી ત્હેને રમાડવા લાગી. “કેમ છે, અરુણ ?—કેમ લુચ્ચા ! કેવો હસે છે ?”

“જીને શરીરે અત્યારે કેમ છે ? લક્ષી ખ્હેન,” ગુલાબે લલિતાને પૂછ્યું. “ફ્હો ન ફ્હો પણ કાંઈ—નિતના જેવુંયે આજતો લાગતું નથી ! હમણાંનું, કમુ ખ્હેન, જીને શરીરે સાઈજ રહેતું નથી.”

“અરે ! એતો હમણાંજ જરા બેઠી થઈ છે. એને કે દહાડે સાઈ રહે છે તે ?” લલિતાએ કહ્યું.—“આતો પેલી વીંટીની વાત આલતી’તી. ફ્હો ન્હાની બાબી ત્હમે પાસેજ હતાં ને ? ફ્હો બા, કાંઈ મ્હારો વાંક છે—હું કાંઈયે બોલી છું ?”

“હાય હાય, બાપ !—એતો એમનાથીજ એવું થાય ! એંહ ! કાંઈણીમાં ખાણી ઘાલી બૂડી મરવું પડે બૂડી ! આજ તો વીંટી છે

ને કાલે શું ન હોય, કમુ ખેન ? અમારા તો મનમાંયે નહિ ને ચંતમાંયે નહિ; ને અમે તો બેઠાં બેઠાં ઘરની વાતો કરતાંતાં. એવામાં પેલી એમની ઝાંપી લઇને ઉપર જતી'તી. ત્યારે મહારા રાંડના મ્હેં-માંથી જરા એટલું નીકળી ગયું : મેંકુ—‘લલી ખેન ! મ્હેંટાં ભાભીની ઝાંપીમાં પણ ચોપડીઓજ હશે તો ?’ ત્યારે ખેન હરણી પડ્યાં ને ફેલે ‘બબ્બું, ભાભી, ઝાંપીમાં તે ચોપડીઓ માતી હશે ? ત્હમે તો એવાંને એવાંજ રજાં !’ પેલી દાદરા ઉપર ચઢી એટલામાં ખેને મ્હને પૂછ્યું, ‘ભાભી, ઝાંપીમાં શું હશે ?—મંગાવીને જોઇશું ?’ ત્યારે મ્હેં કહ્યું, ‘ચોપડીઓ વગર ભણેલાં ભાભીની પાસે ખીજું શું હોય ? સો સો રૂપિયાની સરત, જે અંદરથી એકાદ ચોપડી પણ ન નીકળે તો !’ લલી ખેને એને પાછી બોલાવીને ઝાંપી ઉઘાડી અંદર જુવે તો ઝોટવાના બે ત્રણ કબજા ને એક ટોપી ભરવા માંડી છે તે—એટલું ને એક ન્હાનો ગીતાજનો ગુટકા : ને કાપ જોવાને એક કબજા ઉઠેલવા જમએ છીએ કે તરત વીંટી ખદાર નીકળી નીચે પડી !—લલી ખેને તે લઇ લીધી ને બોલી ઉઠ્યાં : ‘ભાભી, આ વીંટી તો મ્હારી !’ કમુ ખેન મ્હને પણ એમજ લાગ્યું. કારણ એ વીંટી તો એમણે—મુ'બધ ગયા ત્યારે આણી'તી. મેંકુ—‘લલી ખેન, હા, બા; એતો ત્હમારા વાળીજ વીંટી !’ પછી લલી ખેને જીને કહ્યું; જીને શરીરે ઠીક ન્હોતું તોપણ માંડમાંડ ઉઠ્યાં ! મ્હેંટાં ભાભીને પૂછી જોવાનું લલી ખેનેને કહ્યું. પણ એતો ફેલે કે મ્હને મ્હારા ભાઇએ કરાવી આપી છે. નીચેયે ન ઉતર્યાં ને ખીજે એક અક્ષરે ન બોલ્યાં ! કેમ લલી ખેન, એમજ થયું'તું ને ? ”

“હા, ભાભી.” લલિતા બોલી, “કમુને પણ મ્હેં બધું બન્યું'તું તે કહી સંભળાવ્યું છે. ફેલે કમુ, હવે કાનો વાંક ?—ભાભીએ જે કહ્યું તે ત્હેં સાંભળ્યું ને ?”

“હા, હા, પણ ત્હારું કંઈ કોણ ખોટું માને છે તે. પાછાં નહાનાં બાબીયે સાંજ હતાં ને.” કમળાએ વિચારમાં ને વિચારમાં જવાબ દીધો. “મ્હને તો એમ થાય છે કે એમના જેવાં સારા ધરનાં ને બહેલાં ગણેલાં આવું કરે ત્યારે ખીજનું તો—”

“ત્હને બહેલાં ગણેલાં સારાં લાગતાં હશે.” કચડાગીમાં મ્હોં મચડી લલિતા બોલી ઉઠી; “એંહ !—એ રાંડો તો તળેની ઉતરડ ગગડાવે ! એમના કરતાં તો આપણે સારાં, ભોળાં ને ભળ-ભળિયાં ! જે આવ્યું તેકહી નાંખીએ. કેમ, છ, હું ખરું કહું છું ને ?”

“જેને બા, લક્ષી ! કમુને ત્યાં તો બધું મુઘરેલું વાળું થઈ ગયું છે, એટલે નહિ નહિ ત્હોયે થોડોયે એ બધાંનો ચેપ એને લાગ્યા વગર રહે નહિ. પણ એને દુનિયાંદારીના અતુલવ હજી હવે લેવાના છે; તડકી છાંયડી જેવાની છે—એ જોશે ત્યારેજ ખખરો પડશે તો, કે કેટલી વીશીએ સો થાય છે; ને ત્યારેજ ખાત્રી થશે કે ફલાણું આવું અને હીંકણું આવું !” ભાગીરથીએ ધીમે ધીમે ટચકા મારતાં કહ્યું.

“પણ છ, એટલું તો ખરુંજને, કે સારા ધરનાં થઇને આવું કામ કરે ત્યારે—” કમળાએ ભાગીરથી તરફ જોઇ પૂછ્યું.

“મૂઠ એ રાંડો ! સારા ધરની—જોઇ ન હોય તો ?” ભાગીરથી જરા ચીડાઇને બોલી ઉઠી; “હે, કમુ, પૈસો તો ઢેડનાયે ધરમાં હશે માટે એ કળવાન થયો કે ? જેને બા, ધનલખમીના આપના ધરમાં તો—એંહ, અંનને ને દાંતને તો વેર હતું અને વિદ્યાનંદના દાદા તો રસોઇની ડાઇ ફરવવાનો ધંધો કરતા'તા ! નાતમાં ખરા કળિયા તો આપણે ગવરીશંકરવાળા, જાનીને તરવાડીના ધરનાં—અને ત્હારાં મોસાળિયાં; એટલાં તો ખરાં. મ્હોટા જગન ને નાતમેળા થયેલા તે એમને ઘેર, ને સમારંભ પણ થયેલા; બાકી ખીજાં બધાં તો લઇ

પડેલાં ! વિધાનનું જરા તરા કમાતો થયો એટલે તેનું ઘર ઉચું થઈ ગયું ?” તિરસ્કાર કરતી હોય એમ મ્હો મયડી, આઠથી ‘પૂંકાર કરી લેજો પોતાનું ભાષણ બંધ કર્યું.

“ ને સારા ઘરની હોય તો, -કમુ, સાંભળ ભાભી ફેલે તે-એવું કરે કે ? ભણેલાં ગણેલાં બધાંયે એ તો-અમે તો, એમને ઘરથી જાણીએ છીએ: તારા જેવાંને છેતરી જાય ! ” લલિતા બોલી.

“ શું હતું, ભાભી ? ” કમળાએ ગુલાબને પૂછ્યું.

“ બા, જુવોને કમુ ખેન, ” ગુલાબે કહ્યું; “ એ તો શણીનું વધન સોયે ગયું !-આતો મ્હેં આજજ લક્ષી ખેનને વાત કરી’તી: વાતમાં ને વાતમાં વાત નીકળી ગઈ, બાકી મ્હારી બાયે તો સાદુ નાજ કહી’તી કે કોઈને કાંઈ કહીશ નહિ. નકામો કલેશ થાય ને આપણા હાથમાં કાંઈ આવે નહિ. જેનું શાગ્યું, જે ભોગવશે !-એ તો એમ બન્યું કે હું ધનકેશભાશીને ત્યાં થઈને મ્હારી બાને ત્યાં જતી’તી, ને એટલે સ્વહું છું તો બાપણના વચમાં, ઊંચરા ઉપર, સિંદૂરવાળું લીંબુ વચમાં સોય ખોશેલી એવું, કોઈ મૂકી ગયેલું ! મ્હેં તો તરત જૂમ પાડીને મ્હારી બાને એટલે બોલાવી: ને આડોશી પાડોશી બધાં જોતજોતામાં એકઠાં થઈ ગયાં. પૂછપરછ કરતાં કોઈકે કહ્યું કે એક કણખીનો છોકરો આવ્યો’તો, એ મૂકીને ન્હાશી ગયો હશે; સાથી જે એને એટલા ઉપર સ્વહી, બારણું ઉઘાડ્યા વગર ઉતરી પાછો જતાં એણે જોયો’તો. આમ વાત થાય છે ત્યાં આવ્ય, કોઈ નહિ ને, મ્હારી કુલી કાકી ! ને એતો ત્યાં લગી ફેલેવા મંડી કે ‘ ધનલખમી વગર ખીજ કોઈનું એ કામજ નહિ !-ફેલે કે ‘ એ રાંડો-માને દીકરી બંનેને છુંદીએ એવી છે. એને છોકરું નહિ ને એ વાંઝણી રહી, તેમાં મ્હારી દીકરી શું કરે ? ’ આમ વાત થતી’તી એવામાં અધુરામાં પૂરું મ્હારા દાદા પણ આવી પહોંચ્યા !

એ તો લાકડી લઇને જતા'તા લહડવા વિધાનદને ઘેર. મહેં એમને વારી રાખ્યા કે, 'દાદા, એમાં મારા જીવને નકામો કલેશ થશે, ને કરશે તે ભોગવશે આપણે શું?—આ રાંડ છોકરી માનતી નથી ને ઉપરની ઉપર રહે છે; બાકી તે દહાડાનું મહેને તો એવું થઇ ગયું છે કે કોઇ દહાડો કાંકનું કાંકનનું જૂનું થવાનું છે ને મહારે નીચું જોવાનું છે ।”

“ભાભી, હવે ત્હમે આ વાત કહી એટલે જોજોને લવંગી કેવી ઉપર જાય છે? રાંડનો ટાંટિયોજ કાંપી નાંખું ।” લલિતા બોલી ઉઠી, “તે દહાડેજ મહેને કહ્યું હોતને તો બાપા ને ભાઇ લગી હું એ વાત લઇ જાત.”

“પાછા બાપા ને ભાઇજ ત્હમારું કહ્યું માને એવા છે તો !” ભાગીરથી બબડી. “ભાઇને તો એ રાંડે કોણ જાણે શુંયે કામણું કર્યું છે કે આગળનો એ ભાઇજ ન્હાય । બાયડીની હાથે હા, ને નાથે ના. એ ભાઇજ પાછા..... ।

“ત્યારે હુંયે ક્યાં ભાઇની ઓશિયાળી છું જ ।” લલિતા હાથ લાંબો કરી વચમાં બોલી ઉઠી: “બાપા છે ત્યાં લગી ભાઇ થાય છે કોણ? હા ।—જી, હું ત્હને સાફ કહું છું કે આપણે કાંઇ ભાઇભાભીના હુંસા ખાઇ રહેવાનાં નથી । એમનો પૈસો એમને ગંધાય ।”

“હજી પૈસો કમાય તો ખરા । ત્હારે તો ખાસ્તું સાફે બેશ છે—ત્હારે કોના હુંસા ખાવાના છે? ત્હારા બાપા ઘણું જીવે, પણ એ નહિ હોય ત્યારેયે તું કાંઇ ભાઇભોજનની ઓશિયાળી નથી.”

વાત આમની આમ કેટલાક વખત સુધી આમળા ખાતી ખાતી આગળ વધી.

૩. એક જુહુ ચિત્ર:

મણિધરપ્રસાદ રજિસ્ટ્રેશન ખાતામાં લાંબા વખત સુધી નોકરી કરી, પેન્શન લઇ હવે ઘેર બેઠા હતા. માણસ સારા સ્વભાવના અને સમયને અનુસરીને ચાલનાર પરંતુ પ્રમાણિક હોવાથી તેઓ બહુ પૈસો તો એકઠો કરી શક્યા નહોતા, પણ નાતજાતમાં તથા શહેર સરકારમાં આખરે સારી મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા. એમને બે પુત્ર, પ્રબોધચન્દ્ર અને ચન્દ્રકાન્ત (જેને ઘરમાં ચન્દુ એ ટૂંકા નામથી બોલાવવામાં આવતો હતો) અને બે પુત્રીઓ લલિતા અને કમળા, મળી ચાર સંતાન હતાં. લલિતા સાસરે ગયા પછી થોડાજ વખતમાં વિધવા થયેલી હોવાથી ભાગીરથી-એમનાં પત્ની, હેને સર્વ પ્રકારની છૂટ આપતાં અને હેતું ધાર્યું થવા દેતાં: આથી પરિણામ એ આવ્યું કે, લલિતાને એનાં સાસરિયાં સાથે નહિ જનવાથી એ પિયરમાંજ રહેતી હતી. પ્રબોધચન્દ્રનું લગ્ન વિક્રતા, નીતિ અને હું-શિયારી માટે આખા ગૂજરાતમાં જાણિતા થઇ ગયેલા ડેપ્યુટી કલેક્ટર રાવબહાદુર વિદ્યાનન્દની પુત્રી સરસ્વતી સાથે થયેલું હતું અને હેને અત્યાર સુધીમાં કાંઇ સંતતિ નહોતી; જો કે હાલ થોડા વખતથી સરસ્વતીની મા ધનલક્ષ્મી તરફથી એમ ફહેવામાં આવતું હતું કે એને સીમન્ત છે અને બે ત્રણ મહિના થયા છે પણ તે વાત એનાં સાસરિયાં ખરી માનતાં નહિ હતાં. ચન્દ્રકાન્તનું લગ્ન એક સાધારણ સ્થિતિના ઘરની કન્યા ગુલાબ સાથે થયું હતું અને હેને હાલ લલિંગી અને અરુણ બે બાળકો હયાત હતાં. કમળાને મુપ્રસિદ્ધ સુધારક વકીલ અવન્તિરામને ઘેર પરણાવી હતી. પ્રબોધચન્દ્રે, પોતાના પિતાના આગ્રહને વશ થઇ, એમ. એ.ની પરીક્ષા જાણે નંબરે પસાર કર્યા પછી રેવન્યુખાતામાં નોકરી લીધી હતી જ્યાં હેને હાલ દર મહિને વીસ રૂપિયા મળતા હતા; પરંતુ મામલતદાર થવાને જરૂરની

દરેક પરીક્ષા તહેલે માન સાથે પસાર કરી દીધેલી હોવાથી હવે યોડા વખતમાં તહેને સારો દરજ્જો મળવાનો સંભવ હતો. અન્દકાન્ત એટલો આલાક બુદ્ધિશાળી નહોતો. જે ત્રણવાર મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં નપાસ થયા પછી તહેલે હૅાસ્પિટલ આસિસ્ટન્ટની પરીક્ષા માંડમાંડ પસાર કરી હતી અને હાલમાં યોડું થયાં સ્વતંત્ર દાકતર તરીકે તહેલે શહેરમાં દવાખાનું ઉઘાડ્યું હતું.

રાતે વાળુ વખતે મણિધરપ્રસાદ ઘેર આવ્યા અને દશમી જન્મવા ખેડા. ઘરમાં રાંધવાનું કામ હમ્મેશાં સરસ્વતીને માથે રહેતું અને તે પ્રમાણે આજ પણ એજ રાંધતી હતી.—ઢાગ જોઇને ડોશીએ વાત ઉપાડી: ‘આમ બન્યું’તું ને ‘તેમ બન્યું’તું—થી વાત શરૂ થઇ. મણિધરપ્રસાદ સાધારણ રીતે શાન્ત પ્રકૃતિના માણસ હોઇ, ઘણું-ખણ ઘરની ભાંજગડમાં પડતા નહિ અને આવી ફરિયાદો ઘણીખરી વાર થયાં કરતી તેથી ખરેખરા કંટાળી ગયેલા હતા; જેથી તે ઉપર બીલકૂલ લક્ષ આપતા નહિ. પરન્તુ દરરોજ માથા ઉપર ટક્ટકરો થયાં કરે તો કોઇક દિવસ પણ તહેની અસર તો થયા વિના નજ રહે! ઉપરાંત વળી આજ તો ‘કમળાનું’ નામ પણ આ ફરિયાદમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું અને ‘કમ્બુ પણ કહેતી’તી કે હું બાપને કહેવાની છું કે આમ થાય તે સાર નહિ: એમાં તો ઘરની શોભા ધટે!’—એ શબ્દોએ પણ જરાતરા વધુ અસર કરી, કારણ જો કે તેઓ મ્હોંએ કમ્બુલ કરતા નહોતા તોપણ એ જાણીતી વાત હતી કે કમળા એમની વ્હાલામાં વ્હાલી પુત્રી હતી; બીજું એમના મનમાં ખાત્રી હતી કે કમળા અન્યાયથી વર્તે એવી નથી અને કંઈકવાર મ્હોંની ભાભીનાં એણે લીધેલાં ઉપરાણાંથી એ એમના મનમાં સાખીત થઇ ગયેલું હતું. એટલે આજ સઘળી દિશાઓમાંથી એમના ઉપર દયાણુ લાવવાનો પ્રયત્ન થતો હતો, તે સફળ થવાનો ખાસ સંભવ

હતો ! અને પવન પણ જૂદીજ દિશામાં અત્યારે વાતો હતો ! લલિતા
અને ભાગીરથીએ ફરિયાદ શરૂ કરી અને ગુલાબ માલીનું નામ
અંદર સાક્ષી તરીકે ભેળવવામાં આવ્યું; અને વળી વીંટીની સાથે
કામણદંભણની વાત પણ યુક્તિબંધ ભેળવવામાં આવી, એટલે કાંઈ
બાકીજ રહ્યું નહિ ! સરસ્વતીએ વીંટી ચોરી લીધી; અને એણે
તથા એની માએ અરુણના ઉપર કામણ કરવા ગુલાબના ઝોટલા
ઉપર મંત્રેલું લીંપુ મૂકાવ્યું; ધનલક્ષ્મીએ પોતે અને મા દીકરીને અને
મણિધરપ્રસાદને ગાળો દીધી; એનાં પિયરિયાંએ ધનકોર મારીને
મ્હોંચે ' લક્ષ્મીને બધું આપી દઇને દીકરાને લીખ મંગાવવાના છે ! '
એમ કહ્યું; વગેરે, વગેરે,—અનેક વાતો કહી નાંખી, અને આમાંની
બધી નહિ તો થોડીયે વાતો ખોટી નહિ હોય એમ ડોસાને લાગ્યા
વિના રહ્યું નહિ. ખીજું વળી પોતાને ગાળો દીધી એ વધારે લાગ્યું;
અને વીંટીની વાત આટલા સાક્ષીપુરાવા સાથે થઈ તે તો ખરી હો-
વીજ જોઈએ એમ, એમનો અભિપ્રાય થયો. તેઓ જૂના જમાનાના
ગૃહસ્થ હોઈ, પોતાનો દરજ્જો તથા ' લાજ મરજડના નિયમો '
પાળવા-પગાવવામાં આગ્રહી હતા; અને જોકે ધણુંખરું ગૃહસંસારનાં
તોશનમાં તેઓ પડતા નહિ અને વખતે પડવાની વૃત્તિ થાય તોપણ
તહેમતું ત્યાં ઝાઝું ચત્રણ ન હોવાથી પોતે પોતાના ભારમાંજ રહેના:
છતાં પણ, આજ એમનો મિજાજ હાથથી ગયો !

પ્રમોદચન્દ્રનું ઘરમાં સાડે માન હતું. અત્યાર સુધીમાં તે એક
પણ પરીક્ષામાં નપાસ થયેલો નહિ હોવાથી તથા ન્હાનપણથીજ દર
વર્ષે તહેણે ધણુંખરું સારાં સારાં ઇનામ અને સ્કોલરશિપો મેળવેલી
હોવાથી, ખર્ચખૂટણમાં તહેનો હાથ છૂટો હોઈ, તે હમ્મેશાં લગભગ
સ્વતંત્ર જોવાજ રહેલો હતો. ઉપરાંત તે બધાં બાળકોમાં મ્હોટો અને
કેટલાક વખત સુધી એકનો એક પુત્ર હતો; અને તહેનો સ્વભાવ

શાન્ત, મૃદુ, પ્રેમાળ અને નિસ્વાર્થી હોવાથી તે બધાને ધણોજ કામનો ચઢ પડતો. આથી પરિણામ એ આવ્યું કે પહેલેથીજ ધરમાં હોના વકર બંધાતો ગયો; અને એક વખત એવો પણ હતો કે પ્રમોદ-ભાષ ફેરે તેજ થાય ! અન્તે હેતું લગ્ન થયું અને સરસ્વતી સાસરે રહેતી થઈ. હેની પણ પ્રકૃતિ હેવીજ બહાલસોઈ, પરગળુ અને કામ-ગરી હતી; તેથી હવે ધરમાં સર્વની સાથે સાઈ રાખવાનો અને બધાને ખુશી રાખવાનો પ્રયત્ન આ બંને જણાંએ-પતિપત્નીએ સાથેજ કરવા માંડ્યો. પરન્તુ અનેક અનેક, જૂઠા જૂઠા પ્રકારનાં કારણોને લીધે હેમાં તેઓ ધીમે ધીમે વધારે વધારે નિષ્ફળ થવા લાગ્યાં અને અન્તે હમણાં હમણાંમાં સરસ્વતીની ઉપર લગભગ આખું ધર ખાસ દુસ્મનાવટ રાખતું થઈ ગયું હતું ! ગમે તેમ હતું પણ અત્યાર સુધી પ્રમોદચન્દ્રને મેંડાંએ આવી કાંઈ ખીના ઉઘાડી રીતે આવી નહોતી અને તેથી આજ આ પ્રમાણે હેણે સાંભળ્યું તે પ્રથમજ હોવાથી હેને અન્તઃકરણમાં અત્યંત વેદના થવા લાગી અને એનું ખાતું સઘળું રાખ થઈ ગયું ! ગુસ્સો ઘણો ચઢેલો હતો છતાં શાન્ત દેખાવથી સઘળું સાંભળી લઈ, જમી ઉઠ્યા કે તરતજ મણિધરપ્રસાદ એક પણ અક્ષર બોલ્યા શિવાય પોતાની ઝોરડીમાં જઈને બેઠાં; હેમને કોઈ તો બધાંના નેટલોજ ચઢડ્યો હતો પણ એ ડાહ્યા હતા; તેથી મ્હોટા થયેલા પુત્રને બધાંના દેખતાં અને હેમાંયે હેની સ્ત્રી દેખતાં કાંઈ પણ દેહેવું એમને દુરસ્ત નહિ લાગવાથી, હેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને મર્યાદામાં રહીને પણ સચક રીતે નેટલું ફેલાવું એમને ઘટિત લાગ્યું તેટલું કહ્યું. ‘આપણા ધરમાં આવું કાંઈ તે સાઈ નહિ; તમારા ઉપર તો અમારો મુખ્ય આધાર છે ને હમેજ કુટુંબમાં આવો કલેશ થતો અટકાવો નહિ તે ઠીક નહિ; તમારી જીને ફેરો-લક્ષીને ફેરો-ગમે હેને ફેરો પણ આવું

હવેથી થવું ન જોઈએ; વીંટીની તો કાંઈ વસાત નથી પણ આપણા કુટુંબની એમાં પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઈ જાય; અમારાં તો હવે વળતાં પાણી છે અને અમે ખંતે તો બે દિવસના પરાણા જેવાં છીએ એટલે લક્ષ્મીની બધી સંભાળ ત્હમારે બધાંને માથે છે ને એ બાબતની હું તો બીલકુલ કાળજી રાખતોજ નહોતો—તે જ મ્હારે આ બધું સાંભળવું પડે, ત્હમને આટલુંએ કહેવું પડે, એ મ્હને શરમ ભરેલું છે । અન્હુ તો બાળકને બેસમજ છે, એટલે હવે ધરતો ભાર તો ત્હમારે બધાંયે ઉપાડી લેવો જોઈએ; ત્હમારી જીને અને ખાસ કરીને લક્ષ્મીને જેમ બને તેમ ખુશીમાં રાખવાં જોઈએ; હજી ત્હમારે દુનિયાના તડકા છાંયા વેઠવાના છે અને આપણા ધરની લાયકાત અને માઝા સઘળાનો ત્હમારા ઉપર આધાર છે—માટે આવું હવેથી ફરી કદિ પણ બનવું ન જોઈએ;—ઈત્યાદિ જાત જાતની એળિયાની ગોળીઓ ડોમ્માએ ગોળે વીંટી વીંટીને લેને ગળાવી.

પ્રબોધચન્દ્ર આ સર્વ સાંભળીજ રહ્યો; રહ્યા જવાખ દેવાની લેતી પ્રકૃતિ નહોતી અને લેમાં વળી આજ કાંઈ પણ એ બોલે તો ‘અર્થનો અનર્થ’ કરી લેવામાં આવે એમ ધારી, અંતે વ્યાખ્યાન પૂરું થયું એટલે તે ઉઠ્યો. પરન્તુ ધરમાં ચાલતા ભારત-ભાગવતનો ત્યાં સુધી પણ પાર આવ્યો નહોતો ।

૪. પતિ પત્ની:

આજ ધરમાં ત્રણ જણ લૂખ્યાં રહ્યાં હતા; ક્રોધના આવેશથી મણિધરપ્રસાદ, ખિન્નતાથી પ્રબોધચન્દ્ર, અને ગમગીનીથી સરસ્વતી. લેમાંયે પ્રબોધચન્દ્રને તો ખરું જોતાં લૂખ રહીજ નહોતી; બલ્કે આ ક્રોશ કંકાસની લહાણીમાંથી લેને તો કંઈક દિવસો સુધી પચી રહે નહિ લેવું મળી આવેલું હતું । તે પોતાને સૂઝા બેસવાને ત્રિજે માળે

જઈ, શોકના આવેગથી અત્યંત હૃદયકટ બોગવતો ખાટ ઉપર પડ્યો. થોડીવાર થઈ એટલે આંસુથી ઉભરાતી આંખો હોતી સરસ્વતી પણ ઉપર આવી; તે તો જમવા બેઠીજ નહોતી. જોકે આવા કંકાસનો ખનાવ લેને અસ્વાભાવિક નહોતા, સાસુ અને નણંદ દરેરોજ કાંઈને કાંઈ ખોડખાંપણ-કાંઈને કાંઈ વાંક (પછી ત્હારો નહિ તો ત્હારી માનો-ત્હારી માનો નહિ તો ત્હારાં પિયરિયાંનો !.) ફાડ્યાંજ કરતાં, તેથી લેને તો આવું સાંભળવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. પણ આજ તો પતિ અને સસરા સમક્ષ-અને તે પણ ચોરી જેવો ગંભીર આ-રોપ !-એથી લેન બહુ લાગી આવ્યું હતું.

મેડીમાં પેસતાંજ પાસે એક કાચ પડ્યો હતો ત્હેના ઉપર લેણે પડતું નાંખ્યું અને ઉંધું માથું નાંખી રોવાનું શરૂ કર્યું. પ્રબોધચન્દ્ર વિચારમાં હતો તેથી લેણે સરસ્વતીને આવતી જોઈ નહોતી. થોડી-વાર પછી લેણે હસકાં સાંભળ્યાં અને પાછું જીવ તા લેને બેકાટ રાતી જોઈ. ધીમે રહીને તે ઉઠ્યો અને પત્ની પાસે ગયો. નિત્યની મૃદુ, શરમાળ, વિવેકી, અને છત્રોછત્ર પ્રેમથી ઉભરાતા હૃદયવાળી સરસ્વતી ક્ષણભર આજ બદલાઈ ગઈ હતી; તેથી લેણે પતિનો હાથ તરછોડી નાંખ્યો અને જેમ જેમ લેને છાની રાખવાનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેમ તેમ તે વધારે વધારે રોવા લાગી. અન્તે પ્રબોધ-ચન્દ્ર થાક્યો અને પાછો જઈને ખાટમાં પડ્યો.

આમને આમ અડ્યો ક્લાક આલ્યું ! પણ સરસ્વતી રાતી રહી નહિ. અન્તે લેતું હૃદય દયાના મોજાંથી પાછું છવાઈ ગયું. તે ફરીથી લેની પાસે ગયો અને માંડમાંડ રાતી રાખી તે “ના, ના,” ફેલતી હતી તોપણ લેને ખેંચીને ખાટ આગળ લઈ આવી, પાસે બેસાડી.

“આ બધું હતું શું ? આજ આટલું બધું શા માટે થયું તે તો ફેડે,” લેણે પત્નીના શોકગ્રસ્ત મનને વાતચીતમાં દોરવા પ્રયત્ન કરતાં પૂછ્યું.

ઉત્તર દેવાને બદલે પત્નીએ પોતાના પતિના ખભા ઉપર માથું નાંખી ફરીથી રોવા માંડ્યું. મહા પ્રયત્ને ખાળેલાં આંસુનું વહેણ પાછું પૂરપાટ ચાલવા લાગ્યું.

“મહારા સમ, રુવે તો;” પ્રબોધચન્દ્રે આગ્રહ કરતાં કહ્યું.” આમ રોવાથી તું નકામી ત્હારી આંખોને નુકશાન કરીશ ને વિના કારણ માંદી પડીશ.”

“મૂઝ હું ! આંખો ફુટતી હોય કે ખાટલે પડી મરી જતી હોઈ તો બધાંનેયે નિરાંત થાયઃ હું છડું, ત્હમે છટા થાઓ અને ધરમાંથી પાપ જાય !—હુંજ ભૂંડી છું ! આટલું બધું કંઈ-કારવું, વૈતં કંઈ, એ બધું પાણીમાં; ને શરપાવ બાંધવાના તે તો આ !—મૂઝ હું ! મરી જતી હોઈ તો આ દુઃખમાંથી છડું !” આંખોમાંથી આંસુ પાછાં ચોધાર ચાલવા માંડ્યાં.

“જો પાછી રૂવે છે કે ?” પતિએ ત્હને છાતી સરસી દાખી આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, “મ્હને તું ક્હો તો ખરી કે હવું શું ?”

“ત્હમને કહેથી ત્હમે શું કરવાના હતા ? એ તો ત્હમે બધાંયે ઠીક છો—બધાંયે મહારા લોહીનાં તરશ્યાં છો; પણ હું નહિ હોઈની ત્યારેજ ખબરો પડશે તો ! પેલી—કામમાં કાંઈ અડાયે દેતી નથી, —ત્હને કોઈ એક અક્ષરે ક્હો છે ? ત્હમારાં બહેને ન કરે ને કોઈયે ન કરે, ને ધરતું બધુંયે કામ હુંજ કંઈ !—પણ ત્હનીયે મ્હારે ક્યાં ના છે ? એમ કરતાંયે જંપીને બેસવા દેતાં નથી.—ત્હમાંયે મ્હારે માથે ચોરી મૂકી ? હું તો બસ અત્યારે ને અત્યારે મ્હારે; ત્યાં જઈ ભાળને મોકલું છું કે ખરું કરાવો, એ વીંટી કોની હતી તે. એ બધી બીખારણોના જેવી મ્હને પણ જાણતાં હશે ! આ ત્હમે અને આ ત્હમારું ધર છે. હું તો જઈછું મ્હારે પિયર. ને ભાઈ આવીને બાપાની ખાત્રી કરી આપશે ત્યારેજ હું આ ધરમાં પગ મૂકીશ. હું એકલીજ મજબૂર છું

અને રંધવારીની પેઠે ધંધો કરીશ ને બીજાં બધાં પણ ઉપર પણ મહાત્મીને બેસી રહી હુકમ કરશે ને જોડાં જોડાં આળ મહાવશે ? ધર્યું રહ્યું એ સાસરું ને ધર્યું રહ્યું એ ઘર । ત્હમે ત્હમારે એ બધાંનાં પગરખાં સાફ કરજો ને બધાંનું કંથું સાફ લાગતું હોય તો મધ મૂકીને ચાટજો । હું તો મ્હારે-હવે એક મિનિટ પણ અહિં રહેવાની નથી.” સરસ્વતી રોતી રોતી, ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં ઉભી થઇ.

“ બહાલી, બહાલી । આ શું ? ” કોઇ પણ દિવસ નહિ સાંભળેલા શબ્દો પત્નીના મ્હોંમાંથી નીકળતા જોઇ પ્રજોધમન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો અને ત્હેનો હાથ પકડી તેને પાછી ખાટ ઉપર બેસાડી. “ બહાલી । આવું બોલાય ? હોય, મૂર્ખ માણસો હોય તે ગમે તેમ બોલે; એમને બોલવું હોય તો ભલે બોલે. હું ત્હને કહું ત્યારે ખરું. ખરું કરાવવું એનો અર્થ એ કે એ બાબતમાં શક પણ પડ્યો છે, એમ માનવું પરન્તુ મ્હને ત્હારા ઉપર શક પડે ? ત્હારા ઉપર ?—ભલે એમને એ વીંટી રાખવી હોય તો રાખી લે. હવે તું એ વાત સંભારીશજ નહિ ને. એવી દસ વીંટીઓ હું ત્હને કરાવી આપીશ. જો, તું ડાહી થઇને આવું ત્હારાથી બોલાય ?—ગાંડી । ”

“ ભલે અમે ગાંડાં રહ્યાં, ” આંસુ હોતી સરસ્વતી જરા શાન્ત થઇ બોલી, “ આ બધાં ડાહ્યાં છે એવાં અમે નથી એજ સાફ છે; નહિ તો ખંખર પડત. ” પોતાનાથી ગુસ્સામાં પતિને કહેવાઇ ગયેલા શબ્દો યાદ આવતાં તે જરા શાન્ત થઇ અને મનમાં શરમાતી—દિલ-ગીર થતી હોય એમ જણાવા લાગ્યું.

“ આમ ગુસ્સે થવાય ? તે દિવસ ત્હે શું કબૂલ કર્યું હતું ? ” પતિએ ત્હને માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું, “ રોવું નહિ, ગુસ્સે થવું નહિ, અને બીજુ—શું ? ” જાણે ભૂલી ગયો હોયની એમ ડાળ કરતાં દસતે મ્હોંએ એમ પ્રજોધમન્દ્રે પૂછ્યું.

“ એમતો ત્હમે કાંઈ ભૂલો એવા નથી:લ્યોને હું કહું, ‘ ખુશીમાં રહેવું, ’ એજ કે ખીલું?—તે બધું અમારે ક્યાં ના કપૂલ છે? પણ આજતો, વ્હાલા ! જરા ભૂલી જવાય એવું નહોતું? ” સરમાતે મ્હેરે-મ્હેજ હસ્તે મ્હોંયે તે પતિની સાથે પ્રેમભર્યાં નયન મેળવતી બોલી.

ઉઘાડી ખારીમાંથી સ્મિત ભરી ચન્દા ‘દૂધ જેવી ઉજળા’ ચાંદનીનો અમી છંટકાવ કરી રહી હતી; અને શીતળ વાયુની મિઠી દ્હેરો શાન્તિનો સંગીત ભર્યો સુવાસ અંતરાત્માની ઊડી ઊડી કું-જોમાં ઉતારતી હતી. પ્રેમના પવિત્ર અનનન્દને આ કુદરતનાં આશકો-દેવદૂતોએ સતેજ કર્યો: જેથી જગતના હળાહળ ઝેરની પીડા પણ ધડીભર વિસારે પડી છે.

૫. સહવાર:

અરુણોદય પૂરો થયો નહિ હતો એવામાં સરસ્વતી જાગી ઉઠી. રાત્રિના ક્લેશ કંકાસ તો ક્યારનાયે સ્મરણમન્દિરમાંથી અદશ્ય થઈ ગયા હતા; પરન્તુ હેની રહીસહી અસર-પોતાનાથી બોલાઈ ગયેલા શબ્દોની કડવી યાદદાસ્તી જે હેના મનને વ્યથા કર્યા કરતી હતી તે પણ હવે સહવારની પવિત્ર ઠંડકમાં હ્રુમ થઈ ગઈ. જગજગમાં દ્રસાઈ પડી, હેના વિચાર જે વિષમ ક્લેશના કિચ્ચડમાં મલીન થવા પામ્યા હતા, તે સર્વમાં નિર્દોષતા, વિશુદ્ધિ અને નિર્ભજતાની દિવ્ય લહરિઓએ વિસ્મૃતિનું અમૃત રેલાવી, હેના પતિભક્તા હૃદયના ઉત્તત સંસ્કારને પાછા સચેતન બનાવી દીધા.

પ્રબોધચન્દ્ર જગત થયો ત્યારે હેને પોતાની હમેશની મધુરી સરસ્વતીમાં પણ આજ કંઈ વધારે ફેરફાર જણાયો. તે ઉભો થવા જાય છે એવામાં તો પત્ની હેને પગે પડી અને હેના બોળાંમાં માથું મૂકી પોતાના રાત્રિના અપરાધને માટે ક્ષમા માગવા માંડી: “ ઓ મ્હારા વ્હાલા ! મ્હને મ્હારો રાતનો ગુસ્સો માફ કરો; મ્હને બધું

તો સાંભરતું નથી, પણ જે સ્ટેન્સાન યાદ છે તે ઉપરથી મનમાં એમ થઇ આવે છે કે એવું મહારાથી બોલાયુંજ કેમ? ને તે પણ ત્હમને ?—એ બોલતા પહેલાં જીભ કેમ ન કપાઇ ગઇ ?—ઠહાલા ! મહારો આટલો વાંક માફ કરો; મહારા સમ, ન માફ કરો તો. ”

પ્રબોધચન્દ્રે માંડમાંડ ત્હેનું માથું ઉંચું કર્યું. સરસ્વતીની આંખમાં આંસુ ઉભરાવા માંડ્યા હતાં. ત્હેના અંતઃકરણમાં પોતાની પતિના હૃદયની કામળતાએ ઘણીજ અસર કરી. “ ઠહાલી ! જે પાછી રુવે છે કે ? રાતેજ ત્હને ન્હોતું કહ્યું કે મહેં સાફ કર્યું છે ? હવે ચાલ, શાન્ત થઇ જા; જ્યાં સુધી આંખમાં એક પણ આંસુ હશે અને મ્હોં હસતું નહિ હોય ત્યાં સુધી હું ત્હારી સાથે બોલવાનોજ નથી. ” ત્હેણે મ્હોં મલકાવી કહ્યું.

સરસ્વતીએ ગવનના છેડાથી આંખમાંનાં આંસુ લોહી નાંખ્યાં અને મ્હોં જરા હસતું રાખી, ત્હેના પગ આગળ આવીને બેઠી.

“ હજી અંતરમાંનો ઊંડો-ઊંડો ગુસ્સો ઓછો થયો જણાતો નથી, ” પ્રબોધચન્દ્ર હશીને બોલ્યો અને ત્હેના હાથ પકડી પોતાની પાસે ખેંચીને બેસાડી. “ ઠહાલી, હું કબૂલ કરું છું કે ત્હને બધાં ઉપર ખોટું લાગ્યું હશે, ” ત્હેણે કહ્યું; “ મ્હને પણ ખોટું લાગ્યા વગર રહ્યું હશે ?—ત્હારું આવું અનાહતતું વાંકુ બોલે—આ પ્રમાણે ત્હારે માથે ખોટાં આળ મ્હડાવે ને મ્હને ગુસ્સો આવ્યા વગર રહે ? પણ, ઠહાલી, હાલ એનો કાંઈ ઉપાય છે ? જેમને આપણાં પોતાનાં કષ્ટાં ત્હેમને પારકાં ગણતાં દિલ બહુ દુભાય છે. રાતે મ્હનેજ—હું સમજું તો—આપાએ કાંઈ ઓછું કહ્યું ’ તું ?—પણ શું કરવું ? હુંયે સાંભળીજ રહ્યાને ! ”

“ હું ઠહાલા ! ત્હમને પણ આ વખત ન મૂક્યા કે ? ” સરસ્વતીએ જરા સ્મિત હાસ્ય કરતાં પૂછ્યું, “ મ્હને તો, ઠહાલા, ત્હમે

રાતે એ વિષેની ખીલકૂલ વાત પણ નહોતી કરી. ત્યારે હું એટલી જૂદીને ?—આપાએ શું કહ્યું, બહાલા ?”

“એમાં જૂદાપણાની કાંઈ વાત નથી,” પ્રબોધચન્દ્ર હેની સાથે મ્હોં મલકાવતાં બોલ્યો, “એમાં મહત્વનું કાંઈ હતુંજ નહિ. ખીજું મ્હારૂં પણ હૃદય રાતે બહુ ખિન્ન થયું હતું, હેમાં વળી પાકું હોઈ આખ્યાન મ્હારે સાંભળવું પડ્યું. ઓફિસમાં આખો દિવસ કામ કરીએ તે ઘેર આવીએ ત્યારે પાછો કંકાસ તો સામોને સામોજ; તે રાતે ‘જમ્યા—ન જમ્યા’ કરીને ઉપર આવીએ ત્યારે પાછાં હે-મારાં રોદણાં અમારે સાંભળવાનાં !” હેનો મ્હેરો બોલતે બોલતે મ્હાન થઈ ગયો.

“જુવો પાછા હમે : દિલગીર થયા કે ?” પત્નીએ કહ્યું, “મ્હારા સમ, એમાંથી કાંઈ જરા પણ મનમાં રાખો તો.—બહાલા ! મ્હારા સમ જો, હમારૂં મ્હોં હસતું ન કરો તો. હવેથી હું હમે રૂહેશો તેજ પ્રમાણે વર્તીશ. ચાલો અમે રાતે ગુસ્સે થયાં, હેને માટે અમને સજા કરો !”

“મ્હેં કહ્યું તે, કે હેને માફ કર્યું; ચાલ હવે એ વાત જ બૂલી જા.” પ્રબોધચન્દ્રે જરા આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. “મ્હારે માટે દાતણ લાવ અને મ્હને પાણી આણી આપ. હવેથી એવું ન કરીશ.”

“ના, ના, ના બહાલા ! મ્હારા સમ જો, મ્હને મ્હારા ગુનાને માટે સજા ન કરો તો. હમે રૂહો તે કંઈ. પણ મ્હારો વાંક થયો છે હેની સજા કરો, ત્યાર પછીજ અહિંથી ઉઠવા દેવાની.” સરસ્વતી બોલી.

“હારે સજાજ જોઈએ છે તો લે સજા કરે. જો, મ્હેં હેને પેલી ત્રણ વાતો કબૂલ કરાવી છે તેજ પ્રમાણે વર્તવું. ‘રોવું નહિ, ગુસ્સે ન થવું,—અને ખુશીમાં રહેવું.’ તે ઉપરાંત હેને ખાસ શિક્ષ

એટલી કરવાની કે ત્હારે આ બધાંય ધરનાં માણસોની સાથે ખેલાંની પેઠેજ સારી રીતે રહેવું—ગઇ કાલની વાત ભૂલી જવી—અને વીંટી પાછી માગની નહિ. હું ત્હને નવી કરાવી આપીશ.”

સરસ્વતીની મુખાકૃતિમાં રહેજ દેર થયો, તે જોઈ તે ફરીથી બોલ્યો, “હું તો ધારતોજ હતો કે તું નકામી સજ્જ માગી લે છે; અને હવે મ્હેં મ્હારો વિચાર ત્હને જણાવ્યો ત્યારે તું તે પ્રમાણે નહિ કરે તો મ્હને ખોટું લાગશે. બસે, એ બધાંને માટે નહિ તો મ્હારે માટે! આપણે એ જૂઠ્ઠાં છીએ?—જો જૂઠ્ઠાં નથી તો પછી મ્હારી મરજી વિશ્વ ચાલવાની ત્હારી વૃત્તિ પણ કેમ થાય?”

“ના, બહાલા, ત્હમારા કલ્પા પ્રમાણે ચાલવાની હું ક્યાં ના કહું છું?—અને મ્હને એવી વીંટીની જરા પણ દરકાર નથી—તેમ મ્હારે હવે તે જોઈતીયે નથી; પણ આતો એ બધાં મ્હારી સાથે કેવું રાખે છે?—તે તો ત્હમે જુવો છો. મ્હારા મનમાં તો એમ છે કે અન્દુ-બાધને કહીને ભાધને ત્યાં તપાસ કરાવી બધાંની ખાત્રી કરી આપું કે એ વીંટી મ્હારી છે. એમાં કાંઈ ખોટું છે? ગમે તેમ થાય તો પણ મ્હારે ખરું તો કરાવવુંજ છે.”

“ખોટા ખરાનો અહિં સવાલ નથી,” પ્રબોધચન્દ્રે જવાબ દીધો: “ત્હારે મ્હારા શિવાય ખીજ કોની ખાત્રી કરવાની છે? રસિકબાઈ પંડે આવીને ફ્હેશે તોપણ એમનું કહ્યું આ લોકો હાલ માનવાનાં નથી; તો પછી નકામી માથાકૂટ અને જીવઉકાળો કરીને કાંઈ કામ? ખરું કરાવવાથી પણ ફગ શું?—માટે આટલી વાર મ્હારું કહ્યું માન; અને મ્હારા સોગત પાળીને મ્હેં કહ્યું છે એજ પ્રમાણે ચાલ. મ્હારી તો એ મરજી છે, પછી ત્હારી જેવી ઇચ્છા!”

“ના, બહાલા! મ્હારા ઉપર એમ ખોટું લગાડવાનું નથી,” સરસ્વતી તરત બોલી ઉઠી. “લ્યોને, ત્હમે ફ્હેો છો એમ ફરીશ;

પછી કાંઈ છે ? ત્હમ્હારી મરજી તે મ્હારી પણ મરજી. ચાલો હવે ખુશી થાઓ. મ્હારા સમ, વ્હાલા ! ત્હમારા કહ્યા પ્રમાણેજ ચાલીશ. હવે મ્હને માફ કરો.”

પ્રબોધચન્દ્રે હશીને ત્હને છાતી સરસી દાખી, અને ત્હેના પ્રેમભર્યા મ્હો ઉપર હૃદયમાં છલકાઇ જતી વ્હાલની ઉર્મિઓથી ચું-ચન લઇ તે બોલ્યો, “ વ્હાલી ! એક વાત ત્હારે ખસસ યાદ રાખવાની છે—અને તે મ્હેં ત્હને ઘણીવાર કહી પણ છે કે, ‘ જીવંતીમાં ખરેખરું સુખ મેળવવાનો એકજ ઉપાય છે; અને તે એ છે કે, આપણી આસપાસનાં મનુષ્યોને સુખી કરવાને પ્રયત્ન કરવો. બીજાઓને આપણે જેમ જેમ વધારે મ્હાઇએ છીએ તેમ તેમ આપણો આત્મા વધારે વધારે ઉન્નતિ પામી, પ્રેમમય થતો જાય છે; અને તેથીજ હું ત્હને પણ મ્હારી સાથે ઉચ્ચ વૃત્તિઓમાં દોરવા પ્રયત્ન કરું છું. દુનિયામાંથી દુઃખ તો દૂર થઇ શકવાનું નથી, અને તે દરેક મનુષ્યને થોડું વધારે ભોગવવું તો પડવાનુંજ છે, તો પછી પોતાને માટે દુઃખી થઇએ ત્હેના કરતાં બીજાઓને માટે દુઃખ ભોગવીએ તે ખરેખર વધારે સારું છે: પ્રેમ અને ધૈર્ય—મ્હાણું અને મ્હેણું, એ તેથીજ ઉત્તમમાં ઉત્તમ આશય ગણાય છે. માટે વ્હાલી ! હવેથી તું આટલું તો ભૂલતી નહિજ અને કદિ હું ભૂલ કરતો હોઉં તોપણ ત્હારે જરૂર તે યાદ લાવી મ્હને પણ સુધારવો. એ માર્ગેજ આપણો ઉદ્ધાર છે. ”

પોતાના વિદ્વાન, આત્મત્યાગી, પ્રેમભક્ત પતિના આ મિદ્ધા શબ્દોએ તે પત્નીને પ્રીતિના અપૂર્વ વહેણમાં વહાવી, અને ત્હેના શરીરને ગાઢ આલિંગન આપીને, તે જીવનની સુવર્ણ ઇષ્ટિકાના સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ કરતી ઉભીજ રહી.

પ્રકરણ ૨ જી; ઉન્નતિનાં આગળ પગલાં.

“Offering thoughts and Acts to all.” *The Light of Asia.*

(સર્વને પ્રેમભર્યા શબ્દો અને કર્મો અર્પણ કરો.)

૧. સ્ત્રીઓ માટે દવાખાનું:

શ્રીમતી નિર્મળબાળા ઠાકુર એક અલૌકિક વીરરમણિ હતી. તેના પિતા દાકતર પ્રતાપચન્દ્રરાય ઠાકુર હિન્દના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યોમાં પણ માન પામતા હતા; અને સરકારે, તેમણે પેન્શન લીધા પછી, સી. આઇ. ઇ. નો માનવંતો ખિતાબ તેમને આપી, તેમની વક્તવ્યતા ભરેલી નોકરીની કદર યોગ્ય રીતે કરી હતી. હાલ તેઓ કાઠિયાવાડના એક મોટા રાજ્યમાં મુખ્ય દાકતરનું કામ કરતા હતા. નિર્મળબાળા ન્હાનપણથીજ-માતા રહિત થવાથી-પિતાની પાસે ઉછરી હતી, અને પ્રતાપચન્દ્રરાય જેવા બાલવત્સલ પિતા પાસે સર્વ પ્રકારની છૂટમાં મોટી થઇ હતી. તેને પોતાની માતૃભાષા અંગાળીનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું, તે ઉપરાંત ગૂજરાતમાં તેણે પોતાનું સઘળું જીવન ગાળેલું હોવાથી ગૂજરાતી ભાષા પણ તેવીજ સારી રીતે તે જાણતી હતી. ઇંગ્રેજીમાં પણ તે પ્રવીણ થઇ હતી અને ગયે વર્ષે વૈદ્યકની છેલ્લી પરીક્ષા તેણે માન સાથે પસાર કરી હતી. બાલ્યાવસ્થામાં મળેલી છૂટના પ્રમાણમાં તેની જીંદગીના અભિલાષનો વિકાસ ખરેખર આશ્ચર્યજનકજ હતો. યૌવનમાં આવવા માંડ્યા પછી સ્વદેશી ખેડેતોની ઉન્નતિ માટે તે અત્યંત ઉત્સુક થઇ રહી હતી અને દાકતરની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી તેની સ્વદેશપ્રેમ, સ્વાર્થત્યાગ અને પરોપકારની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ ધણીજ ખીલી નીકળી હતી.

પ્રતાપચન્દ્રરાય હવે થોડા સમયમાં નોકરી મૂકી દઇ, પોતાનું જીવન વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં ગાળવાના સંપૂર્ણ અને દૃઢ નિશ્ચય ઉપર

આવી પહોંચ્યા હતા. કાઠિયાવાડની પોલિટિકલ (ખટપટો બરેલી) આબોહવા હેમને પ્રથમથીજ અપ્રિય હોવાથી, નોકરી મૂકી દીધા પછીના નિવાસસ્થાન તરીકે હેમણે ગૂજરાતના મધ્યસ્થાન અમદાવાદને પસંદ કર્યું હતું; અને ત્યાં પ્રથમથીજ એક સારો સુશોભિત બંગલો બંધાવી રાખ્યો હતો. તેમ કરવાનું બીજું એક કારણ એ પણ હતું કે, ત્યાં હેમના કેટલાક ખાસ મિત્રો રહેતા હતા અને વધારામાં વળી હેમણે પુત્ર તરીકે ઉછેરેલા એક દૂરના સગાના—હાનપણથીજ માતા પિતા રહિત થયેલા—પુત્ર, નવીનચન્દ્રને ત્યાંની કૉલેજમાં નોકરી મળેલી હતી; આ સર્વ કારણોને લીધે દાક્તરની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી નિર્મળ બાળાએ પણ અમદાવાદમાં રહીનેજ લોકોને ઉપયોગી થવા પ્રયાસ કરવાના ઠરાવ ઉપર આવી, શહેરના એક ઉજળા લત્તામાં સ્ત્રીઓ માટે દવાખાનું ઉઘાડ્યું હતું.

નવીનચન્દ્ર અને પ્રબોધચન્દ્ર હાઇસ્કૂલ અને કૉલેજમાં સાથે હતા અને એમ. એ. ની પરીક્ષા પણ હેમણે સાથેજ પસાર કરી હતી. તે બંને જણ કૉલેજના અભ્યાસમાં, એવા ખાસ પ્રીતિ પરિચયમાં આવ્યા હતા કે ધણું ખરું, તેઓ સાથેજ અભ્યાસ કરતા. હેમની વચ્ચે બંધાવા માંડેલી મિત્રતામાં સરખા સ્વભાવ અને એકજ પ્રકારની મનોવૃત્તિઓએ જોતજોતામાં વધારો કર્યો હતો, અને અન્તે તેઓ એક બીજના ખાસ મિત્ર થઇ રહ્યા હતા. પ્રબોધચન્દ્રને સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવું પડ્યું અને નવીનચન્દ્રને કૉલેજમાં પ્રોફેસરની જગો મળી એટલે હાલમાં જો કે હેમને—એક બીજને મળવાનું ઓછું થયું હતું; તોપણ ‘ સમયવર્તી (જરૂર હોય તોના પ્રમાણમાં અને તેટલાજ વખત સુધીના) મિત્રો ’ ના જેવા તેઓ નહિ હોવાથી, હેમની મૈત્રિના ગાઢ સંબન્ધમાં દરરોજ ઘટાડાને બદલે વધારોજ થયાં કરતો હતો.

બંગલામાં નિર્મળબાળા અને નવીનચન્દ્ર હાલ એકલાં રહેતાં હતાં; પ્રતાપચન્દ્રરાય વાનપ્રસ્થ થવાનો ઘણા વખતથી વિચાર કરતા હતા પરંતુ ઠાંકર સાહેબના સપ્તેમ આગ્રહને માન આપી લેમનાથી હજી છૂટું થવાયું નહોતું. નિર્મળબાળાને પણ પોતાના રાન્યમાંજ સારી નોકરી આપવાનો કાર્યભારી મંડળ તરફથી વિચાર જણાવાયલો છતાં પણ, તેથી ઉલટું નોકરી મૂકી દેવાની વિરૂદ્ધતાં આકર્ષણોમાં એક વંધશે ધારી, તથા પોતાની એકની એક તનયાની લાગણીઓને સ્વતંત્ર હવામાંજ ખીલવા દેવી દુરસ્ત માની, લેમણે તે ભાગણી કબૂલ રાખી નહોતી. અને ખરેખર જો નિર્મળબાળાનો પોતાનો આગ્રહ દવાખાનું ફહાડવાનો ન હોત તો, લેમણે તો લેવો વિચાર પણ કદિ કર્યો ન હોત; કારણ પૈસાની બાબતમાં, લેમની જીંદગીની કમાણીજ, લેમને સધળાને ખરચાળ રીતે રહેતાં પણ બસ થાય, લેના કરતાં ઘણી વધારે હતી. બંગાળામાં કોઈ સગાં સંબંધી રહ્યાં નહિ હોવાથી તથા ગજરાતમાંજ આખું જીવન ગાળેલું હોવાથી, લેમને આ તરફ રહેવાનું ઘણું અનુકૂળ અને માફક હતું, અને તેથીજ લેમણે અહિં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

નિર્મળબાળાએ દવાખાનું ફહાડયું; પૈસા કમાવાની સહેજ પણ દરકાર નહિ હોવાથી તથા પોતાના ધંધામાં પ્રવીણ હોવા ઉપરાંત, સ્વાભાવિક રીતે જાતે ઘણી ઉદાર, મીલનસાર અને માયાળુ હોવાથી થોડા વખતમાં તે ઠેકાણે ઠેકાણે પંકાવા તથા પ્રીતિ સ્થાન થવા લાગી. શહેરમાં સ્ત્રીઓ માટે સરકારી દવાખાનું તો હતું પરંતુ એવાં ઔષધાલયોમાં દર્દીઓ કરતાં પોતાના ઉપરીઓની મેહેરબાની મેળવવાનો દાક્તરો વધારે પ્રયત્ન કરે છે, તેથી લેમની સારવાર તરફ ખીલકૂલ ડાળજી રખાતી નથી; અને એવાં દવાખાનાં ધાર્યાના પ્રમાણમાં ઘણાં ઓછાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. અને તેથી ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટેનાં ખાનગી દવાખાનાંની હમ્મેશાં જરૂર રહ્યાંજ કરે છે.

નિર્મળબાળા એક ઔપચાલ્ય ક્ષાડીનેજ બેસી ન રહી; ગરીબોને ત્યાં તે શી લીધા વગર જતી અને હેમની મફત દવા કરતી. અને શ્રીમન્તોને ત્યાંથી જેટલું મળતું તે બધું ગરીબ સ્ત્રીઓની સારવારમાં તથા સંભાળ માટે ખર્ચી નાંખતી. થોડા વખતમાં હેણે એક અનાથબાલિકાશ્રમ (તંગીમાં આવી પડેલી વિધવાઓ તથા અનાથ બાળકોઓ અને નિરાધાર સ્ત્રીઓ માટેનું મકાન) ઉભું કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો અને પત્નીશાળા (પરણેલી સ્ત્રીઓ માટે નિશાળ) ઉઘાડવાની ઇચ્છા જણાવા માંડી. આ ઉપરાંત સ્ત્રીકેળવણીને લગતા સઘળા સવાલો હેણે હાથમાં લીધા અને હેમાં પણ ઉત્સાહથી મહેનત કરવા લાગી.

પ્રતાપચન્દ્રરાય બ્રાહ્મધર્મી અને સંસાર સુધારક હતા. તેથી તે બાબતમાં પણ હેમની હૃદય વૃત્તિઓની સજ્જડ છાપ હેમની પાસે રહેલાં આ બંને બાળકો ઉપર પડી હતી. નવીનચન્દ્રે નોકરી લીધા પછી એક સુધારક મંડળની સ્થાપના કરી હતી. જેમાં સમાસદો દર અઠવાડિયે એકવાર ભાષણો અગર વ્યાખ્યાનો આપી, હિન્દુસ્થાનમાં સંસાર સુધારો પ્રવર્તીવવાનો હેમણે માથે લીધેલો ભગીરથ પ્રયત્ન સફળ કરવા ધારણા રાખતા હતા ! નવીનચન્દ્ર આ સર્વ ખામિઓથી અજ્ઞાત નહોતો; પરંતુ 'ન મામા કરતાં કહેણો મામેા સારો' એ કહેવતને અનુસરીને પોતે સ્થાપેલું મંડળ તે ટચુમચુ ટકાવી રાખતો હતો. તે ઘણો આગ્રહી અને ખંતીયો હતો પરંતુ જે પ્રજામાં-નર્મદાશંકર અને કરસનદાસ અને મહીપતરામ જેવા વીરનરોની જગો ઘણા લાંબા વખતથી ખાલી પડેલી તે ખાલીજ રહી છે.-એવી મનોબળની શિથિલતા છે, ત્યાં હેના જેવો પરદેશી એકલો ધણુંજ ઓછું કરી શકે એ સ્વાભાવિક હતું.

દેશકાળની સ્થિતિ આમ હતી એવામાં નિર્મળબાળા જે મુ'બારક

રહી અભ્યાસ કરતી હતી તે પાસ થઈ અમદાવાદમાં આવી. જે કામ પુરુષોના ઉપર ઘણો થોડોજ આધાર રાખે છે, જેમાં તેઓ ખુદાર-મહેરમાં પણ ભાષણો કે વિવાદો શિવાય બીજું કંઈ આણુંજ કરી શકે છે, જેની અંદર ખાસ અન્તઃપુરોમાંથી થતા પ્રયત્નો વિના ક્ષણ પ્રાપ્તિની ઘણી નજીવીજ આશા રહે છે, તે કામ તહેજુ તરત માથે લઈ લીધું: અને બેશક, સ્ત્રી તરીકે-પંડિતા તરીકે-સ્ત્રીવૈદ્ય તરીકે, તહેમાં સર્વ રીતે તે યોગ્યજ હતી. તહેજુ ધીમે ધીમે, ઠેકાણુ ઠેકાણુ, સારાં સારાં કુટુંબોમાં જવા આવવાનો પરિચય વધારવા માંડયો; ગરીબ સ્ત્રીઓની સાથે સહવાસ કરવા માંડયો; અને દવાખાનાઓમાં, અનાયાત્રોમાં, જ્યાં ત્યાં રોગીઓની સંભાળ માટે જઈ તથા પોતાની પાસેથી પણ પૈસા તહેમની સગવડ માટે ખર્ચી, સર્વસ્થળે તે પ્રિય થઈ પડવા લાગી.

‘મંદવાડની પથારી પાસે બેસી સારવાર કરવાના જેવું બીજું કંઈ પુણ્ય નથી, અનાથ માટે દયા ભાવ રાખવાના જેવું બીજું કંઈ મહાકાર્ય નથી, દુનિયાને ઉપયોગી થઈ પડવાના જેવો જીવંત સારી રીતે ગાળવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી,’-એવી એવી અનેક મિઠી મિઠી સુબોધક વાતો સાંભળનારનાં મનરંજન થાય એવી ક-થનીઓમાં બેળતી, તે જ્યાં જતી ત્યાં કરતી અને તહેનું પોતાનું જીવન, પિતાની પાસે અઢળક પૈસો હોવા છતાં, દેશ સેવામાં તહેજુ અર્પણ કર્યું છે, એ વાતના સ્મરણથી આ સર્વને સખળ પુષ્ટિ મળતી. ટૂંકામાં, તહેના આગમનનું એક ઘણુંજ સારું ક્ષણ એ થયું કે, મ્હોટાં મ્હોટાં પૈસાવાળાં કુટુંબોમાં ધીમે ધીમે પોતાને માથેની જવાબદારી પ્રત્યે સ્ત્રી મંડળની બુદ્ધિનો ઉદય થતો આદ્યો અને શ્રીતાઓની ઇચ્છા અને વૃત્તિઓને અનુકૂળ પરન્તુ ઉત્કર્ષક વિચાર લહરિઓ તહેમનાં ચિત્તોમાં જગૃત થવાથી કેટલેક સ્થળે તે ઘણી સારી રીતે

પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થવા લાગી હતી. બાલ્યાવસ્થાથી મળેલું સંસ્કૃતનું સારું જ્ઞાન હોતે આ કામમાં ઘણું ઉપયોગી થઈ પડ્યું અને શાસ્ત્રોમાંથી વાતો કરનાર તથા પોતાનાંજ પ્રિય પુસ્તકોમાંનાં દૃષ્ટાન્તો તથા શ્લોકો રજુ કરનાર આ બાલિકા જૂના વિચારનાં કુ-કુખોમાં પાંચુ સર્વદા સન્માન અને પ્રેમ ભર્યો સત્કાર પામવા લાગી.

૨. સંસાર સુધારક મંડળ.

નવીનચન્દ્રે જે મંડળની સ્થાપના કરી તે પહેલાં બીજી હોવાનું પ્રકારની મંડળાઓ અગર સમાજો શહેરમાં નહોતી એમ નહિ; ઘણીયે સ્થપાઈ હતી; પરંતુ તે સર્વ જન્મથીજ મરવાની આળસે જીવે એવી હોવાથી, અલ્પકાળ, નામનું આયુષ્ય ભોગવી અન્તે અસ્તઅસ્ત થઈ ગઈ હતી. ગૂંજરાતીઓનો એક મહાગુણ તે સર્વમાં એક સરખો દેખાયાં કરતો હતો; પ્રારંભશૂરા; અને પછી આગસુ અને બેદરકાર; અને છેવટે બળહીન અને જીવનહીન !—એટલે આવા પ્રકારની નિરંતર રાખવાની એક સરખી જાગૃતિની ખામિના ભોગરૂપ તે સર્વ મંડળાઓ અને સમાજો દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. અને નવીનચન્દ્રવાળી સમાજ પણ હોમાં જો એક બે દક્ષિણી ગૃહસ્થો હોતી સાથે આગ્રહથી ભાગ લેતા ન હોત તો ક્યારનીયે મૃત્યુશૈયા ઉપર સૂતી હોત !

આ મંડળનું મંડાણ અને હોતી કાર્ષ્ભાર વ્યવસ્થા—અન્ય સર્વ હોવા પ્રકારની સંસ્થાઓની પેડેજ—ભ્રમકાચંધ અને ઝગકદાર હતાં. સરદાર બહાદુર દિનમણિલાલ ઇનામદાર સી. એસ. આઈ. હોના પ્રમુખ હતા; મીલવાળા શેઠ શંકરદાસ લખપતી, રાવ સાહેબ દિનકરરાવ સર્જોર્ડિનેટ જજ, તથા સરકારી વકીલ અવન્ટિરામ, ઉપપ્રમુખ હતા; અને કેળવણી ખાતાવાળા જગન્નાથ દેવદત્ત જોશી. બી. એ. તથા નવીનચન્દ્ર સદમંત્રીઓ હતા. કમીશનર, કલેક્ટર અને ડિસ્ટ્રીક્ટ જજ, હોના મુરખી થયા હતા અને

તેથી હેની પ્રતિષ્ઠા બહુ સારી પડી ગઈ હતી. સભાસદોની સંખ્યા પણ ઠીક હતી અને હેમાં શહેરના કેટલાક જાણિતા અને બહાર પડતા ગૃહસ્થો તથા યુવકો જોવામાં આવતા હતા. ‘ગૌરીશંકર પદ્ય’ અને ‘પાર્વતીશંકર પદ્ય’ નો લેખક અને પ્રકાશક શ્રીયુત્ ગૌરીશંકર પાર્વતીશંકર, શીલકવિ, પ્રખ્યાત ભાહુતી ભાષણકાર ભીમશંકર શર્મા, રેન્ડિંગ પત્રનો અધિપતિ ધામધૂમરામ વર્મા, તથા ઉચ્ચરતો વકીલ અને શહેરી મિ. ગરબડિયા, વગેરે અનેક નાગરિકો હેમાં આગળ પડતો ભાગ લેવાનો ડોળ કરતા હતા; ઉપરાંત વળી બુકસેલર અને જનરલ એજન્ટ ગંધીરામ સ્વાર્થીરામ, પરમહંસ રામાનંદજી, શાસ્ત્રી વેદાન્તીરામ, અને ઢાકતર માખમાર પણ, હેના સભાસદો સમક્ષ ભાષણની ભયંકર ગર્જનાઓ કરતા-તડાકાની ગોળીઓ ચુંદવતા હતા ।

ત્યાં બોલવામાંજ બધું શરત સમાપ્ત છે, અને તે પ્રમાણે ચાલવાનું રહેજ ચિંતન પણ નથી, ત્યાં ફત્તેહ ન મળે અને અભિલાષાઓ ફલિભૂત ન થાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. જે મંડળમાં દાખલ થવાનો હેતુ મ્હોટાઓની ખુશામત અથવા કંઈ લાભ ફાડી લેવાની વૃત્તિ અગર કોઈક દિવસ પણ તે ‘ફળદાયિકા’ થઈ પડવાની આશા, એજ હોય ત્યાં ઉત્સાહ અથવા આગ્રહ નજરે ન પડે તો હેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી: આ સર્વ નાગરીકો ઉપરજ જે બધો આધાર રહ્યો હોત તોતો થોડો વખત પણ સુધારા—સમાજની છંદગી ટકી શકત નહિ. પરંતુ હેમાં જે થોડા સ્વદેશપ્રેમી, આત્મત્યાગી વીરલા હતા હેમને લીધેજ હેતું ખરૂં બંધારણ હતું અને હેમના ઉપરજ હેના જીવનની મહેન્દાઓ ટકી રહી હતી. દિનકરરાવ, જગન્નાથ અને નવીનચન્દ્ર આવા પ્રકારના દેશભક્તો હતા. તે ઉપરાંત કોલેજના કેટલાક યુવકો પણ હેમની આથે ઘણીજ

ખંતથી મહેનત કર્યે જતા હતા. અને પ્રબોધચન્દ્ર તથા યોડાક સર-
કારી નોકરિયાત યુવાનો પણ હેમાં પોતાનાથી બની શકતો ભાગ લેતા
હતા. ધાર્યા કરતાં આ મંડળ બહુ મ્હોટું અને નકામા-નામના સ-
ભાસદોથી ઉભરાઇ જવાથી ઘણું અવ્યવસ્થિત થઇ જવા પામ્યું હતું
હેને માટે નવીનચન્દ્ર ઘણો દિલગીર થતો અને વખત આવ્યે હેને
સાફ કરી, પવિત્ર કરવાની જરૂર છે એમ જણાવતો.

પરન્તુ આવી આવી પણ એક સંસાર સુધારા સમાજ તો
સ્થાપન થઇ ચૂકી હતી; અને નિર્મળખાળાએ દવાખાનું ઉઘાડ્યું
તથા દેશોદયની યોજનાઓ હાથમાં લીધી તે વખત તે જીવતી તો
હતીજ. તેથી કેટલીક બાબતમાં હેને બહુ સવડ થઇ ગઇ, અને જેમ
જેમ તે પોતાની શુભેચ્છાઓમાં આગળ વધતી ગઇ તેમ તેમ-જે કે
હેને વારંવાર અડચણો તો નડ્યાં કરતીજ હતી તોપણ-તે મંડળના કોઇ
કોઇ સભાસદો ઉપર હેની સારી અસર થવા લાગી અને હેમનાં
કુટુંબોમાં થવા માંડેલા ફેરફારને લીધે પણ જણાવા લાગ્યું કે કોઇ
ઉદયબળનું ચક્ર પ્રવૃત્તિમાન તો છેજ.

૩ યોગીની:

શહેર ખહારના દેવી મંદિરમાં યોડા દિવસથી મહાદેવી નામની
એક સાધ્વી સ્ત્રીએ મુકામ કર્યો હતો. જ્યાં તે દરરોજ સ્થવારમાં
કથા-મંજન-કીર્તન કરતી હતી. એની કથા કહેવાની ઢબ એવી તે
મનોહર હતી, હેનો કંઠ એવો મધુર હતો, હેની સમજાવવાની રીત
એવી સુંદર હતી, કે ખેલે દિવસથીજ તે મંદિર જ્યાં પ્રાતઃકાળની
આરતી વખતે દસ પંદર મનુષ્યો પણ ભાગ્યેજ જોવામાં આવતાં,
ત્યાં શ્રોતાઓની ભીડ થવા લાગી અને અલ્પ સમયમાં હેતું નામ
શહેરમાં ઘેરે ઘેર જાણિતું થઈ ગયું.

મહાદેવી એક ગૂજરાતી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મ પામી, લગ્ન

થયા પછી તરતજ આઠ વર્ષની કુમળી વયમાં બાળ વિધવા થઇ હતી. તેના પિતા તેને એ વર્ષની મૂઝી મૃત્યુ પામેલા હોવાથી, તેની માતા હવે તેના પાસે આવેલા શ્રી શાન્તિદાસજીના આશ્રમમાં ગુરૂપત્ની ભક્તિમૈયા પાસે લઇ જઇ રહી હતી અને તે પવિત્ર સ્થળમાંજ મહાદેવીના યૌવન વિકાસનો કઠિન સમય પસાર થયો હતો. તે સો-જેક વર્ષની થઈ સારે તેનું મૂળનામ મહાલક્ષ્મી હતું તેમાં સહેજ ફેરફાર કરીને મહાદેવી કરી તેને દિક્ષા આપવામાં આવી અને શ્રી શાન્તિદાસજીના નિવૃત્તિ નિવાસ આશ્રમમાં ભક્તિમૈયા સાથે કેટલોક વખત શાસ્ત્રાદિનાં આન્તર રહસ્યોનું અધ્યયન કર્યા પછી, તેમની સાથે તે ભારતનાં સર્વ પુણ્યશીલ ધામોની યાત્રા જઇ આવી, જેમાં પણ અનેક મહાત્માઓ તથા સાધ્વીઓના સત્સંગથી તેનાં હૃદય તથા બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને ભક્તિમાં સારી રીતે ખીલ્યાં. આ સમયે તેની માતા તો ક્યારનીએ ગુજરી ગયેલી હતી પરંતુ યાત્રાથી પાછાં આવ્યા પછી ઘાટઘાટનું પાણી લાગવાને લીધે-ભક્તિમૈયા પણ થોડાકાળ મંદવાડ ભોગવી પરલોકવાસી થયાં. આ સમયે નિવૃત્તિનિવાસ આશ્રમમાં તેમની ખોટ થોડે અંશે પણ પૂરી પાડી શકે એવી મહાદેવી શિવાય બીજી કોઇ સાધ્વી નહિ હોવાથી, બત્રીસ વર્ષની નહાતી ઉમ્મરે આશ્રમના સ્ત્રી વિભાગની સંભાળ, શિક્ષણ આદિનું કામ તેને માથે આવી પડ્યું, અને તે તેણે એવી સારી રીતે બજાવ્યું કે તેના ગુરૂને પણ પોતાની શિષ્યાના અનુપમ આત્મબળ અને સામર્થ્યની થોડા વખતમાંજ ખાત્રી થઈ ગઈ.

શ્રી શાન્તિદાસજી પૂર્વાશ્રમમાં ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના એક શ્રી-માન વણિકના એકના એક પુત્ર હતા. તેમણે યૌવનમાં અનેક ભાષાઓ અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવ્યા ઉપરાંત યુનિવર્સિટીની ઘણી માનવન્તી ડિગ્રીઓ પણ મેળવેલી હતી. પચીસથી ત્રીસ વર્ષ સુધીનો

સમય હેમણે ઈંગ્લંડ જઈ અધ્યયન કરવામાં તથા દુનિયાના પ્રવાસમાં ગાળેલો હતો; અને આથી હેમની મનોવૃત્તિઓ અને વિચાર ઘણા પ્રવૃત્તિયત થયા હતા. ઘેર આવ્યા પછી હેમનું લગ્ન જે અત્યાર સુધી હેમના આગ્રહને લીધે મુલતવી રાખવામાં આવેલું હતું તે એક સ્વચ્છાતિની ખાલિકા સાથે કરવામાં આવ્યું પરંતુ એવામાંજ દિવસો ગથી કોઈ એવો અકસ્માત થયો કે જેમાં હેમના પિતા અને માતા જોતજોતામાં મૃત્યુ વશ થયાં. મૂળથીજ દયાશીલ પ્રકૃતિ અને હેમાં આ પ્રમાણે અચાનક પોતાનાં આ બંને પ્રીતિપાત્ર જીવનો નાશ પામ્યાં, તે જોઈ હેમને અત્યંત ક્ષોભ થયો અને પરિણામે વિરાગ-તીવ્ર, ઉત્તમ વિરાગ થયો; હેમનાં પત્ની જે તે સમયે વિવાહિતા કન્યા રૂપેજ હતાં હેમના કોમળ, પરંતુ સંસ્કાર ભર્યા, અન્તઃકરણ ઉપર પતિના થોડા શબ્દોની ગાઢ અસર થઈ અને આ પ્રમાણે તે પતિપત્નીના વિચારનું સંમીલન થતાં, ધરનો સર્વ વ્યાપાર અને મિલકત પોતાના પાંચ સાત પેઢીથી આલ્યા આવતા નિમક-હલાલ મુનીમ કુટુંબના મિત્રને સોંપી, તે બંને સાથેજ યાત્રાએ નીકળી ગયાં. સારા ગુરુનો સંગ તથા પૂર્વ પુણ્યનો ઉદય, એ બંને મહાબળો હેમની તરફથી પ્રવૃત્તિમાન હોવાથી, કેટલાક કાળ પછી એક પવિત્ર પરંતુ એકાન્ત ધામમાં હેમણે ‘ નિવૃત્તિનિવાસ ’ એ નામનો આશ્રમ બાંધ્યો જ્યાં સ્ત્રી અને પુરૂષો બંને જૂઠાં રહી શકે એવી યોજના કરવામાં આવી; અને ત્યાં દુઃખી સ્ત્રીપુરૂષોને શાન્ત કરવાનું, સાધુજનો ઉપર પરમાર્થ કરવાનું, અને સર્વ શિષ્યમંડળનો ઉત્કર્ષ થયાં કરે એમ પ્રયત્નો કરવાનું—આલુ થયું; પ્રસંશનીય રીતિ-ઓનું અનુકરણ કરવાથી, તેઓ ધીમે ધીમે પોતાની ઘણીખરી મહે-અઝાઓ પાર પાડવાને શક્તિમાન થયા હતા. મુનીમ અને હેનું કુટુંબ હેમના શિષ્યોમાં પ્રથમ હતાં અને જોકે તે અને હેની સ્ત્રી હાલ

નિવૃત્તિનિવાસમાં રહેતાં હતાં તોપણ તેના જે પુત્રો તેનું સઘળું કામકાજ ચલાવતા અને ઉપજનો સઘળો વધારો દરવર્ષ શ્રી શાન્તિ-લક્ષ્મીની ઈચ્છાઅનુસાર સત્કાર્યોમાં વપરાતો હતો.

આવા પુણ્યસ્થાનમાં મહાદેવી ઉછરી, આવા સંસ્કારી મહા-ત્માની પ્રીતિનું સ્થાન થઈ; આવાં જગદંબા સ્વરૂપ ભક્તિમૈયાની સે-વામાં ન્હાનપણથીજ સમર્પાઈ; અનેક શાસ્ત્રોનું સદ્ગુરુદ્વારા જ્ઞાન મેળવી શકી; ભારતોન્નતિનાં કંઈ કંઈ કલ્પનામંદિર ગુરુછના શ્રીમુખે જન્મ પામેલાં તેના પાયા હૃદયમાં ચણી શકી; આત્મોન્નતિના કલ્પિત માર્ગ માટે જરૂરની પવિત્રતા, પ્રીતિ, ભક્તિ, સહૃદયતા, દયા આદિ અનેક દિવ્યસત્ત્વોની સાથે તેના આત્મવિલાસ તન્મય થયા; આ સર્વનું પ-રિણામ એ આવ્યું કે, અનાથ સ્ત્રીઓનાં દુઃખી જીવનોમાં શાન્તિનું અમૃત રેડવાને તે ઉત્સુક થઈ ગઈ, અને અન્તે ભક્તિમૈયાના પરલોક-ગમનને કેટલોક કાળ ગયા પછી ગુરુની આજ્ઞા તે મેળવી શકી કે તરતજ, ભારતયાત્રા કરવાને તે એકલીજ નીકળી પડી અને ફરતી ફરતી હાલમાં અમદાવાદમાં આવી પહોચી હતી.

યોગિની મહાદેવીનું નામ યોડા સમયથી આખા હિન્દુસ્થાનમાં પ્રસંશા પામવા લાગ્યું હતું; પોતે ધારતી હતી તેટલી તે લોકોથી અજ્ઞાન નહોતી. સુનીમના પુત્રો આશ્રમના કોશાધ્યક્ષ અને વ્યવસ્થાપક તરીકે તેના અતિથિઓની ધણીજ સંભાળ રાખતા, અને જે આશ્ર-મવાસીઓ યાત્રા કરવા નીકળતા તેમને સવક કરી આપવાનું કામ તેમનું પોતાનું ગણાતું. આથી સર્વ સ્થળે તેમણે જૂઠા જૂઠા પ્રકા-રની ગોઠવણો કરી રાખેલી હતી. પરંતુ મહાદેવીનાં વ્યાખ્યાનો અને કથાકીર્તન વર્તમાનપત્રો દ્વારા ક્યારનાંયે સુપ્રસિદ્ધ થએલાં હતાં; આથી તેના આગમનની રાહ કેટલાક ધાર્મિક પુરુષો જોયાં કરતા હતા અને તેને માટે દિતારાની ગોઠવણ દેવીમંદિરમાં કરનાર પણ તેઓજ હતા.

મહાદેવીના આચાર વિચાર હેના ઉચ્ચજીવનના હેતુઓને સર્વ રીતે દીપાવે એવાજ હતા. તે પાછલી રાતે જાગૃત થઈ ઠંડા પાણીથી દરરોજ તારાસ્તાન કરતી, અને તે સમયથી તે સ્થવારના આઠ વાગ્યા સુધી પૂજા અને નિત્યકર્મમાં રોકાતી. પછી કથા કરતી, જેમાં ભજનકીર્તન પણ ભજતાં હોવાથી લગભગ એ કલાક સુધી તે કામ ચાલતું; કથા શ્રવણ કરવા આવનાર સ્ત્રીપુરુષોને જવા આવવાની તથા ખેસવાની ખાસ જૂદીજ વ્યવસ્થાની હેના આગ્રહથી દરેક સ્થળે સંભાળ રાખવામાં આવતી. ત્યારથી એક વાગ્યા સુધીનો સમય તે શાસ્ત્રોના અધ્યયન માટે અથવા સંતસમાગમ માટે રાખતી. પછી તે ભોજન લેતી; આ ભોજનમાં બાજરીનો રોટલો અને કોઇ પણ પ્રકારનું હલકામાં હલકું નરમ શાક અથવા દાળતું પાણી તે શિવાય ખીન્નું કાંઇ તે ખાતી નહિ. ત્યારબાદ જે કોઇ હેની પાસે આવે હેને મળી, વાતચીત કરતી; અથવા કોઇનો આગ્રહ હોય તો હેને ત્યાં કથા કરવા જતી. પરંતુ આવી કથાઓ ખાસ સ્ત્રીઓને માટેજ કરવામાં આવતી. રાતે લગભગ બાર એક વાગ્યા સુધી તે પૂજા અને માળા કરવામાં રોકાતી અને પછી શયન કરતી, પરંતુ તે પણ એક કામળી જમીન ઉપર પાથરીનેજ.

આવા પ્રકારની જીંદગી ભોગવવા છતાં તે સર્વદા આનન્દમાંજ જોવામાં આવતી, અને કદિપણ-ગમે હેવું કારણ હોય તોપણ-તે શાન્તિ, મધુરતા, અને વતસલતાનો લાગ કરતી નહિ. દુઃખી ભારતીય બાળાઓ, -અનાથ વિધવાઓ, પશુવત જીંદગી ગાળતી સ્ત્રીઓ, ત્રાસ પામીએ હેવાં કષ્ટનો હમ્મેશાં ભોગ થઇ પડતી યુવતીઓ, -ની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારવી, એ હેના મનોરાજ્યના સર્વ તરંગોની ક્ષિતિજ હતી, અને હેનેજ માટે હેના આત્મજળે પોતાના ઉપર ઉપાડી લીધેલું, હેના હૃદયના વિચારનું સિન્ધુમન્યન નિરંતર થયાં કરતું હતું.

પ્રકરણ ૩ જીઃ પિયર.

“કદી કાંટા લાગે, અમર તુજ એ કંટક હજો,
“તથાપિ ખીજથી જરી વધુ હવે કામળ થજો.”

* * * *

“ભલે મૃદુ રહી સહી જખમ છેક ચુરો થતું,
“કહિન ન ખનો કદિ હૃદય એજ યાચું પ્રભુ !”

કલાપિ.

૧ દિયરસોજાઃ

સરસ્વતી રહાંજે ખડકીમાં હોંચકા ઉપર બેઠી બેઠી ચોપડી વાંચતી હતી; આ હોંચકાની સામે એક મોટી જાળા હતી, જેમાંથી ચોટલા ઉપર થઈ રસ્તામાં નજર પડતી હતી. એવામાં ખારણું ઉઘડ્યું અને ખૂટ પાટલૂન ચસ્માં તથા દક્ષિણી પાધડીનું ખોખું પહેરેલો એક યુવાન અંદર દાખલ થયો; તેણે ‘કાલર’ અને ‘નેકટાઇ’ ગળામાં લગાવી દીધેલાં હતાં અને ગળવામાં છાંતીના ધબકારા સાંભળવાની નળા ખૂદાર નીકળતી હતી.

“ઓહો ચન્દુભાઈ! આવોને, તહમે અલારે ક્યાંથી ભૂલા પડ્યા ?” સરસ્વતી બોલી ઉઠી અને હોંચકા ખાલી કરી સામી જાળામાં જઈને બેઠી; “હમણાંના તહમે તો બહુ મોંઘા થયા છે, ભાઈ, ખિલકૂલ ઘરમાંયે જણાતા નથીને,” તેણે મોંઘાં મલકાવીને કહ્યું.

ચન્દ્રકાન્ત હોંચકા ઉપર બેઠો: “ભાભી ! સાજું, ઘરમાં રહેવા જેવુંએ ક્યાં રહ્યું છે તે ! હું તો ઘણાખરો વખત કલખમાં અને દવાખાનામાંજ ગાળું છું. ડોશીનીએ ખુદ્દિ બગડી છે ને તેથી લલી

જેમ ચઢાવે છે તેમ ચઢે છે । જીવો કાલ રાતેજ; મહેને તો એવો ગુસ્સો આવ્યો'તો કે બધાંને કંઈ કંઈ સંભળાવું. સાળાંઓને બીજે કાંઈ ધંધોજ નથી. મ્હોટાભાઈને ડોસા બેઠા'તા ત્હમાં, નહિં તો... ..! ” તે કપાળે તલ્લેયાં ચઢાવતો બોલ્યો.

સરસ્વતી હસી પડી. “ભાઈ, ત્હમે તો એવાને એવાજ રહ્યા!” ત્હેણે કહ્યું, “ હોય, એ તો બોલે; જરા અકળામણુ આવી હશે. રાતે તો જરા મહેને પણ ગુસ્સો આવ્યો'તો, હોં; પણ હવે તો કાંઈ નથી. બીજું તો કાંઈ નહિં પણ વીંટી....! ” તે જરા ખિન્ન થઈ હોય તેમ બોલતી અચકી ગઈ.

“ ત્યારે એજ ખુબી છે તો । જાણે દુનિયામાં કાંઈ બીજી એવી ત્રણ રૂપૈડીની વીંટી મળે છે ? ” ત્હેણે કહ્યું. “ જાણે બધાં લખેશ-રીનાં...હોયની, તેમ પાછાં ત્હમારા ઉપર ત્હેની ચોરી મૂકી । ને અ-રુણને ત્હમે મારી નાંખવા માગો છો । । સાળાં ચોર । એ બધાંયને હું શું કહું ?—અહુ પાછી લાખ્ખો રૂપિયાની દોલત કે મ્હારાં રાજપાટ ત્હમારે લેવાં'તાં ખરાંને । એ તો મ્હોટા ભાઈજ એવા છે, હું હોઉંની તો—જેવા જેવું થઈ જાય. સાળાં કોઈને ઘરમાં કામ તો કરવું નહિં. મહેને તો ફિકરજ એ હતી કે આજ રહવારે કોઈ રાંધવાતું નથી । એકને તાવ ચઢડશે ને એકને ઉધરશ આવશે—ને બધું લગભગ જૂઠું । તાવ તો ત્હમને આવે છે, ને નહિં સંભાળોને તો, ભાભી । આગળ ઉપર પસ્તાશો. માટે જરૂર દવા કરો. મ્હારી નહિં તો મિત્ર ઠાકુ-રની. એને ને ત્હમારે તો સાઈ છે, ને એ ત્હમારાં બહુ વખાણુ કર-તી'તી. ” “ પણ ભાઈ, હું ત્હમારીયે દવા પીવાની ક્યાં ના કહું છું ? ” તે મ્હોં મલકાવીને બોલી, “ ને ઘરમાં હોઈએ ત્યાં સુધી કામ કર્યા વગર કાંઈ ચાલે ? ”

“ હીક ત્યારે,—કુટાંતાં પીટાંતાં પણ કામ કરજે ને બહુ માંદાં

ચાઓ ત્યારે ચન્દુને સંભારજો ! મ્હારે શું ?-હું તો ખરેખર કહું છું; ને ત્રણ દિવસ ઉપર તો મ્હેં મ્હોટા બાધને પણ કહ્યું'તું. એ બાળ-તમાં તો ત્હમે બંને બહુ બેદરકાર રહો છો. ”

“ પણ જ્યારે ત્હમે આટલા બધા કાળજીવાળા છો, ત્યારે લ-વિંગીની આંખોનું કેમ કાંઈ કરતા નથી ? ત્હમે કાંઈ દહાડે એના સામુચે જૂવો છો ખરા ? ” સરસ્વતીએ પૂછ્યું.

“ જોઈએ તો બધુંય છીએ, ” ચન્દ્રકાન્તે જવાબ દીધો. “ પણ ભાભી, આખો દિવસ કાંઈ હું આંખમાં દવા પાડવાને ઘેર બેસી રહું? હું દવા લાવું છું ને એક બે વાર પાડું છું. પણ પછી ?-કાંઈને કાંઈ દરકાર નથી ને કાંઈ કહીએ તો કડવા ધાય ! ”

ખુલ્લા દિલના દિયરને આવી પોતાની ખાનગી બાબતો ઉઘાડી કરતો જોયો કે તરત સરસ્વતીએ વાત બદલી.

“ ચન્દુભાઈ, મ્હેં સાંભળ્યું છે કે મહાદેવી કરીને એક બાધ આવ્યાં છે તે ઘણી સારી કથા કરે છે. ” “ હા ભાભી, ” ત્હેણે જવાબ દીધો, “ ઘણીજ સરસ. પેલો આર્યસમાજનો શર્મા આવ્યો-તો, અને પેલો બ્રહ્મચારી-તે બંને ઠીક રહેતા'તા; પણ આની આગળ તો એ કાંઈ હીસાખમાંજ નહિ. આજ તો મિસ. ઠાકુર પણ એની પાસે જવાની છે. એ બાધની ખરી ખુખી એ છે કે સર્વ ધર્મ ઉપર, બધાં મનુષ્યોના અભિપ્રાય તરફ સમભાવ, નવીનખ્યાલુ રહેતા'તા કે મિસ. ઠાકુરને ને એમને ઠીક ખનશે; કારણ બંનેના સ્વભાવ લગભગ મળતા આવે છે. ”

ચન્દ્રકાન્તે ઘડિયાળ જોઈ અને તે જોલ્યો, “ ભાભી, ત્યારે હું જઈશું. ” તે ઉભો થયો.

“ આવજો, ભાઈ, ” ત્હેણે સ્મિતભર્યા મ્હોંચે કહ્યું, અમસ્તાજ આવ્યા'તા કે આ તરફ કાંઈ કામ બામ હતું ? ”

“લ્યો, ત્યારે, જે કામે હું આવ્યો’તો, તે તો ભૂલીજ ગયો’તો-
ને,” તે બોલી ઉઠ્યો, “ભાભી, રસિકભાઈ છે કે?”

“ના ભાઈ, હમણાંજ ખહાર ગયા. કાંઈ ખાસ કામ હતું?”

“ના. ના.—પણ હા; જરા જરૂર જેવું તો હતુંસ્તો. ને
હવે મ્હારે એક બે દર્દીઓને જોવા જવું છે એટલે મ્હારાથી રૂઢવાય
તેવું નથી. ત્હમે જરા એ આવે તો વાત કરી મૂકશો?—મ્હારે
એમની સલાહ લેવી છે તેથી ખહાર નીકળે તો મ્હારે દવાખાને
આવી જાય.”

“હા, પણ ત્હમारी પેઠે ખરાબર મ્હારાથી વખતે નહિં કહી
શકાય ને ત્હમે પાછા મ્હારો વાંકે ફાડશો,” તે બોલી.

“ના. ના. ભૂલ થાય એવું કાંઈ નથી: ત્હમે ત્હમारी મેળે
આ કાગળો એમને આપજો; અને ફૂલેને કે સહવારે એ મ્હને મળે,
અગર હું એમને મળીશ.—એતો એમ છે, કે મ્હારે એક કેસમાં જી-
બાની આપવા જવાનું છે, અને મ્હારે થોડા દિવસ ઉપર પેલા સાળા
મયુનીસીપાલેટીના માણસ સાથે જરા ચક્રમક ઝરી’તી, ને તેથી એણે
ઇન્સ્પેક્ટરને કહીને મ્હારા ઉપર ગંદકીની ફરીયાદ કરાવી છે. એમાં
માલ તો કાંઈ નથી પણ હોયે વકીલની સલાહ લઈને કામ કરવું
સારું. હું જઈ છું ત્યારે, ભાભી.” ચન્દ્રકાન્તે સરસ્વતીને કાગળોનું
એક બંડલ આપ્યું અને જવાને ખારણું ઉઘાડ્યું. “આવજો, ચન્દુભાઈ!”
તે બોલી; અને પાછી હાથમાંની ચોપડી ઉઘાડી હીંચકા ઉપર બેસી
હેણે વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

૨. વિદ્યાનન્દનું કુટુંબ:

રાવ બહાદુર વિદ્યાનન્દ કૃષ્ણાનન્દ ડેપ્યુટી કલેક્ટર, પેન્શન
લીધા પછી થોડોજ વખત જીવ્યા; ત્હમણે દેહ ત્યાગ કર્યો તે વખત

હેમનો પુત્ર રસિકભાઈ બી. એ. થઈ એલ. એલ. બી. માં અને હેમનો જમાઈ પ્રબોધચન્દ્ર એમ. એ. માં તાજાં પાસ થયેલા હતા, એટલે જેવા પ્રકારનું, સંતોષમાં હેમનું જીવન પસાર થયું હતું હેવાજ પ્રકારનું, નિવૃત્તિમાં હેમનું મૃત્યુ પણ થયું. ‘કરણી હેવી પાર ઉતરણી’ એ લોક વાક્ય હેમની આખતમાં ઘણુંજ, અસરકારક રીતે, સાચું પડ્યું હતું. હેમનાં પત્ની ધનલક્ષ્મી શ્રદ્ધાળુ, દયાદાન તરફ વૃત્તિવાળાં, સાદાં અને સહેલાં, એકમાર્ગી તથા બહાલસોયાં હતાં. પતિના સ્વર્ગવાસ પછી તેઓ પોતાનો ઘણોખરો વખત દેવ-સેવામાંજ ગાળતાં હતાં.

રસિકભાઈ અને સરસ્વતી, એ બંનેને ન્હાનપણમાં વિદ્યાનન્દે સારી કેળવણી ખાસ જાતે મહેનત લઈ આપી હતી; હેમની રમત ગમ્મતો—હેમના બાલ વિચાર—હેમની કોમળ મનોવૃત્તિઓ અને લા-ગણીઓ ભર્યા આચાર એ સર્વ ઉપર જાતે લક્ષ રાખી, હેમને ઉત્તમ માર્ગે વાળ્યા હતા. પોતે જૂના જમાનાના, જૂના વિચારના, અને જૂની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિઓમાં ઉછરેલા હોવા છતાં, જેમ જેમ સ્કૂલે દર-જગે સ્કૂલતા ગયા, જેમ જેમ સાહેબલોકો અને વિદ્વાનોના પરિચયમાં વધારેને વધારે આવતા ગયા, તેમ તેમ હેમનાં મનપ્રુદ્ધિ વિકાસ પામતાં ગયાં અને જાતે ખંતીલા, આગ્રહી, અને ઉત્સાહી હોવાથી જેટલું બાકી રહ્યું હતું તે હેમણે પુસ્તકો દ્વારા પણ પ્રાપ્ત કરી લીધું. બાળકોને ઉછેરવા અને કેળવવાની આખતમાં, વિદ્યાનન્દે ઘણો વિચાર કર્યા પછી અમુક નિશ્ચય કરેલો હતો, જે હેમને જ્યારે વ્યવ-વહારમાં મૂકવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તે પાછા ન પડ્યા. તેમનું લગ્ન મોડું થયું હતું અને તેથી જ્યારે રસિકભાઈ અને સરસ્વતી અભ્યાસ શરૂ કરવાના વયનાં થયાં ત્યારે હેમનાં પોતાના વિચાર બા-ળકેળવણીની પદ્ધતિની આખતમાં આરનાયે દૃઢ થઈ ગયા હતા. ધર્મ,

નીતિ અને જ્ઞાન એ ત્રણે સાથેજ કેળવવાં જોઈએ; બુદ્ધિ કરતાં પણ મનનો વિકાસ થાય એ વધારે અગત્યનું છે; ચોપડી હાથમાં આપી અમુક પાઠ ગોખી ફાડાડવાથી નહિ, પરંતુ માતા પિતા અને કુટુંબી જનમંડળમાંજ રાખી સુનિશ્ચિત શિક્ષણ રીતિથી બાળકોને અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ; સારી સોજતની અસર થતાં જેટલો વખત લાગે છે તેટલા કરતાં ખરાબ સોજતની અસર ધણીજ વહેલી થઈ જાય છે, માટે તેનાથી શિક્ષકે ખાસ ધ્વજીતા રહેવું જોઈએ; અને બાળકો મુરખીઓની સાથે મિત્રભાવથી, છતાં મર્યાદામાં રહે, એવી હેમની હૃદયવૃત્તિઓ બંધાવી જોઈએ; આવી આવી અનેક વિચારશ્રેણીઓ જે પહેલાં હેમના હૃદયતરંગોમાં ધૂમતી તે હેમણે પોતાનાંજ બાળકો અને પત્નીને કેળવવામાં અજમાવી, અને જોકે હેમનાં તેઓ સંપૂર્ણ રીતે તો વિજય મેળવી શક્યા નહિ, —કારણ આપણા હિન્દુસંસારમાં અનેક જીવનવ્યક્તિઓ જેનો સમાવેશ થયેલો હોય છે તે આવા પ્રયત્નોની આડે આવ્યા વિના રહેતી નથી, —તોપણ એટલું તો થયુંજ કે અન્ય અનેક ગૃહસંસારનાં તોફાન હેમને ત્યાંથી ધણાં ખરાં અદૃશ્ય થયાં, અને આપણા લોકોમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણેજ ફક્ત જોવામાં આવતી જીવનશાન્તિ તેઓ જેમ જેમ ઉતરતી અવસ્થામાં આવવા લાગ્યા તેમ તેમ ભોગવતા થયા. અને બાળકોમાં હેમણે નહાનપણથી ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાશીલતા રખાવી હતી એટલુંજ નહિ પણ નવરાશનો ધણોખરો વખત તેઓ હેમને, તથા ધનલક્ષ્મી—જેમને પૂરું લખી વાંચતાં પણ નહોતું આવડતું હેમને, —પાસે ખેસાડી ધર્મશાસ્ત્રોની વાતો કરતા, હેમના બાળસંશય દૂર કરતા, આડી અવળી પણ નીતિ અને બુદ્ધિની કેળવણીને આવશ્યક બીજ અનેક વાર્તાઓ કહેતા, અને જ્યાં તેઓ જતાં ત્યાં જવાથી હેમને લાભ થશે કે નહિ એ બાબત ઉપર ખાસ લક્ષ રાખતા. રસિકભાઈ અને સરસ્વતીના ઉપર

આથી શાળાની કેળવણીને અંગે કંઈકવાર લાગુ પડતા દોષ તથા કુસંગતિના ગેરલાભની બહુ અસર થવા પામી નહિં. ઉલટું નિશાળના શિક્ષણથી તેઓ-આવા પ્રકારની ગૃહકેળવણીના પ્રભાવે કદાચ ધર્મોદ્ધાર થાત તે થતાં અટકી, સારાસાર જોવાની-વિવેક બુદ્ધિ વાપરતાં શીખ્યાં; અને બાળકોની સોખતમાં, ફક્ત ઘેરજ રહેવાથી ‘ઘરઘેરા’ થઈ જાય છે તેવાં નહિં થતાં, તેઓ પ્રકારની દુનિયાનો અનુભવ લેતાં થયાં. સંસ્કૃત ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજી, થોડું વધારે પણ વિદ્યાનન્દે હેમને પોતાની પાસે રાખી શીખવ્યું હતું; અને હેમાંથી સરસ્વતીએ સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી તો જો કે લગભગ-મહાવરા વિના વિસારે મૂક્યું હતું તોપણ તે ગુજરાતીમાં તો સારી પ્રવીણ થઈ હતી.

અને બાળકોનાં લગ્ન થયાં સારાં પતિ મેળવવાને સરસ્વતી જેટલી ભાગ્યશાળી થઈ હતી, તેટલોજ સારી પત્ની મેળવવાને રસિકભાઈ ભાગ્યશાળી થયો નહિં હતો. સુશીલા એક સાધારણ પાંચમી ગ્રેડની સુધી ભણેલી બાલા હતી; અને જો કે હેના સાસરે આવ્યા પછી રસિકભાઈએ ગ્રેડનીઓ આપી હોતો અભ્યાસ વધારવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો હતો, પરંતુ પોતે પોતાની અધ્યયન પ્રવૃત્તિમાં રાત દહાડો રોકાઈ રહેતો હોવાથી પત્નીને કેળવવા તરફ તે પુરતું લક્ષ આપી શક્યો નહોતો. અને પાછળથી તો ધીમે ધીમે પત્નીની હેવી વૃત્તિ પણ ઓછી થઈ ગઈ હતી; કારણ મૂળથીજ સુશીલાને ગ્રેડની વાંચવાનો ધણો કંટાળો હતો. તે પોતાના પિયરથી ઇર્ષ્યા, ડ્રેડ, હર, તામસી પ્રકૃતિ, મિઝાજ, વગેરે અનેક દુર્ગુણ લેતી આવી હતી. અને તેથી-ધનલક્ષ્મી ધણું શાન્ત, સમજુ અને સોજાં હતાં; સરસ્વતી ઘણી બહાલસોઇ, મધુર અને કામ કરી દ્રષ્ટે એવી હતી; રસિકભાઈ બહુ નિખાલસ, માયાળુ અને પત્નીભક્ત હતા; છતાં પણ-હેમના ઘરમાં પણ વખતો વખત કંદાસનાં છમકલાં-કદિ કદિ કંદેશની ઝાંખી-થયા વગર રહેતાં નહિં.

પરન્તુ વહુનો ધરમાં વફર પાડવો કે નહિં, તે ઘણુંખરું-તે સાસ-
રામાં નવીન હોય છે ત્યારે-સાસુ નણુંદો વગેરે ઉપર ખાસ આધાર
રાખે છે. વહુ ગમે ત્હેવી ખરાબ હોય તોપણ તેઓ પોતાનાં
અતઃકરણની એક સરખી મધુરતાથી તેના મન ઉપર થોડી વધારે
પણ અસર કર્યા વગર રહેતાં નથી; અને ત્હેનાં પિયરિયાં ત્હેને ગમે
તેટલી અહવાવતાં હોય, આસપાસનાં આડોશીપાડોશી અને ત્હેની
અહેનપણીઓની ગમે ત્હેવી ખોટી શિખામણ ત્હેને મળ્યાં કરતી હોય
તો પણ, જો પતિ એકસરખા આગ્રહ, ખંત, પ્રેમ, અને સમયવર્તી-
પણાથી પતિને સુધારવાનું કામ માથે લે છે, તો જરૂર તે
પોતાના ધારેલા કાર્યમાં ઘણી વધારે ફતેહ મેળવ્યા વગર રહેતો
નથી. તેથી ઉલટું, અમે કેટલીક જગોએ નજરોનજર જોયું છે
કે ઘણી ડાહી, વિવેકી, અને શાણી વહુઓ ફક્ત પતિની બેદર-
કારી અને સાસુનણુંદોના દોષને લીધેજ હડીલી, જાતરખી, વિવેક-
હીન, ખેતમા, અને સાસરે જવાનો કંટાળો ખાતી થઈ ગઈ છે !
અને આવા વર્તનનાં કડવાં ફળ પાછાં એજ સાસુ નણુંદો અને એજ
પતિને આખી જીદંગીભર અને ખાસ કરીને પાછલી અવસ્થામાં
ભોગવવાં પડે છે. પરન્તુ આવો કુટુંબદોષનો કડવો અનુભવ કરતી
વહુઓ જ્યારે પોતે સાસુ થાય છે ત્યારે તે ભૂલી જાય છે, એ વિ-
ચિત્રતા પણ અમારી નજરે પડ્યા વિના રહી નથી ! ગમે તેમ હો
પણ, એટલું તો નક્કીજ છે કે જેટલે અંશે જાળકોને સારાં કરવાને
માટે માતપિતા જવાબદાર છે, તેટલેજ, બધે તેથી પણ વધારે
અંશે વહુઓના ઉપર ખરાબ અસર કરવાને માટે ખાસ કરીને ત્હે-
મનાં સાસરિયાંજ જોખમદાર છે !

સુશીલામાં ઘણા સારા ગુણ પણ હતા. તે કામ કરવામાં
આજસુ ન્હોતી. તે પોતાના પતિને ધરમેશ્વર માનતી હતી. અને

તે માયાળુ, ક્રોમળ અન્તઃકરણવાળી અને પોતાના ધરની-પિયરની તેમ સાસરાની-આખરને માટે ટેક વાળી હતી. આથી સાંસુ, નણુંદ અને પતિની એક સરખી ભલામી તથા મિઠાશની ધીમે ધીમે ત્હેના મન ઉપર છાપ પડવા લાગી હતી અને જો કે કોઈ કોઈ વાર ત્હેમના ગૃહસંસારમાં કંકાસના ચમકારા તથા કલેશની ગાજવીજ થતી, તો પણ તે બહુ વખત ટકતું નહોતું. સારી કે નકારી પ્રકૃતિઓ બળવાન ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે ત્હેમને પુષ્ટિ મળેઃ અહિં કલેશ કંકાસનાં છમકલાં ઉપર શાન્તિ-વારિનો છંટકાવ થતો, અને પછી તેજ સ્થળે થઈને પ્રીતિની-સમભાવની દૂધધારા વહન કરતી. એટલે પછી સાંકે ફળ થયા વિના રહેજ કેમ?

કેટું જ સ્નેહ:

“બા, ભાઈ હજી આવ્યા નહિં,” સરસ્વતીએ ધનલક્ષ્મીને કહ્યું “હું તો હવે જઈ છું.”

“ઉતાવળ હોય તો જા; નહિં તો થોડીવારમાં તો એ જરૂર આવશે. મ્હને કહેતા ગયા’તા કે ખેનને જવા ન દધશ.” ધનલક્ષ્મીએ જવાબ દીધો.

એવામાં બારણું ઉઘડવાનો અવાજ સંભળાયો અને મુશીલા અંદર દાખલ થઈ. “આ ભાભી આવ્યાં,” સરસ્વતી બોલી. “સાંકે થયું, ભાભી, નહિં તો હું જતી’તી.”

“કેમ, ખેન,” મુશીલાએ પૂછ્યું; “ત્હમને તાવનું કેમ છે?”

“અરે એતો ક્યારનોયે ઉડી ગયો, ભાભી” ત્હેણે કહ્યું.

“આપણને તો કશુંયે થવાનું નથી.-રમા ક્યાં ગઈ?”

એ આજ મ્હારે ત્યાં રહ્યાં છે. બા, ચ્હા મૂક્યો છે? અસારે કોઈ વાળું કરવાનું નથી; ને કહેતા ગયા’તા કે રાતે ચ્હાજ પીશ ખેન પાછાં જવાની ઉતાવળ કરશે,” મુશીલા બોલી.

“ના. બાલી,” સરસ્વતીએ કહ્યું; “અત્યારે માફ કરો, મહેન નકામી વાર થશે ને મ્હારે ત્યાં વાળનું મોઢું થશે.”

“જા, બા, જા ત્યારે; ત્હમારા જીવને દુઃખ થાય એમ ન કરશો,” ધનલક્ષ્મી બોલી ઉઠ્યાં. “ખેન, અત્યારે ત્હારે ઉતાવળ હોય તો જા, બા; પણ કાલે બને તો જરા બેલી આવજે, હોં.”

“અરે, બા ! એમાં શી વાર થવાની છે તે ? ના, ખેન; મ્હા પીને જવાનું છે. અરે, ત્હમારે ત્યાં તો દસ વાગે થાય તો તો બેલું. ત્યારે અત્યારથી ત્યાં જઈને કરવું છે શું ?”

બારણું ખખડ્યું અને રસિકભાઈએ અંદર આવી ખૂટ ફહાડ્યાં. “લ્યો આ ત્હમારા ભાઈ આવ્યા,” સુશીલા બોલી. “હવે જાઓ ત્હમારે જવું હોય તો ખુશીથી;” તે મળકમાં બોલી, મ્હા મૂકવા ઉઠી.

“ઓહો, ખેન ! ત્હમે બેઠાં છો કે ?” રસિકભાઈએ અંદર આવી પરસાળા ઉપરની એક ખુરશીપર બેસતાં કહ્યું, “સો સો રૂપિયાની સરત, સાસરે જઈ જઈ કરતી હશે; ખડું કહેજે, બા !” તે ખડખડાટ હશી પડ્યો.

“ભાઈ, એતો સાસરિયાંનાં કામ છે,” ધનલક્ષ્મીએ કહ્યું. “ખીન્નું બધું રૂહે પણ ત્યાંનું કામ કોઈ ખીન્નું આવીને કરે ?”

“અરે ! માંડ માંડ આટલો વખતે રોકાયાં છે,” સુશીલાએ જરા લાજ ફહાડી, પરસાળામાં શગડી ઉપર મ્હાનું પાણી ઉઘાળતી હતી ત્યાંથી, ધીમેથી પણ સંભળાય એવી રીતે હસતાં હસતાં કહ્યું; “નહિં તો ક્યારનાંયે જતાં રહ્યાં હોત. બાને તો એકજ વાત—‘જાઓ, બા !’ કોઈ ફહાડો રૂહેવાનું મ્હેં એમને મ્હેંયેથી સાંભળ્યુંજ નથી.”

સરસ્વતિ ને રસિકભાઈ હશી પડ્યાં. “એ તો ખડું, હો, ભાઈ, પણ બાનો સ્વભાવજ એવો, જે રખેને કોઈના જીવને દુઃખ થતું !” સરસ્વતી બોલી.

“ ખૂંદેન ! આજ તો એક વધામણીની વાત લાગ્યો છું. પેલી ચોગિનીની વાત તો તું સાંભળી હશે. ”

“ હા. ભાઈ; આજ બપોરે બાએ એની બધી હકીકત મને કહી હતી. એમની કથા, ભાઈ, આપણાથી ન સંભળાય ? બા, ત્હમે, બાબી ને હું એક દહાડે એમને ત્યાં તો જઈ આવીએ ? ભાઈ, સિ-ગ્રામ નવરૂ હોય તે દિવસે રૂહેજે. ”

“ અરે, સાંભળ તો ખરી; ” રસિકભાઈએ કહ્યું. “ ખૂંદેન, આવી ગાંડી ઉતાવળ કરતી ક્યાંથી થઈ ? પરમ દિવસ અવન્તિરામને ત્યાં કથા છે, મહાંજના ચારવાગે; ફક્ત સ્ત્રીઓ માટેજ. તે હું આજ એમની પાસે જરા કામ હતું તે ગયો તો ત્યારે એમને ત્યાંથી બધાંયે બહુ આગ્રહ કર્યો ને ત્હમને બધાંને મોકલવાનું કહ્યું; ને મહેં પણ હા પાડી છે. એ બાઈ કથા બહુ સારી કહે છે. કેમ, જઈશ ને ? ”

“ હા ભાઈ; બા ને બાબી જવાનાં હશે તો હુંયે જઈશ; પણ મહારું નહિ નહિ. હું કાલે કહીશ. ”

“ કેમ, સાસુજીની પરવાનગી જોઈશે ? ”

“ ના. ના. એમાં પરવાનગી શાની ? આતો વખતે કાંઈ કામ-કાજ હોય ને ઘેર રૂહેવાની જરૂર પડે, તેથી. ”

“ કામકાજ હોય તો એક દહાડો મોડું થશે. ” સુશીલાએ મ્હાનો પ્યાલો દરેક જણ પાસે મૂકતાં કહ્યું, “ પણ ખૂંદેન, જરૂર આવવાનો વિચાર તો રાખજોજ; ત્હમે નહિ આવો તો અમે પણ નહિ જઈએ. ”

“ બાબી, હું ઘણું કરીને તો આવીશજ. આ મ્હાના પ્યાલા ત્હમે શું કામ લાગ્યાં ? મ્હને રૂહેવું ને; હું ન લાવત ! ત્હમે તો, બાઈ સાહેબ, બહુ પાડીલાં છો ! ”

“ના, ના, એમાં કરવું શું?” બાબીએ જવાબ દીધો.
“પાડીલાં તો ત્હમે છો, બહેન!—કે ‘રખેને મહાર’ કાંઈ જરાયે કામ કરી જતું!”

“બાઈ, મહારા દિયર કાંઈ કામનાં કાગળિયાં આપી ગયા છે તે મ્હેં ટેબલ ઉપર મૂક્યાં છે, હોં,” સરસ્વતીએ કહ્યું; અને મ્હા પી, પાનસોપારી બાઈ તે સાસરે ગઈ અને રસિકબાઈ પણ મેડીએ જવાને ઉભો થયો.

“બા, મહારે અત્યારે નથી જમવું”

“કેમ બાઈ, ત્હમે દૂધાડે તો કાંઈ ખાધું નથી ને?” ધનલક્ષ્મીએ પૂછ્યું. “મ્હને તો વહુએ કહ્યું ત્યારની ફાળ પડી છે કે કાંઈ શરીરે ઠીક બીક નહિં હોય.”

“ના, બા. શરીરે તો સાફ છે; પણ કાલે સ્થવારે જરા બેહુ જમવું છે. કોર્ટમાં બેહુ જવાનું છે.” તે મ્હેડીએ મ્હડયો.

૪. ન્હાતું સરખું છમકહું!

રાતના આઠેક વાગ્યા હતા, તે વખત એક આઘેડવયની સ્ત્રી વિદ્યાનન્દના ઘરમાં પેઠી. સાસુવહુ બેઠાં હતાં. ધનલક્ષ્મી મન્દિરના ઉમરા આગળ પાટલા ઉપર બેસી માળા કરતાં હતાં અને સુશીલા હીંચકા ઉપર બેઠી બેઠી સ્થવારને માટે શાક સમારતી હતી. “આવો, ઘોળા બહેન! અત્યારે ક્યાંથી બૂલાં પડ્યાં?” તે બોલી.

“મ્હે”કુ, માશીયાને મળતી જાઉં; તે જરા આમ આવી.”
“આવોને, હીંચકા ઉપર બેસો.”

“ના, બા, હું તો અહીંજ બેસીશ.” ઘોળા, ધનલક્ષ્મી પાસે જઈ બેઠી.

“અલિ, હીંચકા ઉપર બેસને,” ધનલક્ષ્મીએ કહ્યું; “આમ મોંય ઉપર શા સાફ બેસાંછાં?”

“ના બા. કાષ્ટને, પાસે બેસીએ તે ગમે ને કાષ્ટને ના ગમે.”
તે બોલી, “એ તે કાંઈ સરસતી દીડી ?”

“આવેને ખેન, હીંચકા ઉપર; મ્હેં કી ફાટાએ એવું કાંઈ કહ્યું,
આમ અમસ્તું બોલું લગાડો છો ?” મુશીલાએ પુછ્યું.

“વહુ, ત્હમે બોલું લગાડશો નહિં, બેટા, ” ધનલક્ષ્મી બોલી
હકી; ” એ તો છેલ્લે એવી દૂડાપાડી !”

“ત્હમારાં ‘વહુ-બેટા’ સારાં ને અમે દૂડાપાડાં !-છો રહ્યાં
અમે જેવાં છીએ ત્હેવાં !-પણ ત્હમારાં લાડકવાયાં વહુને પૂછો તો
ખરાં કે, ત્હમે પેલી રૂપાળીને મ્હોંચે શું શું કહી આવ્યાં’તાં ! માશી-
બા, ત્હમે તો બહુ ભોગિયાં છો !-ડાહી ડાહી વાતો કરી એટલે વહુ
બહુ સારી ! પણ એંહ, એ તો જે જાણે તેજ જાણે !”

“ઘોળાબા, મ્હેં તો કાંઈ કહ્યું નથી; મ્હારા જીવના સમ ।
ત્હમે કહો ત્હેના સમ ખાઈ. હા; ને હું તો કહું છું કે, મ્હારું બોલું
નામ દેતું હશે ત્હેના ભોગ !-હું શું કહું બા, ભોજા તો ગમે ત્હેવી
વાત ઉરાડશે । ઉઘડી મ્હનેજ રૂપાળીબા તો કહેતી’તી કે, ‘અલિ,
ઘોળા-ધણુંખડું ત્હારે ઘેર જમે છે-તે શું ? મ્હે’કું ‘જમેસ્તો, પોતાતું
પિયર છે.’ જે ઘોળાખેન, આ આટલાવના બીજું કાંઈ બોલી
હોઈ તો-એના સમ । પછી બીજી વધારીને વાતો જે કરતું હોય તે
જાણે; ભોગ એમના ।”

“એમ ભોગ બોગ કરશો નહિં. જાણ્યુંને, મુશીલાવહુ ! આં-
ખમાં આંસુ આણી ઘોળા બોલી. “એ તો અમેય બધુંયે સમજીએ
છીએ. માશીબા કાંઈ ન કહે ને સામ્યે કાંઈ ન કહે, ત્હેમાં કાંઈ-
મ્હારા ઉપર એટલાં ચાનાં તતડી જાઓ છો ?-એમ ભોગ બોગ કરશો
નહિં. ભોગ હોય ત્હેમનો ।”

“અલિ, અલિ ! ઘોળા ! આ શું ?-વહુ, બા, ત્હમે હમણાં

બોલશો નહિં. હોય, છો બોલે, એને અત્યારે ઘેવછા આવી છે.” ધન-લક્ષ્મી વચમાં બોલ્યાં.

“ એમની એમજ છકાવી મૂકી છે તો ! મ્હારી માશીનું ધર છે ને ખાઇશ-ને લૂંટાવી દઇશ. ત્હેમાં બીજાને શું ? એમ મ્હારી જરાયે ખ્હાર જઇને હવેથી વાત કરી જીવે તો !-હા. એ તો સર-સતી સાથે કાવ્યું છે,-હું તો જીમજ ખ્હાર ખેંચી કહાડું !” ઘોળી વધારે વધારે ગુસ્સે થતી બોલી.

“ ઘોળીયા, તમે વધારે ઝાણું બોલશો નહિં. હા, એવા કાંધ ત્હમારા છણકા લપકા હું ખાવાની નથી ! બધુયે ખાઓ ને બધુયે લૂંટાવી દોને, ત્હેમાં મ્હારે શું ? કાંધ કાંધનું નશીબ કાંધ કાંધએ વેચી ખાધું છે ?-હું મ્હારે બોલી નથી, ચાલી નથી, ને મ્હારું ખોટું નામ દો છો ? ત્હમને કહ્યું કાણે ?-ત્હમે ફેલેતાં હો તો રૂપાળીયાને બોલાવીને અત્યારે ને અત્યારે ત્હમારા દેખતાં પૂછી જોઉં : પછી કાંધ છે ?-ને એ ફેલે કે હું કશુંયે બોલી છું તો પછી ત્હમારું ખાસકું ને મ્હારો વાંસો ! પણ આમ અનાદતનું કહો છો ત્યારે રીસ મ્હડે છે. એને બોલાવીને પૂછી જીવો-ને ખરું કરાવો.”

“ પૂછ્યાં પૂછ્યાં એ તો !-પૂછીજ મૂક્યાં છે તો !” ઘોળી બોલી. “ બહુ પાછાં ખરું કરાવનારાં જોયાં ન હોય તો ?-માશીયા અત્યારે બેઠાં છે ને ત્હમે આમ કરો છો ત્યારે એ નહિં હોય ત્યારે તો ત્હમે શું શું નહિં કરો ?-હું ખોટી, તે પાછું રૂપાળીને પૂછી જોવું છે ? હું મરું, કે મ્હારા જીવના સમ, કે આ માશીયાને ગળે હાથ-ને એણે એમ ન કહ્યું હોય તો ! ”

“ પણ ત્યારે એને બોલાવીને મ્હારા દેખતાં હું જો બોલી હોઉં તે ફેલવડાવોને,” મુશીલા બોલી. “ એટલે તરત ખરું કાણુ ને ખોટું કાણુ તે જણાશે.”

“હા. બા, હા. અમે જાણું છું ? તમે મોટાં સતવાદીનાં પૂંછડી !—આ, એંહ...વહુ, એ તો આ બિચારાં માશીઆ—ને, તે આવાં બલાં છે ને પરમેશ્વરનું માણસ છે, તેમાં આટલો છાક તમનેયે સહે છે. જેવાં કે સરસતીનાં મહારા જેવાં સાસરિયાં મળ્યાં હોતને તો પાંદડે પાણી પાત—પાંદડે ! ને આ બધાંયે ધમધમાટ ને તમતમાટ—ને ખરાં ખોટાં—બધુયે બૂલી જત !”

જુવો, જુવો બા ! ઘોળા બહેન કાંઈ બોલે છે ? પછી મહારા વાંક તો નીકળવાનોજ છે !—પણ કાંઈ હું એમની ઓશિયાળી નથી કે આમ મહારા ઉપર આટલા છણકા—તરફાડા કરે ને હું સાંભળી રહું,” સુશીલા રોતી રોતી બોલી.

“માશીઆ, જુવો તમારી વહુ બોલે છે તે. હું ક્યાં કહું છું કે કાંઈ મહારું ઓશિયાળું છે ?—લ્યોને હવે તમારે ઘેર આવે તેનેજ સોગન છે. ચાલો ઉઠો, ધર્યું રહ્યું તમારું ઘર ! તમારા જેવાં તો બહુયે દીકાં કે !” ઘોળા આંસુ ભરી આંખે ગુસ્સામાં પોતાને સાસરે જવાને કહી થક.

“સારે તમારા જેવાંયે બહુ દીકાં છે, સમજ્યાંને : એમ કાંઈ મહારા ઉપર તડકા કરવાના નથી.” સુશીલા આંસુ લોતી બોલી, “આવશો, તો તમારું ઘર છે, ને નહિં આવો તો મહારે માટે તો કાંઈ ઓછાંજ આવો છો ?”

“વહુ, વહુ ! તમે મહેડીએ જાઓ, બા. એક અક્ષર બોલો તો મહારા સમ—માતાજીના સમ—ભાઈના સમ !” ધનલક્ષ્મી ઉઠી, ખંતેને શાન્ત પાડવાને પ્રયત્ન કરતાં બોલી : “ને ઘોળા, તુંયે કાઠી થઈને આવું બોલે છે ? વહુને એવું કહેવાય ?—એ ન્હાની છે તે નથી સમજતી પણ તુંયે આવડી મોટી થઈને—તમારાં બધાં વરસ ક્યાં ધાલ્યાં ?—ઘોળા, બા,” વાંસે હાથ ફેરવતાં ધનલક્ષ્મીએ પૂછ્યું,

“ ત્હારે શરીરે ઠીક નથી ? આવ્ય મ્હારી સાથે, આવ્ય હોયકે ખેજ. કાંઈએ કાંઈ કહ્યું છે—કે ત્હને કાંઈ થયું છે ?—જે ખેટા, મ્હારે તો ત્હમે બંને સરખાં—મ્હારાથી ત્હમને કાંઈને કાંઈ કહેવાવાતું હતું ? એ રાંડ રૂપાળા તો જૂઠી છે: એના બોલવા ઉપર તે આટલો બધો કલેશ શો ? માટે ખેયે જણુ છાંનાં રહી જાઓ—મ્હારા સમ રવો તો ! ”

ધનલક્ષ્મીએ બંનેને માંડમાંડ છૂટાં પાડી છાંનાં રાખ્યાં; સુશીલાને સમજાવીને મ્હેડીએ મોકલી અને ઘોળાને પાસે લખને હોયકે ખેશી, એનું ઉકળેલું મન શાન્ત થાય એમ ધીમે ધીમે વાતચીતમાં ત્હને ઉતારી.—થોડીવાર પછી ધનલક્ષ્મીએ જાતે ઉઠીને શગડી ઉપર દશમી કરી, અને પોતાને જમવાની વૃત્તિ નહિં હોવા છતાં, સુશીલાને નીચે બોલાવી, ત્હને તથા ઘોળાને—તે બંને ‘ના,ના’ કહેતાં હતાં છતાં પણ ‘સમ સગરા’ ખવડાવીને, ધણોજ આગ્રહ કરી, પોતાની સાથે વાળુ કરવા બેસાડ્યાં: ગમે ત્હેવો ગુસ્સો જમ્યા પછી શાન્ત થાય છે, અને ત્હેમાં પણ ખાસ કરીને ત્રેમ, ધૈર્ય અને શાન્તિ બરેલા વાતાવરણમાં લાંબો વખત તો તે રહેવા પામતોજ નથી. ત્હેણે જમતે જમતે અનેક મિઠી વાતો કહાડી, પોતાના આગળના અનુભવ કથા, ‘કહેતા કહેતી’માં વાતો કેવી રીતે વધી જાય છે ત્હેના દાખલા રજુ કર્યા, અને પોતાને જાતે એવી બાંજગડોમાં કેટલું સહન કરવું પડ્યું હતું; એવી એવી અનેક કથનીઓએ બંને જણને સંપૂર્ણ રીતે શાન્ત કર્યા. મ્હેલાં એક ખીજની સામે પણ જોતાં નહોતાં તે જોવા માંડ્યું, રોષભરી આંખથી જોતાં હતાં તે રોષ ઉડી ગયો, બોલતાં નહોતાં તે બોલવા માંડ્યું; અને અંતે જ્યારે ઘોળા વાળુ કર્યા પછી રાતે મોડી ધેર જવાને ઉભી થઇ ત્યારે,—“વહુ, ખોટું ન લગાડશો: મ્હારા સમ ! મ્હને, બળ્યું, એવું બોલી જવાની ટેવ છે. મ્હને ગુસ્સો મ્હડે છે ને, ત્યારે હું ગાંડીજ થઇ જાઉં છું.” ત્હેના મ્હોતા એ શબ્દોએ અમૃતના છંટકાવ કરતાં પણ વધારે ઠંડક કરી.

“ ના. ના. ઘોળાળા, માફ તો મ્હારે માગવી જોઈએ, ” હસતે મ્હોંયે શરમાતી સુશીલા બોલી; “ મ્હારોયે સ્વભાવ ક્યાં ઝાછો આકળો છે ?—હું તો ઠાકોરજીની પાસે નાકર્વીટીઓ તાણીને નિત એજ માથું છું કે ‘જાના જેવો શાન્ત મ્હારો સ્વભાવ કરજો.’ પણ એ કાંઈ થાય છે ? જાતે જા જ છે: હું ધણીયે કરું છું પણ એમની પેઠે નથીજ રહેવાતું. ”

“ ધીમે ધીમે ત્હમે તો મ્હારા કરતાંયે વધારે ડાહ્યાં ને સમજી દશો. ” ધનલક્ષ્મીએ કહ્યું. “ વહુ ! જા, હોય એતો, પ્રકર્તી છે, થઈ જાય ! હુંયે ધણીયેવાર ગુસ્સે થઈ જઈ છું. ”

“ ના. જા, બાધસાહેબ, ” સુશીલા બોલી, “ ત્હમે એવું બોલશો નહિં. મ્હેં તો કદિયે ત્હમને ગુસ્સે થતાં દીઠાંજ નથી.—કેમ ઘોળા ખેન, જશો ?—મ્હારા ઉપર બોદું ન લગાડશો, હોં !—રાત ગઈ છે ને ક્ષાનસ લઈને માણસને લઈ જાઓને. ”

“ ના રે, ના. ક્ષાનસ શું કરવું છે ? ખાસ્સી અજવાળી રાત છે ને. હું જઈ છું, માશીઆ ! ”

“ આવજો, ઘોળાળા; મ્હારા ઉપર જરાયે માફ લગાડો તો મ્હારા સમ !—આવજો હોં. ” સુશીલા ફરીથી બોલી ઉઠી,

“ આવજો ઘોળા ! ” ધનલક્ષ્મીએ કહ્યું, “ જોયું, વહુ ! જો ત્હમે થોડીવારજ ન બોલ્યાં હોત તો કેવું સાફ થાત ? જો, ખેટા, સામરિયાં તો બોલે, પણ આપણે જરા લોહીનો ઘૂંટડો ગળી જઈએ.—એમ દહડમદહડા કરવામાં આપણી ને આપણા ધરની શોભા નહિં. બોદું ન લગાડશો: હું તો સહેજજ કહું છું હોં; વહુ ! ”

“ હવે મ્હને એવું થઈ જાય છે કે હું બોલીજ શું કરવા ? જા, એમ કાંઈ જૂઠાં થવાતું હતું ? ઉને પાણીએ કાંઈ આગ લાગતી હશે ?—ત્યારે હું ન બોલી હોત તો કેવું સાફ થાત ?—પણ જા, ત્હમે મ્હારા

ઉપર માહું ન લગાડશોઃ હવેથી એવું હું કદિ નહિં કરું. હે, બા !
ત્હમને મ્હારા ઉપર ખોટું લાગ્યું છે ?”

“ના, વહુ;” ધનલક્ષ્મી ત્હને માથે અને વાંસે હાથ ફેરવતાં
ખોદ્યાં; “ત્હમે ને સરસ્વતી-મ્હારે મન તો બંને :સરખાંજ છો:-
ત્હમારા ઉપર તે ખોટું લાગે ?”

વહુ મ્હેડીએ ગઈ અને સાસુ પોતાની માળા પાછી હાથમાં
લઈ હોંચકા ઉપર બેઠાં.

પ્રકરણ ૪ થું: બે સાધ્વી સ્ત્રીઓ.

“નીકા ન્હાની મ્હેડી ને જીવે તણી,
“વહતું ત્હમાં એક અખડિત બ્હેન બે ।”

* * * *

“હસનારાંની સાથે હસવાતું ધટે,
“રડનારાંની સાથે રડવું તેમ બે ।
“એક બીજનાં આંસુડાંઓ લૂછતાં.
“જિંયાં મ્હડશો સ્ત્રીપુરુષો સૌ એમ બે ।”

મ. ર. ભટ્ટ.

“ખચાવ । જમ આપ । આ વિમલસ્રોત પોતાપણે
“વહે, સલિલ-ઓછી અર્ધ પ્રસરાવતો હે પ્રભો ।”

બ. ક. ઠાકર.

૧. નિર્મળખાળાને બંગલે :

સ્ત્રીઓની હાલત સુધારવાનાં સાધનો વિષે વાતચીત ચાલતી
હતી. અવન્તિરામને ઘેર થયેલી હરિકથાએ નિર્મળખાળાનાં વિચાર-

જીવનમાં નવીન નવીન તરંગ દાખલ કરી દીધા હતા; અને જૂના વિચારના સ્વદેશહિતચિંતકો તથા સુધારકોની હૃદયલહરિઓ ત્યાં રમવા લાગી હતી. જાગૃતિ-પ્રવૃત્તિનો જોમ લેના આખા જીવનને સતેજ બનાવી, તેની અન્તરૂકુંજમાં હિન્દોલા ખાધાં કરતો હતો. અળગણિયું ઉડી જઈ, આત્મબળ નિર્ભળતામાં પ્રકાશવું હતું.

નવીનચન્દ્ર, જગન્નાથ, પ્રબોધચન્દ્ર અને રસિકભાઈ તથા નિર્ભળબાળાં અને જગન્નાથનાં પત્ની ઇન્દિરાબાઈ, એક સુશોભિત અને સુંદર બંગલાના વિશાળ વચલા હોલમાં બેઠાં હતાં. મનોહર ચિત્રો, સુરમ્ય હાથીઓ, ન્હાનાં મ્હોટાં મનોરંજક બાવલાં, કાચ, ખુરશીઓ, પુસ્તકોથી ભરેલાં કબાટો, અને એવી એવી કંઈક ચિત્તાકર્ષક વસ્તુઓથી મકાન ભરપૂર હતું; જ્યાં ત્યાં ચિત્રકારની પીંછી, કવિની કલમ, શિલ્પકારના ટાંકણાની રમણીય કૃતિઓના આનન્દન નમૂના નજરે પડતા હતા. રસિકભાઈ જે સાધારણ રીતે સુધારકોના પક્ષમાં બળતો નહિં હતો તેને પણ આજ નવીનચન્દ્ર પોતાને ત્યાં બોલાવી શક્યો હતો.

“ મ્હારું કહેવું એમ નથી કે સ્ત્રીઓને કળવણીની જરૂર નથી, ” રસિકભાઈએ કહ્યું, “ મ્હારા કહેવાનો એમ અનર્થ કરવાનો નથી-પણ, મિ. જોશી, મ્હેં તો એટલું જ કહ્યું કે કળવણી વધુ અપૂર્ણ સ્થિતિમાં છે, અપકવ છે, અને તેની અમારી બાળકીઓ ઉપર ખરાબ અસર થાય છે. આ વાત ખીલકૂલ ખોટી નથી; હું તે સાબીત કરી આપવા તૈયાર છું. ”

“ નહિં, નહિં, રસિકભાઈ ! ” જગન્નાથ બોલ્યો; “ હું ત્હમારા કહેવાનો જૂદો અર્થ લેતોજ નથી. હું માત્ર એટલું જ પુછું છું કે ત્હમારા સિદ્ધાન્તનું-ત્હમારી તકરારનું પરિણામ શું ?-સ્ત્રીકળવણીનો ઘટાડો ! ” તે ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“ ત્હમે ગમે તેમ અર્થ કરોને, ” રસિકભાઈએ ફરીથી કહ્યું;

“સલ છે તેજ ગ્રાહ છે. સ્ત્રીકેળવણીની હાલની પદ્ધતિ પમંદ કરવા યોગ્ય નથી, અને હું શું, પણ ત્હમને ત્હમારા સુધારાવાળાએ એમજ કહેશે-તો કેમ ?”

“ત્યારે ત્હમે એમ કહેવા માગો છો,” નવીનન્દ્રે પૂછ્યું, “કે બાળા અને ઇન્દિરા એવી નિર્માલ્ય, બળહીન કેળવણીનાં ફળ છે ?”

“નવીનબાપુ, અપવાદ રૂપ દાખલા-અને તે પણ સમક્ષ મંડળમાંથીજ-સેવાથી ત્હમે સામાવાળાને મુશ્કેલીઓમાં નાંખો છો,” પ્રબોધચન્દ્ર વચમાં બોલી ઉઠ્યો; “નીતિસરવિવાદની એ રીત નહિ.”

“અરે ! પણ હું તેમ વિવાદ કરવામાંય ડરતો નથી,” રસિક-બાઈએ વિચાર કરતાં જવાબ દીધો. “કારણ, પ્રબોધચન્દ્રે કહ્યું તેમ નવીનબાપુના દાખલા અપવાદરૂપ છે. પરન્તુ એ દાખલામાં જેમનું નામ દેવાયલું છે ત્હમનેજ-ત્હમના પોતાના અનુભવ ઉપરથી-હું આ બાબતનો ન્યાય કરવાનું સોંપું છું, ઇન્દિરા બહેન, ત્હમે અને મિસ ઠાકુર જે કહેશે તે મ્હારે કબૂલ છે.”

ઇન્દિરાએ નહાનું સરખું, મંજુલ સ્મિત કર્યું. “મ્હને ત્હમે આ કામ સોંપશો તો વધારે અન્યાય થવાનો સંભવ છે; “તેણે કહ્યું.”-છતાં પણ મ્હને મ્હારો અનુભવ કહેવાને કાંઈ વાંધો નથી. કેળવણી પામેલી ગૂંજરાતી સ્ત્રીઓનો જોડલો મ્હને પરિચય થયો તે ઉપરથી અભિપ્રાય બાંધું તો તે ત્હમારી વિરુદ્ધમાં જશે; પણ હું આદરસ કુટુમ્બ શિવાય અહિં બીજાં કોઈને હજી ઓળખતી નથી. મ્હને તો તે બધાંય બહુ સારાં માણસ લાગે છે; કેળવાયેલી બાળાઓ વધારે મેળાવડી અને ચકોર જણા છે. અને ત્હમની બુદ્ધિ વિકાસ પામેલી હોવાથી, ત્હમની સાથે વાતચીત કરવામાં મ્હને વધારે રસ પડે છે. અન્તઃકરણના ગુણ વિષે મ્હને એક બે વાર જરા શક પડ્યો હતો પણ હું ત્હમને શકનો લાભ આપી, મ્હારો ગત ત્હમની તરફ-જ્યાં સંપૂર્ણ રીતે નોંધાવું છું. કહો શ્રીમતી, ત્હમે શું ધારો છો ?”

“મહારા અને ત્હમારા અનુભવમાં તદ્દાવત પડવાની મ્હને ધાસ્તી રહે છે,” નિર્મળખાળા બોલી; “પૈસાવાળાં તેમજ ગરીબ, સર્વ પ્રકારનાં કુટુંબોમાં મ્હારે જવા આવવાનું થાય છે; અમલુ સ્ત્રીઓ સુખી નથી હોતી એમ તો નહિંજ કહી શકાય, પણ કુળવાયલી સ્ત્રીઓ બુદ્ધિના વિકાસનું જે સુખ લોગવી શકે છે તેનું તો તેઓને સ્વપ્ન પણ નથી. પાંજરામાં પૂરી મૂકેલાં પક્ષિ અને ત્હમની હાલત બરોબર છે. આથી કુળવણીની જરૂર તો સાબિત થાય છેજ; પરંતુ કુળવાયલી સ્ત્રીઓ અને બાળાઓના વધારે વધારે પરિચયમાં હું આવતી જાઉં છું તેમ તેમ ઇર્ષ્યા, નિંદા, અસંતોષ, અપ્રમાણિકતા, મનની મલીનતા, પાપવૃત્તિઓ, આદિ જે અનેક દુર્ગુણ દૂર કરવા એ કુળવણીનું એક મુખ્ય કામ છે તે-અન્ય સ્ત્રીઓમાં હોય છે તેવાને તેવાજ-ત્હમનામાં પણ દિલગીરીની સાથે મ્હારે જોવા પડે છે. કબૂલ છે કે કુળવણી ત્હમને વધારે મિઠાશ આપે છે, વધારે કામળ બનાવે છે; વધારે વિશાળ ધોરણની મનોવૃત્તિઓવાળી કરી દે છે. પણ એ સર્વ ઉપરની ટાપટીપ છે. જ્યાંસુધી મન નિર્મળ થયાં નથી, વૃત્તિઓ સ્વાર્થત્યાગમરેલી અને હૃદયવિલાસ પવિત્ર થયાં નથી, ત્યાંસુધી આપણી કન્યાશાળાઓની કુળવણીનું ખાસ ફળ શું? લખતાં વાંચતાં તો ઘણીખરી ઊંચી ક્રમોમાં બાલિકાઓ ઘેર પણ શીખે છે; અને ‘નિશાળે જવાથી છોકરીઓ વધારે ચિત્તાલવી, વધારે દોઢડાહી, વધારે નાસ્તિક થાય છે, તેથી અમારે તો અમારા ઘરની કાંઈ પણ છોકરીને નિશાળેજ મોકલવી નથી,’-એવા એવા ઉદ્ગાર તો મ્હેં કંઈકે કંઈકે સન્માનપાત્ર સ્ત્રીઓને મ્હેંચેથી સાંભળ્યા છે. કુળવણીનું આવું પરિણામ છે એમ હું માનતી નથી, છતાં નજરે જોઉં છું તે સ્વીકારવું પડે છે. અને તેથીજ હું મ્હારી ‘પત્નીશાળા’ ઉભી કરવા વધારે ઉત્સુક છું, અને ત્હમાં ત્હવી ખામિઓ ઓછી આવે

એવી યોજના કરવા આશા રાખું છું; પણ એ વાત આગળ ઉપર રાખીએ; હાલની કન્યાકેળવણી અને પુત્રીશિક્ષણ બીજાકક્ક સંતોષકારક નથી; તો પછી સ્ત્રીશિક્ષણનું તો કહેવુંજ શું? ”

“ખરેખર એમજ છે । ” રસિકમાર્ઘ બોલી ઉઠ્યો; “ મહારા વિચારને ત્હમે ખાસ ટેકો આપો છો. કેળવણીની પદ્ધતિમાં શા માટે ફેરફાર ન કરવો જોઈએ ?—શા માટે ધર્મશિક્ષણ, નીતિશિક્ષણ ન આપવું અને યુવકોને જરૂરની કેળવણીજ બાલિકાઓને આપવાનો દુરાચલ રાખવો ? ”

“ એટલું તો ખરુંજ છે, ” પ્રમોધચન્દ્રે કહ્યું: “ મહારે પણ કબૂલ કરવું પડશે, કે જે સાધનો સંપૂર્ણ રીતે સારાંજ છે કે તેમાં જે કાંઈ સુધારવા લાયક છે એ વિશેનો નિશ્ચય કેળવાયલી બાળાઓના આપણા અનુભવજ ઉપરથી કરીએ. મહેં ખાસ કરીને એ મહોટી ખામિઓ જોઈ છે; વખાણવા લાયક અભ્યાસ કરી જ્યાં ધોરણો સુધીની કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ પોતાની ઝોઝી કેળવાયલી ખેડોતોને હજી સુધી કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી થઈ પડેલી જોવામાં આવી નથી; અને બીજું, હાલ જેને જનસમૂહ સારી કેળવણી કહે છે તે ધોરણો સુધી અભ્યાસ કરી પસાર થયેલી બાળકીઓનું પોતાનાં ઘરમાંનું વર્તન કોઈ પણ રીતે ખાસ વધારે સાફ થયેલું મહારી નજરે પડતું નથી. ”

“ જે ત્હમે એમ કહો છો તો પછી મહારે ત્હમને પૂછવું પડશે કે ત્હમે હાલની યુવકોની કેળવણીની રીતિ સામે પણ વાંધો લેતાંજ હશે. ” જગન્નાયે સવાલ કર્યો.

“ હા જી. ”—પ્રમોધચન્દ્રે કહ્યું, “ પણ ત્હનો હાલ ઉપાય નથી. એ કેળવણી જેવી હોય ત્હવી પણ આપણાં બાળકોને આખ્યા વિના ઉપાય નથી, કારણ ત્હમના નિર્વાહનો મહોટો આધાર ત્હના ઉપર છે. પરન્તુ સ્ત્રીઓની બાબતમાં ત્હવું કાંઈ નથી. સ્ત્રીઓને કેળવણી

આપી, સારી માતાઓ, સારી પત્નીઓ, સારી ગૃહિણીઓ બનાવવી એ આપણો હાલ પ્રથમ હેતુ છે; પછી કદાચ કોઇને ગરિયાઇને લીધે, વિપત્તિને લીધે, પોતાની કેળવણી ઉપરજ આજીવિકાનો આધાર રાખવાની ફરજ પડે એ જૂદી વાત છે; પણ સામાન્ય રીતે આપણો મુખ્ય આશય-સ્ત્રીઓનાં હૃદયોની ઉન્નતિ, આપણાં ગૃહરાજ્યોનો સુધારો, આપણી સંતતિમાં સદ્ગુણોનો વિકાસ,—એજ છે; એટલે દો-પભરેલી કેળવણી સ્ત્રીઓને આપવી ફરજિયાત નથી; મહારા નમ્ર અભિપ્રાયમાં તો સાઈ ગૃહશિક્ષણુ તેથી શ્રેય છે.”

“ના ના. હું એટલે બધે અંશે તો ત્હમારા મતનો નહિં થઇ શકું, જોકે ત્હમે કહ્યો છો તેનું સત્ય તો મ્હારે માન્ય કરવું પડે છે જ.” જગન્નાથ બોલી ઉઠ્યો, “કોઇ ન હોય તેના કરતાં થોડું હોય તે શું બોલું?—કેમ નવીનબાણુ, ત્હમે કાંઈ બોલતા નથી?”

“નવીનબાણુ શું બોલે?” ઇન્દિરાએ મ્હોં મલકાવીને કહ્યું, “ત્હેમના અને ત્હેમના મિત્રના મત જૂદા ભાગ્યેજ હશે!”

નવીનચન્દ્ર જરા હસ્યો. “ઇન્દિરા, મ્હારે ને પ્રબોધચન્દ્રને ઘણી બાબતમાં મતભેદ રહે છે; પણ અત્યારે તો નથી, એમ મ્હારે કબૂલ કરવું પડશે. ત્હમારો અને બાળાનો અનુભવ એ બંનેનું મિશ્રણ કરતાં, તથા—” રસિકભાઈ તરફ નજર કરી તેણે કહ્યું, “આ ગૃહસ્થનો મત અને અમારા બધાના અભિપ્રાય—એ સર્વના પરિણામ રૂપે સ્ત્રીકેળવણીની કોઈ સારી પદ્ધતિ બનાવી શકાય તો ખરીજ એમ મ્હારું માનવું છે.”

“એટલું તો મ્હારે પણ મંજૂર છે.” રસિકભાઈએ ગળવામાંથી ઘડિઆળ કૂહાડીને જોધ. “ઓહો! ચાર વાગી ગયા! મ્હારે જરા કામ છે એટલે જવું પડશે.” ઉઠતાં ઉઠતાં તે બોલ્યો.

“ઇન્દિરા! આપણે પણ રસિકભાઈને ત્યાં થઇ દેવીમંદિર જ-

વાતું છે; ત્હમને સાંભરે છે કે નહિં ? ” નિર્મળબાળાએ પૂછ્યું.
“ હા. ” હેણે જવાબ દીધો, “ ચાલો ત્યારે આપણે પણ ઉઠીએ. ”

૨. દેવીમંદિરમાં મહાદેવી:

યોગિનીમહાદેવી દેવીમંદિરના એક અંદરના ખૂણામાં આવેલી ન્હાની સરખી ઓરડીમાં બેઠાં હતાં. હાથમાં માળા ચાલ્યા કરતી હતી; તથા આંખો બંધ અને મન ધ્યાનસ્થ હતું, તે એક મૃગચર્મ ઉપર પાછળની બીંતને અડેલી બેઠાં હતાં.

“ માણ ! માણ ! ” એક પૂજારણે બારણા આગળ આવી, મ્હોટા અવાજથી કહ્યું, “ માણ ! ત્રણ ચાર ભક્તજન દર્શનના ઇચ્છા રાખે છે, આત્મા હોય તો બીતર પ્રવેશ કરવા દઉં. ”

“ મહાદેવીએ આંખો ઉઘાડી; “ સુરલીમૈયા, એમને પધારવાનું ફો. ”

સુરલી પાછી ગઇ અને ચોડીવારમાં નિર્મળબાળા, ઇન્દિરાબાઇ, સરસ્વતી અને સુશીલાએ અંદર, આવી મહાદેવીને પ્રણામ કર્યો, અને સામું એક બિછાનું પાથરેલું હતું હેના ઉપર તે બેઠાં.

“ ભગવતી ત્હમારું કલ્યાણ કરો !—સર્વ કુશળ તો છે ના. ” યોગિનીએ પૂછ્યું; “ શ્રીમતીમૈયા, ત્હમારા દર્શનની બહુ ઇચ્છા હતી; આ સર્વ મૈયાઓ પણ ત્હમારા મંડળમાંનીજ હશે. ”

“ માણ, ” નિર્મળબાળાએ જવાબ દીધો, “ ત્હમારો પ્રેમ જોટલો પવિત્ર છે તેટલોજ ગાઢ જોષ મ્હને દરવંખત ત્હમારાં દર્શનની ઉત્કંઠા વધ્યાં કરે છે. આ ઇન્દિરા જગન્નાથનાં પત્ની છે અને આમારી મહિલાસમાજમાં તેઓ આગળ પડતો ભાગ લે છે; અને આ સરસ્વતી રસિકભાઇનાં બહેન તથા આ સુશીલા એમનાં પત્ની થાય અને આપણી બાળપ્રજામાં ચારિત્ર્યનો વધારો,—તે દિવસ જે પ્રખોધચન્દ્ર વિષે નવીનબાપુ વાત કરતા હતા, તે આ સરસ્વતીના પતિ.

આ બંને બહેનો અમારા મંડળમાં તો નથી, પણ એમના હૃદયસુ-
વાસ અને અમારી મનોવાંચના ધણે અંશે મળતી આવવાથી મહેને
એમનો સહવાસ અતિપ્રિય થઈ પડ્યો છે. ”

“ ધણું સાફ, ” મહાદેવીએ કહ્યું, “ સમાજે અને મંડળો કરતાં
પણ વધારે સાફ કામ-એ મૈયાઓ ધારણે તો-ધેર, કુટુંબમાં કરી
શકશે: ત્હમારી સમાજના હેતુ પાર પાડવાનું ધર્મક્ષેત્ર તો ગૃહભૂ-
મિજ છે ના. ”

“ હા. માજી; આપ કહો છો તે સંપૂર્ણ રીતે સત્ય છે, નિર્મ-
ળબાળાએ જવાબ દીધો.

“ મૈયા સુશીલા, ત્હમે અને આ ત્હમારાં નણુંદ મહિલાસ-
માજમાં દાખલ થયાં નથી હેતું કાંઈ કારણ તો હશેજ. ” યોગિ-
નીએ પૂછ્યું.

સુશીલા નીચું જોઈ રહી: આ વિષય ઉપર ત્હેણે વિચારજ
કર્ચો નહોતો. રસિકભાઈની ઇચ્છાને અનુસરીને તથા સરસ્વતીના
આગ્રહને લીધે તે વખતોવખત ત્હેની સાથે આવી ત્હેવી જગોએ-
સ્ત્રીઓના મેળાવડા, કથાઓ વગેરેમાં-જતી ખરી; પરન્તુ ત્હેના ચિ-
ત્તની દૃષ્ટિમર્યાદા હતી ‘ હું અને મ્હારું ’ એ વિચારમાં-અથવા સા-
માન્ય સ્ત્રીઓની હૃદયવૃત્તિઓના જેવીજ અપકવ હાલતમાંજ-હતી !

“ માજી, ” સરસ્વતીએ ઉત્તર દીધો : “ મ્હારાં બાબીને એવી
જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ન પડવાનું ખાસ કારણ ‘ પતિની ઇચ્છા ’ એ શિવાય
ખીજું કાંઈ નથી-અને પતિવ્રતાને ખીજું વધારે સમજ કારણ હોય
પણ શું ? મ્હારા બાઈ કેટલીક બાળતમાં સુધારાવાળાઓના વિચાર
આચારથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પુરુષોની
પેઠે ખ્હાર પડી પુરુષત્વ ધારણ કરે એ એમને પસંદ નથી.-અને
મહેને, એવા પ્રકારની નહિં પણ, ખીજીજ કાંઈ અડચણોને લીધે એ

મંડળમાં ભાગ લેવાની અનુકૂળતા નહિ હોવાથી હું તેની સભા-
સદ નથી. ”

“ હા. રસિકભાઈ અને જગન્નાથભાઈનાં દર્શન મળે ત્યાં
હતાં; અને એમના ઉદ્દેશ એકજ હોવા છતાં, સાધનોની ખાખતમાં
એમની વચ્ચે મતભેદ છે એ તો મળે તરતજ જણાયું હતું. આલો,
ખડુ સાઈ થયું કે આપ સર્વ મૈયાઓનાં દર્શન થયાં. ” મહાદેવી બોલ્યાં.

“ માતાજી, લાભ તો અમને થયો કે અમે આપ જગદંબાના
પરિચયનું અમૃતપાન કરીએ છીએ, ” ઇન્દિરાએ કહ્યું.

“ જગદંબા તો સર્વદા હાજરજ છેને : આપણે એની કૃપાદ્રષ્ટિ
વિના ખીજી કંઈ રીતે ખરો આનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ ? ”
મહાદેવીએ જવાબ દીધો. “ ઇન્દિરા મૈયા, આપણાં સર્વનાં હૃદયોમાં
શુભવાસના રૂપે એ હમ્મેશાં પ્રત્યક્ષ છે. ”

“ ખરું કહ્યું હો, માજી; ” સુશીલા બોલી. “ મહારાં સાસુ-જે
આપના જેવાંજ શાન્ત, પવિત્ર, અને ભક્તિમાન છે એ પણ વારંવાર
એમજ કહે છે. ” સરસ્વતી તરફ જોઈને તેણે પૂછ્યું, “ કેમ ખૂબ,
ખરું કતી ? ”

“ હા. મૈયા; મહારી બા પણ એક ખરેખરી સાધ્વીજ છે, ”
સરસ્વતીએ બાબીને પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું : “ મૈયા, એણે તો આપનાં
દર્શન કર્યાં છે ત્યારની ઘેઝી ઘેઝી થઈ ગઈ છે કે ‘ માતાજીની આ-
પણે ઘેર પધરામણી કરાવો. ’ અવન્તિરામભાઈને ત્યાંની કથા સાંભ-
ળનારાંમાં એ પણ અમારી સાથે આવી હતી અને આપની ફહેવાની
રીત તથા કથા બંને એને ઘણાંજ પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં. મૈયા,
ત્હમને અવકાશ હોય ત્યારે ત્હમે કહોતો એ પણ અમારી સાથે આ-
વશે. એનું હૃદય ઘણું કામળ અને ભક્તિમય છે. ”

“ શ્રીમતી મૈયા ! યોગિની બોલી, “ આ સાધ્વી વિષે તો

તહમે મ્હને કાંઈ કહ્યુંજ નહિં હતું. સરસ્વતી મૈયા, તહમને સર્વને અવકાશ હશે ત્યારે હુંજ તહમારાં માતૃશ્રી પાસે આવીશં. એવી મૈયા-ઓનાં દર્શન કરવાથીજ સર્વ પાતક નષ્ટ થઈ જાય, તો પછી એમના પરિચય વિષે તો કહેવુંજ શું? મૈયાઓ, હું તો એવી ભગવતીના અવતારરૂપ સાધ્વીઓનાં દર્શન-પરિચયની નિરંતર અપેક્ષામાંજ રહું છું. કાણુ પણ સતસંગ ક્યાંથી ?”

“ભગવતી, આપના હૃદયની ખરી ઉદારતા આપને આમ બોલાવે છે. આપને તરદી લેવાની જરૂર નથી; મહારી બા જ દર્શન માટે કાલેક સોરી અહિં આવશે.” સરસ્વતીએ કહ્યું, “અમે બધાં સાથેજ આવીશું.”

“બલે, બલે ! જેવી તહમારી સર્વ મૈયાઓની ઇચ્છા,” યોગિનીએ જવાબ દીધો.

“માછ,” નિર્મળબાળાએ પૂછ્યું: “કાલે રાતે મહારે બંગલે અમારી મહિલાસમાજનો મેળાવડો છે, ત્યાં આપ પધારશો? તહમે હશે તો અમારા અભિલાપ વધારે વધારે ઉન્નત થશે અને તહમને જગદ જગદ પ્રકારની સ્ત્રીઓની હૃદયવાસનાઓ જોવાનું મળશે એમ હું માનું છું.—મૈયા, આ પ્રસંગે તો હું તહમને ‘ના’ કહેવા દેવાનજ નથી. આ બંને જાહેનોએ પણ આવવાની હા કહી છે; વળી સરસ્વતીનાં માતૃશ્રીને પણ પધારવા હું વિનંતી કરી ચુકી છું, અને રસિકબાઇને હું કહીશ એટલે એ ધણું કરીને તો આવવાનાજ. માટે આટલી તો—આ વખત તરદી લેવીજ પડશે.”

ધણું સાફ, જેવી જગદંબાની ઇચ્છા !” મહાદેવીએ કહ્યું, “મહારી વૃત્તિઓ આવા મેળાવડાની તરફેણમાં નથી પણ તહમારો બોલ પાછો ફેરવોતો નથી. શ્રીમતી મૈયા, જગતનું કલ્યાણ મેળાવડા ભરવાથીજ થઈ શકવાનું નથી તેમ માત્ર વ્યાખ્યાનોથી પણ

થવાનું નથી. સતત પ્રયાસ વિના કોઈ પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતીજ નથી. જેમ સમારંભોમાં તેમ ઘેર રહીને પણ પ્રયત્નશીલને સર્વ વસ્તુઓ સાધ્યજ છે. અને જે સુંદર વાંચનાઓ—શુભ વિચાર આપણે ગમે ત્યાં રહીને પણ ગતિમાન ક્ષણપદ કરી શકવાનાં, તો પછી આવી મિથ્યા પ્રવૃત્તિઓ માટે આગ્રહનું કારણ શું ? ”

“ માતાજી, ” ઇન્દિરા બોલી ઉઠી. “ વાંચના અને વિચાર ઉપરાંત જીવનમાં બીજું કંઈ છે અને તે આચાર છે; અને આચારને શુભમાર્ગે વહન કરાવવામાં સત્સંગની ખાસ જરૂર છે; આવા મેળાવડા હોવા પ્રકારના સત્સંગને જન્મ આપે છે. ”

“ પરંતુ ત્હમે એમ કહી શકશો ? ”—સરસ્વતીએ ત્હને પૂછ્યું, “ ત્હમે ખાત્રીથી કહી શકશો કે ત્હમારા મંડળમાં સત્સંગજ છે ? બૂટ, સ્ટોકિંગ અને પોલકા પ્હેર્યા એમાંજ સત્સંગ આવી ચૂક્યો ?—જરાતરા ઇંગ્રેજ અને જરાતરા ગુજરાતી બોલતાં વાંચતાં આવડ્યું એમાંજ સત્સંગ આવી ચૂક્યો ?—ખુરશી ઉપરથી ઉઠીને બાપણા કરવામાં, કે સમાઓ સ્થાપી ઠરાવો કરવામાંજ સત્સંગ આવી ચૂક્યો ?—ત્હમારી મહિલાસમાજની પ્રવૃત્તિ વિરુદ્ધ મ્હારા વિચાર નથી. કારણ હું પણ જાણું છું કે એટલુંયે ક્યાં છે ?—પરંતુ ખરૂં બોલાવો તો પુરુષોની સાથે હરવા કરવામાં—જૂતા વિચારના લોકોની નિન્દા કરવામાં—ત્હમંની ધર્મની લાગણીઓનું અપમાન કરવામાં—અને ધરની ફરજો વિષે બેદરકારી રાખવામાંજ આપણા હાલના—આ ત્હમારા સત્સંગના ક્ષણનો સમાવેશ થાય છે. યોગિની મૈયા ખરૂં કહે છે કે એ પ્રવૃત્તિઓ મિથ્યા છે. હું તો એટલુંજ જાણવા માગું છું કે આપણી મહિલાસમાજે કર્યું શું ? ત્હમે મ્હને જવાબ દેશો કે દરેક દેશની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસમાં એકાદ વર્ષ એ દરિયામાં પડતા વરસાદના ટીપા જેવું છે. બલે એમ હો; પણ સમાસદ સત્તારીઓમાંની એ ત્રણ

બાદ કરતાં ખીજ કોઈએ આ બાબત ઉપર જરા વિચાર પણ કર્યો છે એ ફેલેવુંયે ત્હમને મુશ્કેલ પડશે. અમારું તો ફેલેવુંજ એટલું છે કે, ફેલો તે કરોઃ નહિં તો ત્હમારા કરતાં અમારા જેવાં સારાં કે અમે ફેલતાંયે નથી અને કરી શકતાંયે નથી । ”

ઘનિરાએ કાંઈ જવાબ ન દીધો. સરસ્વતીનાં સત્ય વાક્યોની સત્યતા ત્હેના ન્યાયી હૃદયમાં સળંગડ ચ્હોટી ગઈ. થોડો ધણોયે બચાવ તો તે કરી શકત, પરંતુ પોતાની બાજુની નિર્બળતાનો ખોટો કિંવા લૂલો-ભાગ્યો તુટ્યો બચાવ કરવો એ ત્હેના જીવનના ધોર-ણમાં ન્હોતું.

“ સરસ્વતી, ત્હમે પણ હદ વાળી । ” પોતાના પક્ષ ઉપરના આ સખળ ધસારાએ નિર્મળબાળાને બચત કરી દીધીઃ “ ત્હમે ફેલો છો એટલું તો કમ્બલજ છે. અમારે એ પણ મંજુર છે કે હજી સુધી અમે કાંઈ કરી શક્યાં નથી. પણ તેથી ત્હમારી જવાબદારી દૂર થઈ શકે છે ? ત્હમે શું કરો છો ?—ત્હમે નથી કરતાં તો નહિં, પણ ત્હમે એ બાબતના વિચારને પણ નાત બ્હાર મૂકો છો ?—અમારાથી કાંઈ નથી થતું, અમે ફક્ત બોલીએજ છીએ,—પણ તેથી કરીને પણ, ત્હમારા મૌન કરતાં, સ્હેજ પણ વધારે અમારી અસર નહિં થતી હોય ?—ખીલું, અમે જરાંતરા જે કામ કરીએ છીએ તે જોઈ જોઈને પણ થોડી અસર થવા લાગી છે એતો ત્હમે પણ નાકમ્બલ નહિં કરો. વળી ત્હમે અમારી સમાજના મુખ્ય દોષ ફેલાડયા તે ત્હેના નથી; પણ બાળાઓને મળતી કેળવણીના છે. સમાજ અત્યારસુધીમાં કાંઈ કરીજ શકી નથી એ કમ્બલ છે; પણ ત્હેનાથી સ્ત્રી જીવનને કાંઈ તુકશાન થયું નથીઃ એટલે અમારા હેતુ સ્તુત્ય છે તો હવે પછી કાંઈકે પણ લાભનીજ આશા રહે છે.—અને ત્હમે સર્વ, ત્હમારા આવા હૃદય મનોવિદ્વાસ સાથે અમારા ભેગાં બજો;—યોગિની મૈયા અમને

પ્રેરણા કરે; અને ત્હમે ભલે સભાસદ ન થશો પણ, સ્વતંત્ર રીતેયે અમે અમારી સૂચવેલી દિશાઓમાં પ્રવૃત્તિમાન થાઓ અને ત્હમારા વિચારોનો, અનુભવોનો અમને લાભ આપો તો—હો, પછી પણ અમારા પ્રયાસ માત્ર સ્વપ્નરૂપજ રહેશે ?”

નિર્મળબાળાના પરોપકારી હૃદયના આ વિશિષ્ટ ઉદ્દગારે સર્વને હેતી સાધુતામાં વિલીન કરી દીધાં. “ તથાસ્તુ ! મૈયા, ત્હારી આ બધી પરમાર્થવૃત્તિઓ સફળ થાઓ ! ” મહાદેવી બોલી ઉઠ્યાં. અને આમ, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિમાં કેવી રીતે અને શી શી રીતનો ભાગ તેઓથી લઈ શકાય,—એ વિચારોમાં સર્વના હૃદયતરંગો આગળ આગળ વધતાજ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૫ મું. આપણું ગૃહરાજ્ય !

“ પરદેશી સજ્જન ! હિન્દુઓ ગાળેજ જીવન કલેશમાં. ”

સ્નેહમુદ્રા.

૧. અવન્તિરામને ઘેર : (ચિત્રની એક બાજુ.)

“ લોકનાં ઘરની પેઠે છે કંઈ ? અમારે ત્યાં વડુએ સરખી ને દીકરીએ સરખી : બાકી લોકને ઘેર તો વડુઓને પરસાળમાં પણ પૂછીને પગ મૂકવાનો ! ” અવન્તિરામનાં પત્ની જમનાંબા, ઓટલે બેઠાં બેઠાં, પગ ઉપર પગ ચઢાવી, છીંકણીના સડાકા ઉડાવતાં, પાસે બેઠેલી તથા જતી આવતી સ્ત્રીઓની સાથે ઠંડા પ્હોરની ગપસપ હાંકતાં બેઠાં હતાં. “ ના નવી બાલી, અમારે ત્યાં તો વડુદીકરીમાં ફેરજ નહિ. ”

“ હા, બાલી. ” જમનાંબાની આસપાસ ભરાયલી મંડળીમાંથી એક ત્રીસ પાંત્રીસેક વર્ષની વિધવાએ ટાપશી પુરી; “ એ તો, બા,

આપણા ઘરમાંજ જોયું । બાકી બધેય ઠેકાણે-આખી નાતમાં-જ્યાં જીવો ત્યાં-ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા । ભાઈનો એ પ્રમાણે રાખવાનો આગ્રહ તો હોય, પણ જ્યાં સુધી ત્હમે તે પ્રમાણે ઘરમાં ચલાવો નહિ ત્યાં સુધી પોથીમાંનાં રીંગણાં ।-કેમ, મોંઘી, બોલતી નથી ?”

“કાકી, ત્હમે કહો છો તે અક્ષરે અક્ષર ખરું છે ।” અવન્ટિરામની મ્હોટી પુત્રી મોઘીએ જવાબ દીધો, “આ...જીવોને; મ્હારે ત્યાં ખાસ્તું છે; સાસુ સસરા કોમળે નથી, ત્યારે અમારાં મ્હોટાં ખ્હેન સાસુપણું કરી સાસુની જગ્યા સંભાળે છે । ને કોમળી એમને કાંઈ કહેવાય નહિ. મનમાં કાવ્યું બોલે, ને બોલે તે ઉભાને ઉભાં બળી જઈએ એવા બોલ ।-અરે, એ તો વાતજ જવા દોને. આ આપણી જીઆ । જીવોને, એને ત્યાં ગાડાં ભરીને પૈસો છે-પણ શું પૂજો મૂકવાનો ? એક દહાડો જંપાવારો આવવા દેતાં નથી ।”

“નવી ભાભી, એ ડોસલીને કહેવુંયે શું ?” જમનાંબા મિનજ ખોતાં બોલ્યાં, “રાંડના ઘરમાં કોઈ માણસ નહિ-તાઈ, પીંછને રતનિયો ।-એ ત્રણ જણ; ત્હમાં તો છોકરીનો જીવ લેશે ત્યારે જંપ-શે । ને એમના દીકરાય એવા ઉઠ્યા છે કે-” મ્હારી બાને કશું કહીશ નહિ; મ્હારી બાને કશું કહેવાય નહિ ।-” એટલે રાંડ છોકરીનો મરો । મ્હારા જેવી હોયને, તોજ ખબર પડે તો । ”

“અરે, ભાભી ।” નવી ભાભીએ કહ્યું; “આપણી છોકરીજ રાંડ એવી ત્યાં ખીજા કહોનો દોષ કહાડવો ? ને જમાઈનું તો નામજ જવા દોને. માવડીમુખો ગોવંદ્યો ।-આયડીઓમાં રહી રહીને રાંડવો થઈ ગયો છે ? આવવા દોને એક વાર અહિં, પછી એની વાત છો આ...હું તો છે ને તે,...એને ગજ ગજના સંભળાવીશ. મોંઘી, તુમે જીઆને કાંઈ કહેતી નથી તો । આખો દહાડો સાસરેને સાસરે શું ભરાઈ રહેવું ? એનેજ સાસરાં હશે, ખીજા કોઈએ કાંઈ દેખ્યાં હશે ?” ત્હણે એક હાથ લાગો કરીને કહ્યું.

“કાકી; જીઆ બાપડી શું કરે ? ડોશલીનાં બાણેજી આવે ને મનિજી આવે ! ખાવા લેવાનાં સહુ, ને કામ કરવાનું કાંઈ નહિં ! એટલે ન કરે તો જય ક્યાં ? એકવાર ડોશી તફકો કરેને તો હમણાં બધી ધાડ ઓછી થઈ જાય ને જીમાના હાથમાંથી કામ ઓછું થઈ જાય ! ” મોંઘીએ કહ્યું.

“એંહ...મોંઘી ! ” નવી કાકી બોલી ઉઠ્યાં, “હવે તું જોતો ખરી હવેથી વાત છે ! હજી જીઆ આવી નથી ને ? આજ આવે ને તો પછી એને બે ત્રણ ફહાડા સાસરે જવાજ ન દેવી; ત્યારેજ રાંડોને ખખરો પડશે તો ! એવું અત્યારથી ‘સાસરું-સાસરું’ શું ?—બે ફહાડા શરીરે ઠીક ન હોય ને અણુગમતું આવ્યું હોય તો નયે જવાય ! આતો સાત વાગ્યા કે આ ચાલી : ન રૂહે પૂછવા, ન રૂહે ગાછવા—‘કંઈ કામ છે ? કે આપણે ત્યાં અડચણ છે ? તે,—જમનાંબા, આજ જઈ કે ન જઈ ?’ આતો રહાંજ પડી કે પોટકી બગલમાં મારીને આ ચાલ્યાં ! અત્યારથી તે એને આટલું બધું હોય ? રાંડોને ધમડી કરી મૂકી છે ? હજી તો બચ્ચું છે : અત્યારથી સાસરાનો ભાર એને માથે નાખશે ત્યારે એની ડોશલી શું કરશે ? રાખે રસોધયો, એનાથી ન થતું હોય તો !—માટે કાંઈ છોકરીને મારી નાંખવી છે ? જે હશે તે એનુંજ છેને : ભલે એટલું ઓછું આવશે ! મ્હારી છોકરીના નશીબમાં હશે તો ધણ્યે આવી રહેશે ! ભાલી, ત્હમે ત્હમારે એની કામકરનારી આવે તો કહી દેજો. ને ત્હમે નહિં કહો તો હું તો મ્હારે કહેવાની ! ”

“હા નવીભાલી ! ત્હમે શું ખોટું કહ્યો છો ? ” જમનાંબાએ કહ્યું. “બેલાશક કહેજો, હુંયે કહીશને. ઠાકોરજીતું આપ્યું ધણ્યે છે ! પણ બોગવવાનું લખ્યું હોય તો ને ! અરે ! એ રાંડ ડોશલી તો રાંધ્યા ધાનની વેચનારી છે. એ તે શું રસોધયો રાખતીતી ? ”

“ માટે કાંઈ આપણી છોકરીને મારી નાંખવા છે ? ” મોંઘી બોલી.
 “ આ-જીઆ આવી ! કેમ, અલી, વાર લાગી ? તું તો બહી !-તેં
 તો હવે બહુ મોટાં આવવા માંડ્યું.-પાછી, દીવા થયા કે બી
 પૂંછડીએ ન્હાશીશ ! ”

જીઆએ મોંઘી મલકાવ્યું : “ અરે, આજ તો હું માંડમાંડ
 આવી છું ને તેયે ખોટું લગાડીને ! માજીને આજ બપોરનો ગોળો
 ચઢ્યો છે : અત્યાર સુધી તો પાસે બેસી રહી, પણ એટલામાં રૂપા-
 ણીઆ ને ઘોળાબહેન આવ્યાં એટલે મહેં જાણ્યું કે એમની છાની
 છાની વાતોમાં હું શું કરવા આડે આવું ? એટલે ઉઠીને હું મ્હારે
 અહિં આવી. એમને ખોટું તો લાગ્યું કે ‘ માજીને આવાં મૂકીને
 પિયર ગયા વગર શું નથી ચાલતું ? ’ પણ મેં ‘ કું-ત્હમે છો તે મા-
 જીને સંભાળજો-કહીને હું તો ચાલીજ આવી ! ન આવું તો પાછાં
 ત્હમે કાઉકાઉ કરતાં વળગી પડો ! ” તે હસી પડી.

“ કેમ અલી જીઆ, રાંડ કાટી કે ? ” નવી કાકીએ કહ્યું ;
 “ ત્હને કહીએ તે વળગી પડ્યાં કેમ ? આજ તો અમે બધાંયે ઠરાવ
 કર્યો છે કે ત્હને આજ એ ડાસલીને ત્યાંજ ન જવા દેવી ! કરશે
 ધણેાય એનો માવડીમુખો-ને એની સગલીઓ ! છાતું છાતું બોલાવી
 બોલાવીને આપવાતું તો રૂપાણીને ને નરબદીને ! ને ધરતો બધો
 દસથડો તાણે તું ? આજ તો જવુંજ નથી ! એને ત્યાંથી તેડવા
 આવશે તો હું છું જવાબ દેનારી ! ”

“ ના. ના. કાકી, બધસાખ, આજ નહિ. આજ મ્હારાથી
 નહિ રહેવાય ! ” જીઆ કરગરી પડી : “ ઉલટી હું જેમ તેમ કરીને
 આવી તે ક્હેતાં નથી ને-આજ મ્હને ક્હેશો તોયે મ્હારાથી નહિ
 રહેવાય ! માજીને શરીરે ઠીક નથી ને હું બધાંને ખોટું લગાડીને
 આવી છું. કાલે ત્હમે ક્હેશો તેમ કરીશ. ”

“અરે, કાલે શું ?” જમનાંબા બોલ્યાં, કાલે શું ? આજ નથી જવાનું ! કાકી કહે છે તે શું હિસાબમાં નથી ? આજ નથી જવું. એ રાંડને જે કરવું હોય તે કરે !—રાખે રસોઈયો !—કાંઈ મ્હારી છોકરી રંધવારી છે ? એના બાગ્યમાં હશે તે કાંઈથી ખોદું થવાનું નથી. સાંભળ્યું, કાકી કહે છે તેમ કરવાનું છે.”

“રહાંજે આપણે ક્હાવી દધશું કે ત્હારે શરીરે ઠીક નથી, સમજીને જીખા,” મોંઘીએ કહ્યું; “એમ શું પોત્તી થઈ જાય છે; એ તો સાસરિયાં—ને તો,—નબળાં દેખે તો વધારે પીલે !—રહામાં થયેજ પાંશરાં રહે.”

“જીવો વળી, મ્હોટી ખ્હેન, ત્હમેયે એ બધાંના ભેગાં ભણ્યાં કે ? ગમે તેમ કરો, આજ તો મ્હારાથી નહિં રહેવાય.” જીખા આંખમાંનાં આંસુ દહોતી બોલી.

“ઓહોહો ! રાયાં એટલે ખી જમશું ?” નવી કાકીએ ગર્જના કરી: “એમ રડયાં રાંજે શેણે આવતાં હશે ? ત્હારે રાવું હોય વેટલું રાંજે; પણ આ ઘર વગર છૂટકો નથી. ને કાંઈ છડાં નથી કે કાંઈનોયે ખપ નહિં પડે ! સરસુવાવડ પિયરિયાંને કહીયે કે કરો ત્હમે; ને જરા હરતાં ફરતાં—સાન્વ થાઓ કે આ મ્હારો ભાયડો ને આ મ્હારું સાસરું ! એતો ઠીક છે કે છોકરાં અહિં રહે છે નહિં તો બધુંયે જણાત !—એંહ...ભાયડો ભાયડો શું કરી રહ્યાં છો ? આ...ભાયડો તો—ત્હમારો વાળ વાંકો થયો કે તરત—ખીજ પચણીને ખેસશે ને જશે ત્હમારા જીવનાં—છોકરાંનાં—ને પિયરિયાંનાં !—આમ જવ ક્હાડી નાંખીને કામ કરો છો ને માંદાં પડશે તો ત્હમારાં સાસરિયાંમાંથી કોઈ દવા કરવા આવવાનું નથી ! તે વખત તો મા ને ખ્હેન ને કાકી, બધાયે સાંભરશે !—ભાયડોયે રાખવાનો નથી !”

“ના. ના. આજ નથી જવાનું, સમજીને જીખા;” જમનાંબાએ

હુકમ ફરમાવ્યો. “ એટલી બધી તું એમની શી ઓશિયાળી છું ને ! નવી બાબી, એમને ને કરવું હોય તે કરે. હું તો એમને ત્યાંથી કોઈ ખોલાવવા આવશે તો ફેરવાની કે ‘ ડોશીથી ન બનતું હોય તો રાખે રાંધનારો !—મ્હારી દીકરી કાંઈ મહેં રંધવાફે ફૂટવાને પય-શુલી નથી. ને એના વરનેયે ને કરવું હોય તે કરી લે !—હા...બહુ થશે તો મ્હારી દીકરીને નહિં તેડે એજ કે બીજું કાંઈ ? ન તેડે તો ધર્યો રહે ! મ્હારી છોકરીને રાંડી પાળું ને માંડી પાળું એટલું હજી મ્હારામાં સામરથ છે ! કેમ ખોટું કહું છું, નવી બાબી ? ”

પોતાની માના અસાધારણ દાખમાંજ ઉછરેલી જીયાની આંખ-માંથી આંસુ ચોધાર આલ્યાં જતાં હતાં; કાકીના ખોલ અંતરમાં ઊંડા ઊંડા મોંકાયા કરતા હતા; તે કાંઈ જવાબજ દેઈ શકી નહિં. સાસુ માંદી હતી, ઘરમાં કોઈ માણસ નહોતું, સસરા પરગામ ગયેલા હતા, પતિને ખોટું લગાડીને ફક્ત એકાદ કલાક માટે પિયર આવી હતી, ને ત્યાંજ રોકાઈ ગઈ ! એ ત્રેના લાગણીવાળા અંતઃકરણને ધણુંજ લાગી આવતું હતું; પણ ઉપાય નહોતો, કારણ અવન્તિરામના ઘરમાં ત્રેમની સ્ત્રીનો સઘળાં ઉપર ધણો ભારે, એક સરખો દાખ હતો.

૨. અવન્તિરામને ઘેર : (ચિત્રની બીજી બાજુ.)

“ કાકી, આજ તો અહિંજ વાળુ કરી લેજો; ”—મોંઘીના આગ્રહ ઉપરથી નવી બાબીને જમનાંખાએ આજરાતે પોતાને ઘેર રોકી દીધાં હતાં. “ બળ્યું, બાબી,—બઈસાખ, ત્રમારે ઘેર આવીએ શું ?—નહમે તો ઝટ જવાજ ન દો; ”—એમ ફેરતાં, બળડતાં પણ તે રોકાયાં હતાં; જમનાંખા અને નવી બાબી પાલખા ઉપર હોંચકા ખાતાં ખેઠાં હતાં; અને મોંઘી જીયાની ન્હાની છોકરીને ખોળામાં ઘાપડતી પાસે શેતરંજી ઉપર બેઠી બેઠી, ત્રેમની સાથે વાતોના ગપગોળા ગ-બડાવતી હતી. એટલામાં કમળા અને જીયા આવીને ત્રેમની પાસે

બેઠાં. જીઆ તો વાળુ કરવાનીજ ન્હોતી પણ માતો અને કાકીનો હુકમ ત્હેને પાળવો પડ્યો હતો: એ અને કુમળા સાથે જમી ઉઠ્યાં ને દસ્તુર મુજબ પાલખા આગળ બરાતી કચેરીમાં-મને, કમને પણ,- આવીને હાજર થયાં. હમ્મેશના રિવાજ પ્રમાણે કુમળાએ પાનની ખીડીઓ કરવા માંડી.

“કુમળા બાબી,” મોંઘીએ પૂછ્યું, “અલ્યાં સરસ્વતીએ તમારી ખ્હેનની વીંટી ચોરી’તી ને શું? ત્હમે તો વાતે ન્હોતી કરી? કાકી, એતે કેમ ખમાય? સાળું, ઘરનાં માણસે ચોર!”

“કોની વીંટી ચોરી’તી?” જીઆ ખોલી; “સરસ્વતી વીંટી ચોરે! જાઓ જાઓ, મ્હોટી ખ્હેન! હું તો એવા તમારા તડાકા માનવાનીજ નથી.”

“સારે પૂછ્યને, આ રહ્યાં કુમળા બાબી, ત્હેમને!” મોંઘીએ જવાબ દીધો: “હું ખોટું કહીશ, પણ એતો નહિં ક્હેને.”

“હેં કુમળા; મોંઘી ક્હે છે તે ખરું છે?” જમનાંઆએ પૂછ્યું.

“ના ના. ચોરે તો શું? કાંઈ આડી અવળા પડી હશે, તે લલીના હાથમાં પાછી આવી. મ્હોટાં બાબી શું ચોરે? લોકાને તો કાંઈ ધંધોજ નથી: વીંટી ખોવાધને પછી જડી, તેટલામાં હજારો ગપ ઉરાડી!”

“વાહરે, કુમળા બાબી!” મોંઘી કપાળનાં તલ્લેયાં અને આંખો અહાવી ખોલી; “વાહરે, આજેતો મ્હનેય પણ ઉડાવવા માંડીને શું? આ...તમારી લલિતાએ આ વાત કરીને મ્હેં કાનોકાન સાંભળી. ક્હો હવે, કરો કબૂલ. સરસ્વતીની ઝાંપીમાંથી નીકળી ત્યાં સુધીની વાત આખી નાત જાણે છે: તમારે છાતું રાખવું હોયતો ત્હમે જાણે! બાકી એ તો છેજ એવી મિનીમુખી!-એના કરતાં તો તમારી ન્હાની બાબી ઘણી સારી: પણ હું જાણું છું તો-જે ત્હમને મ્હોટીનું વધાર લાગે છે!”

“મ્હોટીખ્હેન, જે કહે છે તે ખાંડ ખાય છે ખાંડ !” જીઆ સરસ્વતીનું ઉપરાણું લઈ બોલી ઉઠી: “સરસ્વતીને શી ખોટ છે જે લલિતાની વીંટી લે ? એના રુપિયા એને નામે છે તેનું બ્યાજ મહિને પચીસ-ત્રીસ રુપિયા જેટલું આવે છે ને ઘરેણું ગાંડાં તો ડોશીનાં બધાં એનેજ આપ્યાં છે ! એને શી કમી છે ને... ? બાબી, માહું લગાડશે નહિ પણ એના પિયરમાં રુપિયા છે એટલા ખીજ કાઢને ત્યાં પૈસાએ નહિ હોય ! ને એનો ભાઈ તો એને શી વાત જાણે છે.”

“ગમે તેમ હોય, પણ વીંટી લીધાની વાત તો ખરીજ છે,” નવી કાકીએ કહ્યું. “એંહ...જીઆ ! ગમે તો એ ને એનો ભાઈ લખેશરી હશે પણ વીંટી તો એણેજ ચોરી ! પૈસો તો હોય પણ એવ નાદાર હોય તે ક્યાં જાય ? મ્હેંતો ત્રણ ચાર જગોએથી એની એ વાત સાંભળી ! કમળા હવે કેમ બોલતી નથી ?”

“શું બોલે ?” મોંઘી બોલી ઉઠી: “ખરું હોય તે કાંઈ ખોટું પડાય એવું છે ? એંહ...એ સરસ્વતી-ને તો-ડાહીડમરી થઈને ફરે એટલું એજ: ખાકી એતો છે તે છે ! હું તો કી દહાડાની એને ઝોળખું છું.”

“કાણે જાણે, બા, ત્યારે;” જીઆએ કહ્યું, “બાબી કહે તે ખરું. ખાકી સરસ્વતીના જેવી બલી અને ડાહી તો આખી નાતમાં કાઠકિજ હશે.”

“નહાની ખ્હેન, હું તો ખરું કહું છું કે વીંટી ચોરાઈ કે ન ચોરાઈ તે વિષે હું કાંઈ જાણતી નથી; જે જાણતાં હોય તે ખરું !-ખાકી વીંટી ખોવાઈતીયે ખરી ને જડીયે ખરી-તે તો હું કહું છું ને.”

એવામાં ઘડિયાળમાં કડંગકડંગ અગિયાર ટકોરા વાગ્યા.

“ઓહો, અગિયાર થયા ? આપણે ત્યાં હમણાંની બહુવાર થાય છે,” મોંઘીએ કહ્યું. “કુમળા બાલી આવ્યાં ત્યારેજ આઠ સહાડા આઠ થયા હશે ! એટલે પછી વાર થાયજ ને.”

“હા. કુમળા, તું હમણાં હમણાંમાં બહુ મોડી મોડી આવે છે,” નવી કાકી બોલી ઉઠ્યાં. “જે, બા, જરા વહેલાં આવતાં રહીએ; એમ પિયરઘેલાં થઈ જઈએને, તો વાજ આવીએ; એ તો ખીજાને ધ્રાવે ! બાલીનાથી હવે નીખજતું નથી ને આ છોકરીઓતો ઘડીમાં હોય ને ઘડીમાં નહિં. માટે જરા વહેલાં આવતાં રહીએ.”

“કાકી, હું આવ્યા પછી સહાડા સાંત થયાંતા,” કુમળાએ જવાબ દીધો; “હું તો છ સાત વાગતામાં અહિં આવીજ જઈ છું. ત્યાં કામ હોય ત્યારે-વખતે વાર થાય, બાકી હું તો ત્યાં રહેતીજ નથી.”

“જે, જમનાંબા, મહેને બાલી જૂઠી પાડે છે ! આજ તો તમે બધાંએ હતાં. કહો, કાકી, બાલી આવ્યાં ત્યારે કેટલા થયાંતા ?” મોંઘીએ પૂછ્યું.

કોઈ બોલ્યું નહિં પણ નવી કાકી તેની વહારે આવી પહોંચ્યાં. “વહુ ! છ થાય કે સાત થાય કે આઠે થાય ! પણ આટલું કહીએ છીએ તેમાં ચટકો રોતો લાગે છે ? હા. હા. આજ મોડાં આવ્યાંતાં ! વળી ખરું કહેવું તેમાં ખાર શાનો ?-એમ કાંઈ તુણદો લખારા જહાસા સાંખી રહેવાની નહિં. સમજ્યાંને.”

“પણ નવી કાકી હું બોલી છું જે, તમે આટલું બોલું લગાડો છો ને આમ બોલો છો ?” કુમળા ગળગળા થઈ જઈ બોલી.

“અલી, એમાં કાકીએ શું કહ્યું તે રોધને ઓશિયાળાં કરે છે ?” જમનાંબાએ જરા તપી જઈ કહ્યું, “એમાં એમણે શું બોલું કહ્યું ? આપણા મનમાં કે કોણ બોલે ?-નવી બાલી, મહારે મન તો

વહુ દીકરીમાં જરાયે ફેર છે ? હું બાણું જે વહુ તે શી વાત !-પણ આતો મ્હોમાં આંગળાં ધાલીને બોલાવવાનું કરે છે !-આ...લ્યેને, ખરું પૂછો તો, મોંઘીએ શું બોલું કહ્યું ?-દરરોજ ખપોર થયા કે આ ચાલી પિયર ! નિત નિત પિયર જઈને કરવું છે શું ? કાંઈ ઘોડિયામાં રમતી તો નથીને કે માનું ધાવણ સુકાઈ જશે ! બોલતાં નથી ત્યાં સુધી ?-ખપોરે જમીને જાય છે તે રાતે વાત ! એમ છે કે ધરમાં સંભાળવું છે કે જોવું છે કે વીણવું ઝાટકવું છે ? ખીબું કામ શું છે, બાઈ ?-પાણી ભરવા કે વાસણ માંજવા તો બેસવાનું કાઈ કહેતાં નથી ? ન બોલ્યાં એટલે ફાની ગયું ! એ તો આ ધરમાં છો ત્હોમાં નણુંદો અને કાકીજી, ખંધાને સામા જવાળ અપાય છે : ખીજે હોત તોજ ખપર પડત તો !

“ પણ, બા, હું શું બોલી છું. બાઈસાળ ? ” કમળાએ રાતાં રાતાં પૂછ્યું. “ ત્હમે કહો છો તેમ તો કરું છું; હવે તો મ્હારા નશીબનો વાંક ! ”

“ અમે કહીએ છીએ તેમ કરનારી મ્હોટી જોઈ હોય નહિં તો ! બહુ કામ કરનારી, એ તો દીકી ત્હને ! સાળું લાગીરથીનું આખું પેટજ એવું ! ગમે તેટલું કરોને. ચાલ, ઠીક ત્યારે, -હવે કાલથી તું મ્હારી રજા વગર પિયર કેવી જાય છે, તે તો જોઈ ? ન બોલ્યાં-ન બોલ્યાં એટલે મ્હડી ગઈ ! સ્હામા સવાલ જવાળ શા કરવા ? ”

વહુના ઉપર ઠપકાની-મ્હેણાંટૂણાંની ‘ પસ્તાલ ’ પાડવામાં નવી બાબી અને મોંઘી પણ સામેલ થઈ ગયાં અને એમની એમ-એવીને એવી-વાતોમાં બાર પણ થયા !

જીજા તો ક્યારની ઉઠીને પોતાની પથારીમાં જઈ સૂઈ ગઈ હતી; ને હવે કમળા પણ ત્યાંથી ઉઠીને ગઈ. પણ આ વાતોની હેર તો લાંબો વખત સુધી ચાલ્યાંજ કરી !

૩. અવન્તિરામ સુધારકનું કુટુંબ :

સરકારી વકીલ અવન્તિરામ મેદિનીરામ શહેરમાં અને દેશમાં એકસરખી રીતે જાણીતા થયેલા વિદ્વાન અને સંસારસુધારક હતા. સંસારસુધારાના ફેલાવા માટે ઉત્પન્ન થયેલી અને જન્મ પામતી સર્વ સંસ્થાઓના તેઓ મુખ્ય સહાયક હતા, અને ઘણાંખરાં સાર્વજનિક કામોમાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર ગૃહસ્થ તરીકે સરકારમાં તેઓ જાણીતા થયેલા હતા. હેમની પ્રકૃતિ ઉગ્ર અને તામસી હતી; આથી પોતાના ઘરમાંનાં તથા જોડો કમનસીમથી હેમના તાબામાં આવ્યા હોય તે સર્વ મનુષ્યોને તેઓ ત્રાસદાયક થઈ પડતા. પરંતુ હેમનું અન્તઃકરણ ઉદાર અને પરાપકારી હતું તેથી કોઈને ખરાબ કરવાની રૂચિ હેમમાં નજરે પડતી નહિ. પોતે સુધારાવાળા, એટલે સઘળા જૂના વિચારના લોકોને પોતે દુષ્મન ગણતા, અને વખતે લાગ આવ્યે હેમને-પોતાનાથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાયના થવા માટે-નશિયત આપવા ચૂકતા નહિ. દોષ તો હેમનામાં ઘણાય હતા-અને દુર્ગુણ જાડું નહોતા-તેમ સદ્ગુણનું અસ્તિત્વ હેમની પાછળ પણ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નહતું, જોકે આ જાણતમાં હેમના મિત્રો-વખાણનારાઓ અને વિરુદ્ધ પક્ષના માણસો તથા હેમની ઇર્ષ્યા કરનારાઓ વચ્ચે જાડું મતભેદ રહેતો. એ બધુંય હતું. પણ એક ગુણ એવો હતો કે જેને લીધે તે સરકારમાં સન્માન પામતા, પોતાના પક્ષમાં પૂજતા, અને લોકોમાં વંદનીય ગણાતા; આ ગુણ એ એમનો દૃઢ-આગ્રહી સ્વભાવ હતો. સંસારસુધારકોમાં ભણ્યા એટલે ભણ્યાજ ! એમને માટે કોઈ વચલો રસ્તો હતોજ નહિ. અને ખરેખર સંસારસુધારકોને એ નહોત તો મ્હોટી ખોટ પડ્યા વિના રહેત નહિ. આગ્રહથી દરેક કામ માથે લેતા; અને હાથ નીચેનાં માણસોનું ગમે તે ધાય-આખી દુનિયાનું પણ ગમે તે ધાય, પણ આગ્રહથી તેઓ તે કામ પૂરું કરતા.

અવન્તિરામે પોતાના ધરમાં પોતાની સર્વ સુધારાની લાગ-
ણીઓ, વૃત્તિઓ દાખલ કરી દીધી હતી. તેમનાં પત્ની જન્મનાંખ્યા
તેમાં ભળે તેવાં નહોતાં; છતાં પણ અવન્તિરામે નિશ્ચયપૂર્વક તેમને
મંદીર દર્શન કરવા જતાં બંધ કરી દીધાં, ઠાકોરજીને કબાટમાં પધ-
રાવી દીધા, બૂટ સ્ટોર્ડીંગ પ્હેરીને મિટીંગો અને મિજલસોમાં જતાં
કર્યાં; જ્યાં ત્યાં એમને નામે સારી સારી રકમો ભરી તેમનું નામ
ખહાર પાડી દીધું અને પોતે જન્મ ખહાર બોલતા તેમ ધરમાં પોતાનાં
પત્ની પણ કરે તેટલા માટે દરરોજ ભાપણો કરી કરીને તેમના મન
ઉપર તેમણે, -પોતાના માન્યા પ્રમાણે, -સજ્જડ અસર કરી દીધી
હતી. જે કે આ અસર અવન્તિરામને તો સંતોષકારક થઇ શકે તે-
ટલી નહોતી, પરંતુ સામ, દામ, ભય અને ભેદ-આ ચારે યુક્તિ-
ઓની તેમણે અજભાયશ કરી ચૂકેલી હોવાથી-પરિણામ એ આવ્યું,
કે જન્મનાંખ્યાની ગરમ અને તીખી પ્રકૃતિ પણ થોડે અંશે બદલાઇઃ
છોકરાં, -મનન્તરામ, (મનુ) મોંઘી, અનન્તરામ (અનુ) અને જીખા, -
તથા ભાણેજ દીકો અને તેમનાથી નહાનાં બધાં બાળકો ઉપર ઓછી
વધારે અસર થઇ, અને એટલું તો થયુંજ કે બધાં સુધારાનો ડોળ
કરતાં શીખ્યાં !

અવન્તિરામનું ધાર્યું ન થયું તેનાં અસુક કારણ હતાં : તેમને
ધંધો એવો હતો કે તેઓ ધરસંસારની બાબતોમાં જોઈતું લક્ષ
ભાણેજ આપી શકતા; પત્નીને પ્રથમથી યોગ્ય પ્રકારની કેળવણી
નહિં મળવાથી તથા તેને બિનકેળવાયલી, ખરાબ સ્વભાવની, સાતિની
ખીજ સ્ત્રીઓનો વધારે સહવાસ રહેવાથી તે તેવીને તેવી રહી, -
અન્તઃકરણ સુધર્યું નહિં અને જે સુધારાનો દેખાવ થયો તે ડોળ
માત્રજ હતો ! માતા જ્યાં સારી રીતે કેળવાયવી નહિં ત્યાં બાળકો
ક્યાંથી સારાં હોય ? -દેર ફક્ત જીખામાં પડ્યો અને તેનું કારણ

પણ એજ હતું કે નહાનપણથી તે પિતાના પડખામાં ઉઠી રવા પામી હતી. બાકી પત્ની અને પુત્રપુત્રીઓ,—સર્વ, અવન્તિરામના દાખથીજ સુધરેલા મંડળમાં ભળેલાં જણાતાં;—તહેમતાં મનેક્ષેત્રમાં સુધારાનાં બીજ પણ રોપાયલાં નહોતાં. “સુધારાનો અર્થ સર્વ પ્રકારની દુઃખ; સુધારક હોવાથી સંધ્યાપૂજા કરવી પડતી નથી,—ખાવા પીવામાં છોછ રાખવાની જરૂર રહેતી નથી,—મરણ પડે તે ખેરવું, દિલ ચ્હાય ત્યાં જવું આવવું અને મનની મોજ પડે તેમ કરવું,”—એ એક શાસ્ત્રી મહારાજે પોતાના ભાષણ-આખ્યાનમાં ‘સુધારા’નો ચાલુ અર્થ (I) સૂચવ્યો હતો, તહેના એક દૃષ્ટાંત રૂપે અવન્તિરામનું કુટુંબ નજરે પડતું હતું.

હમણાં હમણાંમાં અવન્તિરામ પોતાનાં પત્નીને પોતાના મત પ્રમાણેજ ચાલનારાં માનતા થયા હતા, જેથી, ગૃહરાજ્યની વ્યવસ્થામાં તેઓ ભાગ્યેજ વચ્ચે પડતા.

બધું કુટુંબ રહવારમાં ચ્હા પીવાને એકઠું થયું હતું: આડાં અવળાં ગપ્પાં ચાલતાં હતાં. એવામાં મનન્તરામ નીચે આવ્યો.

“પિતાજી, મહાદેવીએ શ્રીમતીને ત્યાંના મેળાવડામાં આવવાનું કબૂલ કર્યું છે, એટલે હવે ચોર ગમ્મત પડશે. કેમ જમનાંબા ખરું કની? એમનું વ્યાખ્યાન લખી લેવું જાઉંએ.”

“હેં મનુ, કોણે કહ્યું?” અવન્તિરામે પૂછ્યું, “મહિલા સમાજમાંતો આવવાની એમણે ના કહી હતી.”

“હા પિતાજી,” તહેણે જવાબ દીધો. “એમણે નાજ કહી હતી; પણ મિસ. ઠાકુર, ધન્દિરાબાઈ અને રસિકભાઈનાં ખેલે તથા વહુ એમને મળવા ગયાંતાં, ત્યાં મિસ. ઠાકુરના આગ્રહ ઉપરથી એમણે આવવાનું કબૂલ કર્યું. પિતાજી, એમનું ભાષણ આપણાથી નહિં મંભળાય; કારણ કે એકો જુદી જુદી રાખવાની ગોઠવણ થઈ રહેવાય છે.”

“ નહિં સંભળાય તો જોઇશું, કાંઈ પાસે લખાવી લખશું,”
અવન્તિરામે કહ્યું. “ ઠીક છે: તું નવીનબાપુને ત્યાં જઈ શું
વ્યવસ્થા છે તે તપાસ કરી આવજો અને જરૂર હોય તો ત્હમે બધાં
એમને મદદ કરવા પણ જાઓ, સમજ્યો.” મ્હા પી અવન્તિરામ
અને મનન્તરામ ઉઠ્યા. મ્હાનાં વાસણ ખસેડ્યાં ને જરા વાર થઈ
નહિં એટલામાં લલિતા ઘરમાં આવી અને સ્ત્રીવર્ગ એઠા એઠા પાન-
સોપારી ખાતો હતો ત્યાં જઈ બેઠી.

“ આવ્ય, લલિતા, તું અત્યારમાં ક્યાંથી બૂલી પડી ?” જ-
મનાંબાએ પાસેની રકાખીમાંથી પાનસોપારી લેને આપતાં પૂછ્યું,
“ કેમ ત્હારી જી અને બધાં ખુશીમાં છે ને.”

“ હા. જમનાંબા,” લલિતાએ જવાબ દીધો. “ મ્હારી જીએ
મ્હને ત્હમારી પાસે મોકલી છે. અમારી ધનકોર માશીની બાણીના
આજ આંદા કરવાના છે. તેથી જો ત્હમે કમુને ત્યાં આવવાની
રજા આપો તો સાઈ, એમ મ્હારી જીએ ફહાવ્યું છે.—ત્હમારેયે લ-
લના જતાં ખરેખરી ખોટ પડી ગઈ છે,” તે બોલતે બોલતે ગળ-
ગળી થઈ ગઈ ને આંખમાંનાં આંસુ દહોવા લાગી; “ લલના જેવી
તો છોકરી નહિંજ થાય, પણ શું કરવું, ઈશ્વર આગળ કાંઈ ઉપાય
છે? ઠાકોરજી રાખે તેમ રૂઢવાનું છે—ધનકોર માશીનું કાંઈ લોકનું ધર
છે? એટલે જીને એમણે બહુ આગ્રહ કર્યો ને એ પંડે ત્હમારી પાસે
આવતાંતાં. પણ જીએજ ના કહી. એમણે કહાવ્યું છે કે, વાર, બે
વાતાં પ્હેરી આઢીને નીકળવા જેવું તો ક્યાં છે?—આ કાંઈ ખુશીના
દહાડા છે?—પણ જરા ત્યાં આવે તો માશીને સાઈ લાગે. કમુ-
થીયે ક્યાં ખવાય છે, કાલે એને ઢગલા તાવ આવ્યો’તો: પણ, વાર,
જે બે કોળિયા મ્હોંયે લાગે તે ખાય. માટે ત્હમે કહો તો હું વખત
થાય સારે તેડવા મોકલું.

“ હું ક્યાં ના કહું છું બા, ” જમનાંબાએ કહ્યું. “ આ રહી તમારી કમળા, એને આવવું હોય તો મ્હારા તરફની તો કોઈ દલાડો ના જ નથી. મ્હારે તો જવી મોંઘી-જીઆ, લેવી એ છે. ”

“ ત્યારે હું એને કહું આવવાનું ? ” લલિતાએ પૂછ્યું. “ ફેડેને બા, એને મોજ આવે તેમ કરે ને મન ફાવે ત્યાં જાય. આપણી તો કોઈ બાબતની ના જ નથી. કેમ નવી ભાભી, બોલતાં નથી ? ”

“ ખરૂં ફેડો છો ભાભી, ” લેણે જવાબ દીધો. “ લલિતા, બા, ત્હારી ખેડેન આવતી હોય તો ખુશીથી લઈ જા. અમારે તો કાંઈ વાંધો છેજ નહિ. ”

“ પણ એમ ત્હમે છૂટી પડતો જવાબ દો તે કેમ ફાવે ? -એમ તે એ આવે પણ ખરી ? ત્હમે ફેડો કે જા, તો આવે. ” લલિતાએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું.

“ કમળા, ત્હારે જવું હોય તો જજે, ત્હારાં ધનકાર માશીને ઘેર ! ” ધાંટો પાડીને જમનાંબા બોલ્યાં : “ લે થયું, હવે મ્હારો કાંઈ વાંક છે ? ”

લલિતા તો આમ એને નાટક કરતી જોઈ સ્તબ્ધ જ થઈ ગઈ !

“ શું છે ? ” એટલામાં અવન્તિરામ ચોકમાં આવેલા, લેમણે આમાંનું ચોક્કસ સાંભળેલું હોવાથી પૂછ્યું, “ આ બધું શું છે ? ” “ ઉમા રૂઠો, હું આવીને કહું છું. ” જમનાંબા ખ્હાર આવી : “ એ તો એમ છે કે આપણી લલિતાને કેકાણે ધનકાર ડોશી પોતાની ભાણીનો વિવાહ કરે છે ને વહુની માએ લલિતાને મોકલી છે કે વહુને ત્યાં જમવા જવાની છૂટ કરો. રાંડને પૂછાવતાં સરમે ન આવી ? આવું બેશરમ થઈને પૂછાવે લેને ફેડેલુયે શું ? એટલે મ્હેં તો કહ્યું કે વહુને જવું હોય તો જાય-હું ક્યાં ના કહું છું !-પણ જવાની છે ક્યાં ? ફૂટાવા દોને ! આપણું શું જાય છે ?-વહુનું લાગ્યું એ બોગવી

લેશે ?-આપણેયે માણસ ભાગ્યું છે કે લાકડું ?” તેણે ધીમેથી બધી વાત કહી.

“પણ એમાં કમળાનો શો વાંક ?” અબનિતરામે ગંભીર મ્હેરે કહ્યું, “લલિતાને ચોખ્ખું કહી દો કે નહિં આવે. તેમાં ચોળાચોળ શી ? મ્હેને એ પસંદ નથી, સમજ્યાં. એની માએ પૂછવા મોકલ્યું તેમાં વહુને બિચારીને મ્હેંચે ના ફેલવડાવીને મુશ્કેલીમાં શા માટે મૂકવી ?”

પતિની આજ્ઞાની મ્હેંચે અવગણના કરતાં જમનાંબા ધણા વખતથી ભૂલી ગયાં હતાં. તેથી મનને ગમે તેટલું ન્હોતું ગમતું તોપણ કાંઈ બોલાયું નહિં અને લલિતાને ચોખ્ખો જવાબ આપવો પડ્યો. પણ પછી કેટલાક વખત સુધી, તેના તે વિષય ઉપર કમળા અને તેનાં પિયરિયાં વિરુદ્ધની ચર્ચા, ચાલુ ને ચાલુજ રહી !

૩. ભાગીરથી અને લલિતા:

રહવારના નવ વાગવા આવ્યા હતા, પણ હજી રસોડામાં અંધારું હતું. ભાગીરથી ન્હાવા બેઠાં હતાં, એવામાં લલિતા ઘેર આવી.

“શું થયું ?” ભાગીરથીએ પૂછ્યું. “ના કહીને ?”

“ખીનું શું કહે; એ રાંડનું નામજ બાળ્યને.” લલિતા ગુસ્સામાં બોલી ઉઠી. “જી, હું તો લેને સાફ કંઈ છું કે આપણે તો એને ઓટલે પણ પગ મૂકવાનાં નથી. કમુતું સાસરું છે તો બલે રહ્યું, ને જ્યારે એનું ઘર થશે ત્યારની વાત ત્યારે છે; બાકી હવે હું તોને, એ રાંડોના મ્હેં ઉપર થુંકવાનીયે નથી ? શો મિનજ ને સ્ત્રી ક્યડાગી ને શો આટલો બધો છાકા-કોના ઉપર ?”

“લલી, કોણ કોણ હતું ?” ભાગીરથીએ ફરીથી પૂછ્યું: “એ બે રાંડો-માદીફરીજ હશે તો ! ન્હાની તો સારી છે.”

“ અરે, એ મા દીકરી અને ત્રીજી પાછી પેલી રાંડ શિકોતરી નવડી ! ” લલિતાએ જવાબ દીધો. “ જી, કોઈ રાંડો જવાબજ દે નહિં ને; એ તો સાઈ થયું કે એટલામાં કમુનો સસરો આવ્યો; ત્યારે કહ્યું કે, તમને જાણજાણ છોસ્તો કે એનાંથી શી રીતે આવી શકાય ? ખેલાં તો કહે કે, હું શું જાણું જા ?—આ રહી તારી ખેન, આવે તો લઈ જા ! રાંડને વાશ નાંખું એવી છે—એવી ! ” લલિતા પાટ ઉપર જમને બેઠી.

“ જી, હજી રસોડામાં કેમ આમ છે ? ધનકોર માશીને ત્યાં તો રહાંજે વખત થશે. કોઈ ન્હાયું નથી કે શું ? ” હેણે પૂછ્યું.

“ કોણ ન્હાય !—ધરતી પડી છે કોને ? તું જરા ખદાર ગમ્ય એટલે તરત ધરમાં અંધારું ! ” ભાગીરથી ધીમે ધીમે—અચકાતાં અચકાતાં—જરા અકળામને બોલ્યાં : “ નવ વાગ્યા હોયે કોઈને ત્રીજે દીકું નહિં ત્યારે મેં ” કુ મ્હારો રાંડનો છુટકો થવાનો છે ? હજી શેવા કરવાની છે—રસોઈ કરવાની છે ને હમણાં બાધને જવાનો વખત થશે. આજ તો અત્યાર સુધી પેલાં ત્રીજેજ ઉતર્યા નથી, ને ન્હાની તો ક્યારનીયે છપાંચ ગણી ગમ્ય છે ! ”

“ પણ જી, એમ કેમ કહે ? ન્હાની તો છેજ એવી ખેલેથી, ને હવે તો એનો વાદ લઈને પેલી વાંઝણીયે એવું કરતાં શીખવા માંડી છે, હોં ! ” લલિતાએ કહ્યું : “ જી, તમને શી વાત કહું; કાલ સુવારે ને, તે હું પથારીમાંથી ઉઠું છું તો સામે એ રાંડ ઉભેલી ! મેં ” કુ કે મ્હારા તો આજ ભોગ લાગ્યા : આજ ખાત્રાનું મળવાનું નથી. જી, થયુંયે એમજ ! જોને ચોડીવારમાં માથું કુટ્યું, ને કાલ ન્હાનીની સાથે ઝગડો થયો તે તો થયો, ને પાછો મ્હારો કાકોજી વહી ગયો તેય જૂદો ! એ રાંડનાં નશેત પગલાં થયાં ત્યારથી મ્હારો તો કોણ જાણે કેવી રીતે પણ—એ કાળ થઈનેજ પાછળ પડી છે !—

બબ્બું એનું નામ !—જી, તું રહેવા દે હું નાહીને ખીચડી મૂકી દઉં છું; મહારૂં આખું શરીર કળે છે નહિં તો દાળ ભાત શાક ને રાટલી કરી નાંખવી ત્હેમાં તે કેટલીવાર ? તું જોને હું આમ-સપાટાબંધ કરી નાંખું છું !”

“ના બા, ના.” ભાગીરથી બોલી ઉઠ્યાં, “ના બા, તું આવી તાવે તરફડતી ચૂલામાં પેસું ત્યારે પાછી હું શું કરવાની છું ને ?—આતો, પાછલી રાત થાય છે ને કે કાણુ જાણે શું થાય છે કે મહોંડું બધું કડવું કડવું વખ જેવું થઈ જાય છે ને ઉઠાતુંજ નથી !”

“હાય હાય, બા !—જી ! તું રહેવા દે; મહારા સમ-મહારા જીવના સમ !” લલિતાએ કહ્યું: “તું રહેવા દે, જી ! આમ ત્હારું શરીર રાતે સસડી તો જાય છે ને કાણુ જાણે હજીયે તાવ હશે: એ તો તું આટલી જૂના જમાનાની છે તે ત્હારાથી થાય છે. બાકી અમે તો ઉઠીને ઉભાંયે ન થઈએ ! તું રહેવા દે, જી, હું શેવા ને રમોઈ બધું—આમ જોત જોતામાં કરી નાંખું છું. તું જોને !”

માઠીકરીના પરસ્પર આગ્રહસંવાદનું ફળ એ આવ્યું કે ભાગીરથીએ દેવસેવા કરવી અને લલિતાએ ખીચડી મૂકી દેવી એમ ઠરાવ થયો. “પણુ ભાઈને પાછી વખત થઈ જશે !” ભાગીરથીએ જરા-તરા અનિશ્ચિત મનથી કહ્યું.

“એમનાં પદ્મણી નવ વાગ્યા લગી પોઢી રહે ત્યારે વખતે વારે લાગે !” લલિતાએ ત્વરાથી શંકાનું સમાધાન કર્યું.

ઉપર તપાસ કરાવતાં જણાયું કે સરસ્વતીને સખ્ત તાવ આવેલો હતો. પ્રબોધચન્દ્ર પાસે બેસી રહેલો હતો અને ચન્દ્રકાન્ત પણ આજ મહોટાં બાબીની સારવાર કરતો ઘેરજ રહ્યો હતો.

“આ શી સાલબી ?—હેં, અલ્યા નારણિયા ! ચન્દુયે ધરમાં છે ?—જી તો આટલી હેરાન થાય છે ત્હેના બણી જોતોયે નથી, ને

આ જોને પૈસાવાળા બાલીની આટલી ખુશામત ! એનો પૈસો એને ઘેર ગંધાય !” લલિતા બેલી ઉઠી. “અરે, લલી ! એ રાંડ આપણા ઘરમાંથી તો ચોરી ચોરીને પિયર ભરે છે ને શેનો પૈસો ! એ તો બધુંયે જાણીયે છીએ : આપની પાસે હતું શું ?—છેલ બટાઉ જેવા થઇને ક્યાં એટલે લોકો મોહી પડ્યા—આકી દેવાના તો માથે દાટ વળી ગયા છે !” ભાગીરથીએ પુષ્ટિ આપી. “પણ આ ચન્દુડાને શું થયું છે ? હેં લલી !—એ તો ઘરમાં આવ્યો કે ‘બાબી ક્યાં ગયાં ?’ ને ‘બાબીએ ખાધું ?’ ને ‘બાબીને શરીરે કેમ છે ?’—એ વગર ખીલું કાંઈ એને સૂઝતું નથી ! એનાં બાયડી છોકરાંનીયે આટલી કાળજી નથી : તો પછી ત્હારું કે મ્હારું તો ફૂલેવું જ શું ?”

“ફૂલે ન ફૂલે, છ ! પણ કાંઈ એ બેમાં જોમ પડતી વાત છે ને છેજ ! હોં !” લલિતાએ એક નવોજ ગોળો ગબડાવ્યો.

“હેં !...એ ત્હેં કહ્યું એ તો મ્હારા મનમાંયે નહિં ને અંત-માંયે નહિં ! પણ એમ હોયે ખરું, હોં ! એ રાંડ વાંઝણી ઓછી નથી તો ! શા એનો લટકો ! ને શા એનો મટકો ! હા, લલી, એમજ હશે હોં ! ચન્દુને એણે રાંડે આંબ્યોજ છે, ખીલું કાંઈ નહિં. નીકર આમ હોય !”

ગુલાબ ઘરમાં પ્રવેશ કરી આ બંને જણ વચ્ચે થતી વાતો સાંભળતી હતી તે અંદર આવી.

૪. ગૃહસંભામ : (‘આવસોઈ !’)

“વાહરે, ન્હાનાં બાલી ! આ શું ?” લલિતા ગુલાબને જોતાંજ તડૂકી ઉઠી : “ત્હમે અત્યારના ખેરમાં રજળવા જાઓ છો, તે ત્હમને છતી જરાયે દયા આવે છે કે નહિં ? પેલાં માંદાં થઇને સૂતાં ને ત્હમે બટકારા મારવા બહાર ગયાં !—પછી ઘરમાં રસોઈનું શું થશે ત્હેનીયે ત્હમને ફકર છે ?”

“અરે, ધરતો દીસતું રહ્યું, પણ પોતાનો બાયડો શું ખાશે એનીએ એને ક્યાં ફકર ચંતા છે તે !” દેરાસરમાંથી ડોશીએ લલિતાનો બોલ ઉપાડી લેતાં કહ્યું.

“બિચારી છ માંદી માંદી ઉઠીને ન્હાઈને શેવા કરવા બેસે ને હું-મ્હારે શરીરે ગમે તેમ હોય તોપણ તે ન ગણુગારી-રાંધવા ન્હાઉં પણ ત્હમે કોઈ દ્હાડો એમ કહ્યું કે ‘લાવો લલ્લીખ્હેન, ત્હમારે શરીરે ફીક નથી તે આજ તો હુંજ રાંધી નાખીશ ?’-અરે, એની તો આશાજ શી ! પણ ત્હમારી મરવાને ભોંય સુંધતી સાસુના હાથમાંથીજ કામ મુકાવો હોયે ધણું છે ને ! એને બિચારીને રાતે ઢગલા તાવ આવ્યો’તો, હોયે એનાથી કાંઈ સૂધ રહેવાયું ? ખીજું કોઈ હોય તો પોતાના વરની તો કાંઈ કાળજી રાખે કે નહિં રાંધુ તો ખાશે શું ?—આ...ત્હમે તો ત્હમારે બલ્લો આઢ્યો છે !”

“એમ બલ્લો બલ્લો કરશો નહિં, સમજ્યાં ને, લલ્લીખ્હેન,” શુલાખનો મિનજ માદીકરી ઉપર હાથથી ગયો ! “હું કાંઈત્હમારી કે કોઈની આશિયાળી નથી જે-ત્હમારાં બધાંના હુંસા ખાધ રહું ! મ્હારા દાદા સો વરસના થાઓ પણ એ નહિં હોય ને, ત્યારેયે હું કાંઈ ત્હમારા ધરતી લાલચ રાખતી નથી. સાંબળ્યું ને ! અત્યાર મુધીમાં મ્હેં કે છોકરાંએ ત્હમારા ધરતી રાતી પાધ સરખી તો દીઠી નથી ને કામ હોય ત્યારે તો મ્હોટાં લખપતી !—જાણે કરી કરીને ઉંધાં ન વળી જતાં હોયની એમ પાછાં હુકમ કરવાનાં !—જાઓ, જાઓ, ત્હમારાથી થાય તે કરી લેજો—હુંતો ત્હમારાથી કે કોઈથી ખ્હીતી નથી. નખોલ્યાં, ન ખોલ્યાં ત્યાં મુધી ! ધરમાં ત્હમે શું એવું કરી કરીને ઉંધાં વળી જાઓ છો તે ? ત્હમારાને ત્હમારા ક્ષેશ કં-કાસમાં મ્હારી જાત અંડધી તો થઈ ગઈ પણ હજી જ પતાં નથી !—જરા મ્હારી બાને કામ હવું તે મેં”કુ જઈ આવું, એટલામાં તો મા ને

દીકરી ખતેરે પરિયાને પરિયા ઉકેલવા માંડ્યા । જે જખરૂં થાય તે છતે । પેલાં માંદાં થઈને સૂતાં સૂતાં પોતાના ઘણી ને દિયર ઉપર હુકમ કરે છે ત્હને તો કોઈથી અક્ષરે કહેવાતો નથી. હું રાંડ જેટલું ખતે તેટલું કરું છું ત્હોયે મ્હારા કરમમાં તો જસને બદલે જૂતિ-ઝોજ ।” ગુલાબ મ્હોટો ધાંટો પાડીને રોવા મંડી: “ મૂવાં મ્હારાં માળાપ । જે મ્હારું આવાં નહારાં માણસો સાથે પાતું પાડયું । એ કરનારાં—હું તો કહું છું કે—મુવાં હોય ત્યાંથી મરજે । ”

“ અલી, ગુલાબ વહુ, આમ ફિતુર શાં કરે છે—આમ ખાજ-દાવેડા ? ” ભાગીરથી ધાંટા ફહાડતાં દેરાસરમાંથી બહાર નીકળ્યાં: “ અલી, આ શું વળી ફાટી કે ?—ત્હારી તો વાત હવે વધી ગઈ । ”

“ અરે, છ, તું જવાદેને એને, ” લલિતાએ કહ્યું. “ એને તો બહેતી મૂઝીશ સારેજ પાંસરી થશે: ભાયડાની, જેઠની, સસરાની કોઈની સરમજ નહિં । રાંડનું આમ કેમ ખમાય ? ”

“ રાંડ હોય ત્હારી સગલીઓ તે, સમજ ને । ” ગુલાબે ગર્જના કરી: “ લૂંટી લૂંટીને ઘર આખું ખાલી કરીને ભાઈઓને બીખ મં-ગાવી—ને પાછી ‘ રાંડ—રાંડ ’ કરે છે ? ‘ રાંડ ’ તો—જેનું નશીબ પુટયું હોય તે ।—ખીજાંની શેની અદેખાઈ કરે છે તે । હા..., એતો હું ન બોલું ત્યાં સુધી, સમજ્યાં ને, નિકર ગણી ગણીને મ્હોહું એવી છું—એમ ત્હમારા માદીકરીથી ડરી જઈ સારે તો તમારા ઘરમાં જીવવા પામુંજ શેની ? નાતમાં બધાંયે કહે છે, ‘ અલી ગુલાબ, ત્હારી સાસુને લલિતા તો સાત ઉતારનાં ઉતાર છે । એમની સાથે અલી । ત્હને ફાવે છે કેમ ? ’...સમજ્યાંને, ત્હમારાં પરાક્રમ તો બધાંયે જાણીએ છીએ. તે એમ ‘ રાંડ—રાંડ ’ કરવાની નથી । એ તો હુંજ આટલુયે સાંભળી રહું છું । ”

“—ઓ મ્હારી જીરે । મ્હને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે । ” લલિ-

તાએ માથું ફૂટ્યું અને હુસકાં ભરી રોતાં રોતાં બૂમ પાડી: “ઓ
બાપા ! ઓ ભાઈ ! ઓ ચન્દુ ! કોઈ આવેરે ! આ રાંડ ચુડેલ
મ્હારો જીવ લેશે !—ઓ જી ! મ્હને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે !”

ભાગીરથી ‘શું’ થાય છે, લલી ?—ઓ મ્હારી બા, ત્હને શું
થાય છે ?’ બોલતાં અંગોળમાંથી બહાર નીકળી ત્હને પોતાના
બોળામાં લઈ રોતી છાની રાખવાને પ્રયત્ન કરતાં, ગુલાબને ગાળો
દેતાં, ચોકમાં આવીને બેઠાં. મણિધરપ્રસાદ ઘરમાં નહોતા; પણ
પ્રબોધચન્દ્ર અને ચન્દ્રકાન્ત લલિતાની કારમી ચીસો સાંભળીને ‘શું
છે—શું છે ?’ કરતા નીચે ઉતરી આવ્યા. ત્હમને જોઈ ગુલાબ
હુસકાં ખાતી ખાતી પરસાળમાં ગંધ. લલિતા આંખો મીચીને પડી
રહી હતી. આ બે જણને આવેલા જોઈ ડોશી વધારે વધારે બુમો
પાડવા લાગ્યાં: “ઓ મ્હારી લલી ! ઓ...લલી ! ત્હને શું થાય
છે, બા ? જરા આમ તો જો; જરા આંખો તો ઉઘાડય: ઓ મ્હારી
લલી ! ઓ...લલી !”

“શું છે, જી ?” પ્રબોધચન્દ્રે પૂછ્યું: “જી, લલીને શું થયું ?—
તાણ આવ્યું છે ?—હાનાં ભાભી કેમ રુવે છે ?”

“લલીની બહુ કાળજી રાખો છો ખરાને પાછા; તે અત્યારે
બ્હેનની ખબર પૂછતા હશે.” ભાગીરથી ક્યકાગીમાં બોલ્યાં: “હજી
તો એના બાપ બાર વરસના બેઠા છે, પણ નહિં હોય ત્યારે ત્હમે
બ્હેનોની શું કાળજી રાખવાના હતા !—બ્હેનોને તો ‘ભાઈ ! ભાઈ !’
કરતાં જીભ સકાય ને ભાઈની તો નજરમાંયે નહિં ! કોઈ દહાડો
એમ પૂછ્યું છે કે ‘લલી ! બા, ત્હારે શરીરે કેમ છે ?’—કે ‘ત્હારે
કાંઈ જોઈએ છીએ !’”

પોતાના ખરા અન્તઃકરણના સવાલનો આવો અણુધાર્યો જવાબ
મળતો જોઈ, પ્રબોધચન્દ્ર હીંચકા ઉપર જમને બેઠો.

ચન્દ્રકાન્તથી ન રહેવાયું: “જી, ભાઈસાહેબ, તું આમ આમ જવાબ શું કરવા દે છે? ચાલો હવે દરરોજ પૂછીશું. ને પૈસા તો જોટલા આવે છે એટલા બધા ધરમાંજ આપી દઈએ છીએ એટલે ‘શું લાવવું છે?’ એ પૂછવાનું તો રહેતું નથી. પણ હવે કહે તા ખરી કે લલીને થયું છે શું?—તાણુ આવ્યું હોય તો સૂંધવાની શીશી લઈ આવું.”

લલિતાથીજ ફક્ત બહાલામાં ઉતરતો ચન્દ્રકાન્ત ભાગીરથીનો માનીતો, લાડકવાયો પુત્ર હતો. ત્હેને ગમે તેમ બોલવાની છૂટ હતી, તેથી આજ પણ ત્હેના જવાબથી બહેણુ વળી ગયું: “કાણુ જાણે શું થયું છે તે તું જો તો ખરો? ભોજાઈની પાસે તો બેઠાને બેઠા રહો છો!” ચન્દ્રકાન્તે આ જવાબની વક્રોક્તિ ઉપર લક્ષ ન રાખતાં લલિતાની નાડી જોઈ અને છાતી ઉપર ધબકારા સાંભળવાનું યંત્ર મૂકી ખાત્રી કરી. તે બોલ્યો: “જી, કાંઈ દરદ તો જણાતું નથી, નખળા-ધયે નથી ને કાંઈ બીજી વિક્રિયા પણ જોવામાં તો આવતી નથી.”

“એ તો ભોજાઈ માંદો હોય!—બહેનને શું થવાનું હતું તે!” ડોશીએ ફરીથી ટાણો માર્યો.

“અરે, ત્હારું બલું થાય, જી!” ચન્દ્રકાન્તે જવાબ દીધો: “બાલીને ત્હેં આજ સહવારે જોયાંતાં? પાંચ ડિગ્રી તાવ હતો—પાંચ! ત્હમે પાચડીઓ શું જાણો?—અરે, ત્હેને જેમ લાગે તેમ કહે, પણ લલીને શું થાય છે તે મ્હારાથી તો સમજાતું નથી—કહે તો ખરી કે આમ સાચી થઈ ગયું?”

“આ...ત્હારી વહુનાં એ બધાં પરાક્રમ! એણે આજ તો લલીને ખેસતમ ગાળો દીધી છે! રાતે બિચારીને ઢગલા તાવ આ-બો’તો, પણ ત્હેને કાંઈ નવરાશ છે કે કેટલી દિગરી થઈ ને કેટલી

ન થઈ તે જુવે ?—સહવારમાં એવી એવીયે. પણ એ બિચારી રાંધવા નહાતી'તી એટલામાં તો ત્હારી વહુ આવીસ્તો ! કોઈએ મ્હડાવી હશે તે આવી કે તરત લક્ષીને કૂદે કે 'તું બધું મ્હારું લઈ જાય છે. ને ખાઈ જાય છે,'—કરી ગાળો ભાંડવા મંડી !—લક્ષી તો બિચારી એક અક્ષરે બોલી નથી. એટલામાં તો એને અકળામણુ આવી ને તે ચોકમાંને ચોકમાં ચતાપાટ પડી !...

વાત આગળ વધતી અટકાવવાને પ્રબોધચન્દ્રે ઉડીને લલિતાની પાસે આવી, ત્હેને હલાવવા માંડી: “લક્ષી, લક્ષી જ્હેન ! જરા આંખ્ય ઉઘાડય, બા: જો, જોઈએ: આમ જો...લક્ષી જ્હેન !” થોડીવારમાં લલિતા જગૃત થઈ, બેડી થઈ અને ત્હેણે પીવાનું પાણી માગ્યું, જે પ્રબોધચન્દ્રે તરત લાવીને ત્હેના હાથમાં મૂક્યું.

“ભાઈ, ત્હમે શું કરવા લાગ્યા ?” લલિતા વિવેક બતાવતાં બોલી: “એતો જ કે ચન્દુ આણી આપત.”

“પણ જ્હેન, એમાં શું થઈ ગયું ?” પ્રબોધચન્દ્રે જવાબ દીધો: “એ તો જે હોય તે લાવે. કેમ જ્હેન, હવે ત્હેને જરા ઠીક લાગે છે ?”

“હા, ભાઈ !” લલિતાએ કહ્યું; “હવે મ્હને સાફ છે. તે વખત તો મ્હારો જીવન ઠેકાણે નહોતો !”

“હું દવા આણી આપું તે પીજેને; એટલે લક્ષી, તું હમણું હરતી ફરતી થઈ જઈશ. હું દવાખાનામાં જઈને લઈ આવું છું.” ચન્દ્રકાન્તે ત્હેને ખુશી કરવાને કહ્યું.

લલિતાની આસનાવાસના કરી, બંને ભાઈ પોતપોતાની મ્હેડીમાં ગયા: પણ ચન્દ્રકાન્તને તો આ મહાભારતના બ્યાનની સઘળી તવારીખ જૂદાજ સ્વરૂપમાં પોતાનાં ઘર્મપત્નીના શ્રીમુખથી સાંભળવી પડી, અને તે સાંભળી હેમનું સાંત્વન કર્યા પછીજ ત્હેનાથી બહાર જવાયું !

પ્રકરણ ૬ ઠુંઃ મહિલાસમાજ.

“ અમે સ્નેહને સૌજન્ય કરી દેવીઓ રે લોલ,
 “ અમે સ્વર્ગથી સંસાર તટે ઉતરીઓ રે લોલ;
 “ અમે શાન્તિ ને આનન્દ બધે રેલીઓ રે લોલ,
 “ અમે વિશ્વના સંતાપ બધા ફેડીઓ રે લોલ.

—નર્મદાશંકર બાલાશંકર.

આજ દિવસ અનુપમ આનન્દનો રે લોલ,
 ગાઓ સુરસ ગાન મધુર કંઠ,
 ભગિની બન્ધુઓ ! રે લોલ !
 દૂર દૂર વાદ્ય દિવ્ય વાગીયાં રે લોલ:
 કાળી રજની જો ટળી, ઉષા હમેશાં હાસ !
 ફૂલડાં વેરી આંગણે, ઉભી રમવા અલૌકિક રાસ,—
 ભગિની બન્ધુઓ રે લોલ !
 દિવ્ય રાસ સંગ તાલ સાચવોરે લોલ.
 અણગણ યુગતાં પંગથિયાં ચઢિયાં આપણ કાંઈ,
 ચઢવાં હજી બાકી ધણું, બળ અભિનવ પ્રેરે અંહિ,—
 ભગિની બન્ધુઓ ! રે લોલ !
 દિવ્ય વાદના સુરો મનોહરા રે લોલ.
 રગ રગ એ ઉત્સાહ બળ વહેતું રૂહો ચિરકાળ;
 ડગડગ તાલ ધરી રમો, રાસ યુવતી, યુવક, વૃદ્ધ, બાલ !
 ભગિની બન્ધુઓ ! રે લોલ !
 દિવ્ય ગાન એ સમીપ આવિયાં રે લોલ.

—નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

૧. વ્યાખ્યાન:—

દાકતર પ્રતાપચન્દ્રરાયનાં બંગલામાં આજ શહેરનાં ઘણાં મનુષ્યો એકઠાં થયાં હતાં: બંગલાને જે આગળપડતી શાખાઓ હતી અને હેમની વચમાં એક નહોતો સરખો ખાગ તથા કુવારો હતો. અહિં સ્ત્રીઓનો મેળાવડો અને ગરબાની યોજના કરવામાં આવી હતી; અને પુરૂષવર્ગને માટે ઉપર જણાવેલી શાખાઓની મેડીઓમાં બેઠક તથા *ઉપાહાર આદિની વ્યવસ્થા થયેલી હતી. સ્ત્રીઓને માટે પોતપોતાની રુચિને અનુકૂળ ઉપાહારની ગોઠવણ બંગલાની અંદરના મહોટા ખંડમાં હતી. આમ સ્ત્રીપુરૂષોના વિભાગ સંસારસુધારકોને પસંદ પડ્યા નહોતા, પરન્તુ જૂના વિચારની સ્ત્રીઓ પણ આવવાનું કબૂલ કરે એ હેતુથી નિર્મળખાળા પોતાની યોજનામાં દૃઢ રહી હતી. વળી ચૌગિની મહાદેવીની પધરામણી લાંબા થવાની છે, એ ખબરે ઘણાં મનુષ્યો-પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ-જેઓ ભાગ્યેજ આવવાનો વિચાર પણ કરત, તેઓને પણ-આવવા લલચાવ્યાં હતાં. રંગબેરંગી-નવનવીન-પોશાક, સુવાસભર્યા પુષ્પો, અત્તરો અને ‘સેન્ટ’ (સુગન્ધી પાણી)ની ચોતરફ ઉડી રહેલી ભભક, અને બેઠકો, દીવાઓ, વગેરેની ગોઠવણ, ખરેખર, ચિત્તને આનન્દમય કર્યા વિના રહેતી નહોતી. પારસી, યૂરોપિયન, ઇસ્લામી, દક્ષિણી અને ગૂજરાતી, સર્વ જાતિની રમણીઓની મનોહર સુંદરતા જ્યાં લાંબા નજર આગળ તરતી હતી.

મહાદેવી, એક બાજુના મધ્યસ્થાન ઉપર બેઠાં બેઠાં, સરસ્વતી, ઈન્દિરાબાઈ, સુશીલા અને કુમળાની સાથે ધીમે ધીમે વાતો કરતાં હતાં: ઇન્દિરાબાઈ અને નિર્મળખાલા સર્વ મહિલાઓને સત્કાર આપવાના કાર્યભારમાં રોકાયેલાં છતાં, વખતો વખત ઇન્દિરાબાઈ તો ત્યાંથી

* મેવા મીઠાઈનું આનન્દસોજન.

છટકી નઈ મહાદેવી પાસે આવી વાતોમાં ભાગ લેતાં હતાં. અંતે નિર્મળબાલાએ ત્યાં આવી વિનંતિ કરી કે “મૈયા ! સત્રજી મંડળ તમારા શબ્દામૃતનું પાન કરવાને ધણુંજ ઉત્સુક છેઃ આજ અમારે ત્યાં શરદુત્સવ (શરદ પુન્યમની રાત)નો મેળાવડો છે એટલે મુખ્ય કામ સાધારણ રીતે હમ્મેશાં તો ગરબા ગાઈ તથા ઉપાહારાદિ લઈ આનન્દ કરવાનું હોય છે. પરંતુ આજ આપના આગમનથી ગૃહસ્થો અને સત્રારીઓની અસાધારણ મહોટી સંખ્યા હાજર થઈ છેઃ અને કેટલાકે તો મહેને મહોંચે મહોડીને પણ આપને સર્વની તરફથી વિનવવા કહ્યું, માટે અમને નિરાશ ન કરશો.”

“શ્રીમતીમૈયા, તમારો હૃદયનો ભાવ અતિ ઉદાર અને પ્રીતિભર છે એટલે તમને મહારાથી ના કહેવાતી નથી, પણ શું બોલવું તે વિષે મહેં વિચાર કર્યો નહોતો તેથી ફક્ત એ શબ્દ બોલું તોપણ તમારે તેથી સંતોષ માનવો પડશે.”

“મૈયા, એટલો ઉપકાર પણ ઘણો છે,” હેણે જવાબ દીધો. થોડીવારમાં સર્વે શાન્ત થઈ ગયું, કારણ ચૌગિની કાંઈકે બોલવાનાં છે એમ બધાંને સૂચવવામાં આવ્યું હતું.

“મૈયાઓ !”—મહાદેવીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યુંઃ “મૈયાઓ, આપણું જીવન ટૂંકું છે, ક્ષણભંગુર છે; અને તેથી કોઈ પણ મનુષ્ય ‘આવતી કાલ’ ઉપર આધાર રાખી શકે તેમ નથી. તેથી જ્યારે મહેને શ્રીમતીમૈયાએ કાંઈકે બોલવાનું કહ્યું ત્યારે, વૃત્તિ જોાછી હોવા છતાં પણ, જેટલો સમય મળ્યો તેનો સદુપયોગ કરવો એ હેતુથી, હેમના આગ્રહને માન આપી મહારા હૃદયના કંઈકે તરંગ તમારી સમક્ષ મૂકું છુંઃ જોગ્ય લાગે તો સ્વીકારશો.

“મૈયાઓ ! અમદાવાદમાં મહારું આવવું અને શ્રીમતીમૈયા તથા એકાદ બે બીજા સાધ્વીઓનો પરિચય મહેને થવો, એ મહારું

પણ મહાભાગ્ય હું સમજું છું. જે સમયે મહારાં ગુરુપત્ની ભગવતી ભક્તિમૈયાનો પરલોકવાસ થયા પછી સદ્ગુરુમહારાજ ભગવાન શાન્તિ-દાસજીએ યાત્રા-પર્યટન ઉપર જવાની આજ્ઞા મહતે આપી, તે વખતના તહેમના શબ્દોનું મહતે હજી તહેવું ને તહેવું સ્મરણ છે: 'પુત્રી ! તું હવે જૂદી સૃષ્ટિમાં જાય છે, ત્યાંના લોકોના આન્તરવિલાસ અને તહારા મનો-વિહાર જૂદા જૂદા છે: ત્યાં મનુષ્યોનું શ્રેય કરવું હશે તો તહેમના ભેગાં ભક્ત્યા વિના-તહેમની લાગણીઓ સમજ્યા વિના-તહારાથી બની શકવાનું નથી. પુત્રી ! યાદ રાખજે કે તું પ્રવૃત્તિપથ ઉપર ચઢે છે: ત્યાં કર્તવ્ય શોધ્યા શિવાય—તે પ્રમાણે વર્ત્યા શિવાય બેશી રહેવું એ પાપ છે ! પરન્તુ અત્યારે તહારા અન્તઃકરણમાં જે જે વાસનાઓ રહી ગઈ છે તે ભોગવી લીધાં વિના છૂટકો નથી. માટે જા ધર્મજીવન આચર અને અન્ય જીવનોમાં તે પ્રેર !'—મૈયા-ઓ, અહિં આવ્યા પછી મહતે સ્ત્રીઓની ધણાક પ્રકારની દુઃખાર્ત્ત સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું છે; કેટલીક મૈયાઓના હૃદયસુગન્ધની લહરિઓએ મહારા અંતરમાં નિવાસ કર્યો છે; અને મહારી નજર સમક્ષ કર્તવ્યની-ધર્મની એક જૂદીજ દૃષ્ટિમર્યાદા ખડી થઈ છે. મૈયાઓ, એ સર્વ તહારો પ્રતાપ છે. હું એક અલ્પ નિર્બળ પ્રાણિ છું; મહારાથી કાંઈ બની શકે તેમ નથી; તોપણ જે કાંઈ બની શકશે તે સર્વ—ભગવતી, કલ્યાણી જગદંબાની કૃપાથી—તહારી સેવામાં હાજર છે !

“ મૈયાઓ ! આપણી સ્ત્રીઓની ત્રણ પ્રકારની હાલત તહમે પણ જોતાંજ હશે;—કન્યા, પત્ની, અને વિધવા: તે દરેકના વિભાગ, અને ઉપવિભાગ છે—જેવા કે ભગિની, જનનિ, વગેરે,—પણ અત્યારે વિચાર કરવાને મહારા સૂચવેલા ત્રણજ ખસ છે. ગૂંજરાતમાં જોઈ છું તો ધણીખરી જગોએ બાલ્યાવસ્થાની સાથેજ કન્યાપણું પણ અદશ્ય થાય છે અને કન્યા તે પતિજ બની રહે છે ! વિધવાઓની

સ્થિતિ બહુ દયાજનક છે; એ પોતેજ બ્યાં સહાય પાત્ર છે, કર્ણાને યોગ્ય છે, ત્યાં તેઓ બીજાનું શું શ્રેય કરી શકે ?—એટલે મુખ્ય આધાર—પુરૂષરત્નોના સંશોધનનો, સુવતીકુસુમોના વિકાસનો,—બંનેના યોગ્ય પોષણનો આધાર આ દેશની પત્નીઓ ઉપરજ છે. પરંતુ હું સાંભળું છું,—જેઠું છું, તે ખરું હોય તો પત્નીઓ—પત્ની થવાને યોગ્ય પણ પૂરી થઈ નથી હોતી તે વયમાં, બાલિકાજ હોય છે એવામાં જનનિ પણ થાય છે ! હવે કહો, એમને પોતાના મહાન કર્તવ્યનું જ્ઞાન કે જ્ઞાન ન હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય છે ? મૈયાઓ ! સાધ્વીપત્ની એ દેશના ઉત્કર્ષનું મુખ્ય સાધન છે અને પ્રજાજીવનને પોતાની આત્મપ્રભાથી અજવાળવા તેજ સમર્થ છે, એટલું ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખજો: મહારા મનોમન્દિરમાં તો હેનેજ જગજનનિ સ્વરૂપ હું જોઉં છું. હવે, આપણી મૈયાઓ મધુર, સહનશીલ અને નમ્ર થાય; પવિત્ર અને પતિવ્રતા થાય; અને પોતાનાં હૃદયમાં સતીત્વ અને ભક્તિ ધારણ કરે; તથા સમભાવ અને આત્મસંયમથી પોતાના આચારવિચાર તથા મનોવિકારને વશ કરતાં શીખે; તો પછી બાળકો પ્રતાપભર્યા અને આત્મજળવાળાં થાય એમાં કાંઈ સંશય છે ? ભવિષ્યની પ્રજાઓમાં હૃદયનું તેજ રેડનારી, દિવ્યતા સીંચનારી, અને કુટુંબોનાં ગૃહ-દેવાલયોમાં શાન્તિ, શ્રદ્ધા, નીતિ અને ધર્મનો સુવાસ રેલાવનારી, દેવી, પત્ની છે અને તેથીજ હેને હું ત્યાંની આધેશતા ગણું છું :—મધુરતામાં, મન્દોદરી-જેણે અલંકૃત હૃદયકષ્ટ ભોગવ્યા છતાં, પોતાના પતિનો અનાચાર પણ માફ કરી, હેવીને હેવીજ જે મધુર રહી શકી—હેને અનુસરવાને પ્રયત્ન કરે—દમયન્તી જેણે ઘણુંજ શારીરિક અને માનસિક દુઃખ સહન કર્યા છતાં જે એક સરખી ક્ષમાશીલ—સહનશીલ રહી પોતાનો ભાગ કરી નહાણી ગયેલા પતિ પ્રતિ હૃદયભક્તિ ધારણ કરી રહી હતી, હેની પાસેથી સહન-

શીલતા શીખવાનો પ્રયાસ કરે:-ગાન્ધારીની નમ્રતા, અર્થાત્ ભાર-
તના મહાન રાજ્યની મહારાણી છતાં, પતિને અધ જોષ, તેના
કરતાં પોતાની કાંઈ પણ રીતે અધિકતા ન થાય માટે ખરા અંતઃ-
કરણની નમ્રતાથી તેણે આંખે પાટા બાંધ્યા હતા—તેવા પ્રકારની
નમ્રતા પોતાના ઉરમાં એકાવલી-હારની પેઠે આગળ સીતાજીના પવિત્ર
પ્રભાવ આગળ રાવણ જેવો મહા બળવાન અસુર પણ બળહીન બની
તેમના સતીત્વનું ઉલ્લંઘન ન કરી શક્યો તે પવિત્રતા, અને સાવિ-
ત્રીના જે પતિવ્રતના ઉચ્ચતાપની સમિપમાં યમ પણ તેના પતિને
લઈ શક્યો નહિ, તે પતિવ્રતપણું-પોતાનાં જીવનમાં ઉતારે:-અહા, વિષ્ણુ
અને મહેશ્વર જેવા દેવાધિદેવ પણ જેના સતીગૌરવ આગળ બાળક બની
ગયા તે અનુસૂયા દેવીનું સતીત્વ-અને ભગવાન શ્યામસુંદર શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે
પોતે મૂર્તિમન્ત બની જેને પોતાનામાં સ્વીકારી લીધાં એ મીરાં ભગ-
વતીની ભક્તિથી પોતાના આત્માને વિશુદ્ધ કરે:-અને આ ઉપરાંત
કુન્તામૈયાનો સર્વના પ્રતિ એક સરખી પ્રીતિ ઝરતો સુંદર સમભાવ-
તથા ઉમાદેવીનો પ્રિયપતિ પ્રસન્ન કરવામાં પ્રકુલ થયેલો દિવ્ય
આત્મસંયમ પોતાના આચાર વિચાર અને મનોવિકાર શાન્ત-કાન્ત
કરવા મનમાં-આત્મામાં ઉતારે:-આમાંનું યોડું પણ, રહેજપણુ થાય-
અને ધીમે ધીમે આગ્રહપૂર્વક સતત પ્રયત્ન ચાલુ રહે તો તે અસાધ્ય
નથી-તો આપણાં મનુષ્યજીવન કેટલાં સુખમય, રસમય, સંસ્કારમય
અને આનન્દમય બને ?

મૈયા ભગવતીઓ ! કન્યાઓએ ગૃહકુળોનાં બાળકતરુને ઉછેર-
વામાં આસપાસની આનન્દભૂમિ સાફ કરી સહાય કરવાની છે; પત્ની-
ઓએ તેમને જ્ઞાનવાતાવરણમાં રાખી, તેમનાંમાં સુનીતિજળ સીંચી
તેમની આંતર પવિત્રતા, કોમળતા બળકી, વિશાળતા વધારી,
કર્તવ્યમાર્ગો ઉપર તેમને રોપવાનાં છે; વિધવાઓએ તેમનાં મૂળ

બાળા નાંખતાં વિષ, હેમનો ઉદય અટકાવતાં જન્તુ, આદિથી હેમનું રક્ષણ કરી હેમનો તેજની લહરિઓમાં વિકાસ કરાવવાનો છે. સર્વને કામ છે; કર્તવ્ય બોળી ફહાડવું એ આપણી ફરજ છે. ધર્મમાર્ગ વહન કરી હેને પ્રભુ સ્વરૂપમાં બેળવવા પ્રયાસ કરવો એ જીવનનો હેતુ છે. ઓ મહારી મૈયાઓ ! આસપાસ દરિદ્રતાથી કષ્ટ પામતાં, - દુઃખાદિથી હેરાન થતાં, વ્યાધિઓથી પીડાતાં મનુષ્યોથી જગત ઉભરાય છે. જગદંબાની કૃપાનાં હમે પાત્ર છો-હમને થોડું ઘણું પણ મળ્યું છે ! પણ શું તે હમારી પોતાની લાલસાઓ તૃપ્ત કરવાનેજ માટે છે ? ઓ મૈયાઓ ! હમારા પડોશમાં-આસપાસ-જૂવો તો ખરાં ? -એક મધુર સ્મિત કંઈક વિપત્તિ દૂર કરી શકશે-એક નિર્મળ દષ્ટિપાત કંઈક પીડાતાં હૃદયો શાન્ત કરી શકશે-એક મિઠો સખ્ત કંઈક વિદીર્ઘ થતા આત્મામાં સજીવનતાનું અમૃત રેડી શકશે. જગતનાં હમેજ રાસી છો, ભગવતી છો, કલ્યાણી છો. હમે હમારો કાળ શા સાર મિથ્યા ક્લેશ, કલહો અને વૃથા કુથલીઓમાં વ્યતીત કરો છો ? અવકાશનો સમય સાચવો; ક્ષણનો કાંઈ પણ સાદું કર્યા વિના નાશ ન થવા દો. અને જૂવો કે હમને પરિણામે કોઈ અનન્ય, સ્વર્ગીય સુખની પ્રાપ્તિજ થશે. ઓ વિધવા ભગવતીઓ ! હમને તો દુઃખાગ્નિની જાળનો અનુભવ છે તો હમને શા માટે હમારા કરતાં વધારે દુઃખી મનુષ્યોની દયા આવતી નથી ? મૈયાઓ ! દુનિયામાં પ્રેમ અને દૈર્યઃ સ્હાડું અને સ્હેવું ! એ મ્હોટામાં મ્હોટો તારક મંત્ર છે, અને હેના અનુકરણથી તિથ્ય હમ પરમપદ પામશો.

“ મૈયાઓ ! આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ । (પોતાના જેવાંજ અન્ય સર્વને ગણવાં,) -એ ભગવાનનો મહાન બોધ છે. મૈયા ભગવતીઓ ! એજ પરમ ધર્મ છે. અને યતો ધર્મસ્તતઃ કૃણો યતઃ કૃણસ્તતો જયઃ (જ્યાં ધર્મ છે ત્યાંજ પ્રભુ છે અને જ્યાં પ્રભુ છે ત્યાં શ્રેય

છે,)-એજ બતાવી આપે છે કે પરમાત્મા શ્રીમહાપ્રભુનું સ્થાન પણ ધર્મમાંજ છે. ધર્મ અને કર્તવ્ય કરવાને મહા પ્રયત્નો કરશે તેમ તેમજ હમારા જીવનનો વિકાસ, આત્માનો ઉદય થશે. સુન્દરમાં સુન્દર, મધુરમાં મધુર ગુલામ પણ જેમ કાંટાવાળા ઝાડ ઉપરથીજ મળે છે તેમ અદ્ભૂતમાં અદ્ભૂત અને પરમમાં પરમ સુખ પણ મહા પ્રયત્નોથીજ અને મહા વિપત્તિઓથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવતીઓ ! એટલું સ્મરણમાંથી જવા ન દેશો કે મહાનમાં મહાન કાર્યોનાં બીજ હમારાં ગૃહ મંદિરોમાંજ રોપાય છે; ન્હાનામાં ન્હાનાં હમારાં કામ ઉપર દુનિયાનાં મ્હોટામાં મ્હોટાં કાર્યોનો આધાર રહે છે । જે કરે તે પ્રેમ, સમભાવ અને ઉદારશીલતાથી કરજો; ખરેખરો આત્મત્યાગ-આપણે બીજાંથી કાંઈ વિશેષ છીએ અને હેમનું બહું કરીએ છીએ-એવા અહંકારી ભાવમાં નથી । ખરેખરો આત્મત્યાગ-આપણે માત્ર આપણું કર્તવ્ય કરીએ છીએ અને તે પ્રભુપદ સમક્ષ આપણા આત્મારૂપી પ્રીતિપાત્રમાં ધરી શકીએ છીએ એ તહેની કૃપા છે-એમ માનવામાંજ ઉદયમાન થાય છે. ચિત્તે વાચિ ક્રિયાયાંચ સાધ્વીનામેકરૂપતા । ભગવતીઓ, મૈયાઓ ! ચિત્ત, વાણિ અને કર્મ ત્રણે એકજ પ્રકારનું વર્તન કરે ત્યારેજ અર્ધ સાધ્વીપણું પામ્ત થાય છે. અને તે વિષય ઉપર ભગવાન ભવભૂતિ જેવા મહાત્માનાં વચન પણ પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારે છે કે,

પ્રિયપ્રાયા વૃત્તિર્વિનયમતુરો વાચિ નિયમઃ

પ્રકૃત્યા કલ્યાણી મતિરનવગીતઃ પરિચયઃ ।

પુરો વા પશ્ચાદ્વા તદિદમવિપર્યાસિતરસમ્

રહસ્યં 'સાધ્વી'નામનુપધિ વિશુદ્ધં વિજયતે ॥ ❀

* 'સાધ્વી' જનોનું રહસ્ય સર્વથા વિનયથી વર્તે છે; તે કેવું છે માટે એમ વિનય પામે છે ? હેમનાં હૃદયની વૃત્તિ પ્રિય ગુણોથી

“ મૈયાઓ ! આ સર્વ સદ્ગુણપુષ્પોથી ત્હમारी આત્મ કુંજો પ્રકૃષ્ઠિત થાઓ. ત્હમની સુગન્ધભરી મંજરીઓથી ત્હમારાં જીવન સચી પડતાં રહો, અને જગતમાં સર્વત્ર ત્હમે જગદંબા સ્વરૂપે વિસ્તરતાં રહી, ‘કલ્યાણુ’, ‘કલ્યાણુ’ની અમૃત વૃષ્ટિમાં ત્હને ઉદયમાન, પ્રભાભર્યું કરો ! ખીજું ક્યાં અને પ્રેમ-સ્વરૂપ પ્રભુ પાસે આપણે શું માગવું ?

૨. ગરબા:

અભિપ્રાયોનો ગમે તેટલો ફેર હશે, વૃત્તિવિલાસ ગમે તેટલા ભિન્ન હશે, પણ જૂના તેમજ નવા સર્વ પ્રકારના મતવાળા શ્રીતા-મંડળને આ વ્યાખ્યાનની ઉપયોગિતા, મનોહરતા ક્યૂંકરવી પડી. સર્વ અન્તઃકરણોને યોગિનીએ પોતાના આત્માની સુગન્ધભરી બન્ન-કમાં વિલીન કરી દીધાં.

અંતે ઉપહારાદિ લીધા પછી, ગરબા ગાવાની શરૂઆત થઈ. નિર્મળખાળા અને ઈન્દિરાબાઈ સરસ્વતીને ગાવા ઉઠવાનો આગ્રહ

છલોછલ ભરાયેલી હોય છે, ત્હમની વાણીમાં નિયમ હોય છે તે વિનયથી મધુર હોય છે, ત્હમની યુદ્ધિ સ્વભાવથીજ કલ્યાણી-જીવોને માટે કલ્યાણકારક હોય છે, અને ત્હમના પરિચયમાં નિન્દાપાત્ર પદાર્થનો લેશ હોતો નથી. જગતના રસ આગળ ઇષ્ટ હોય તો પાછળ જગડે છે, ને પાછળથી ઇષ્ટ થાય તો પ્રથમ દશામાં વાંધા ભરેલા હોય છે, પણ ‘સાધ્વી’જનના નિર્દોષ સાત્ત્વિક પ્રીતિકર રસ તો પ્રથમ કે પછી, આગળ કે પાછળ, સર્વદા સર્વથા વિપર્યય વિનાનાજ રહે છે. ‘સાધ્વી’જનોનું નિષ્કપટ, નિર્દોષ, વિશુદ્ધ-રહસ્ય હોય છે તે આજ ! અને તેજ વિજયથી ભરે છે.

—ઉત્તરરામચરિત્ર (સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ ૪. માંના સાધાન્તર ઉપરથી.)

કરવા આવ્યાં, પરન્તુ ‘મહેને શરીરે ઠીક નથી,’ એ જવાબ શિવાય ખીલું કંઈ હેતી પાસેથી તેઓ મેળવી શક્યાં નહિં. તે ઉપરથી ઇન્દિરાબાઈએ મહાદેવીને વિનંતી કરી.

“માતાજી, સરસ્વતીને ત્હમે કંઈ સમજાવો. ‘ભારતી સ્ત્રી-ગીત’ કરીને, એક નવીન-પ્રસિદ્ધ થયેલા સુન્દરી સુખોદ્ધ નામના સ્ત્રીઓ માટેના માસિકમાં, એક ગરબો છે તે આ પ્રસંગને તદ્દન અનુકૂળ છે. પારસી બાતુઓ-ત્હેમાં જરા કદિન શબ્દો હોવાથી-તે ગાઈ શકે તેમ નથી : અને મ્હેં સાંભળ્યું છે કે સરસ્વતીએ એમની જ્ઞાતિમાં એક ઠેકાણે તે બહુ સારો ગાયો હતો. આપ આજ્ઞા કરશો તો માનશે. શ્રીમતી, ત્હમે કેમ કંઈ કહેતાં નથી ?”

“એમને તાવ આવ્યો હતો અને અશક્તિ તો એમના મ્હેં ઉપરથીજ જણાય છે એટલે હું શું કહું ? ખીજા કોઈને આવડે છે કે કેમ તે તપાસ કરોને.”

“ઇન્દિરાબાઈ, મહેને શરીરે ઠીક હોત તો હું જરૂર આવત;- મ્હારે કંઈ ખેંચતાણુ જોઈએ છીએ ? આ મ્હારાં નણુંદ, કમુ ખ્હેનને પણ સારો આવડે છે.”

“ઉઠો ત્યારે કમળા ત્હમે તો ચાલો !” નિર્મળબાળા બોલી ઉઠી.

“હું તો આવવાનીજ છું.” હેણે જવાબ દીધો : “પણ તિ’દ-હાડેયે મ્હેં તો મ્હોટાં બાબીની સાથે ગાયો’તો. મ્હારી એકલીથી સાફ નહિં ગવાય.”

ઇન્દિરાબાઈ અને નિર્મળબાળા ખિન્ન મ્હોરે વિચાર કરતાં ઉભાં રહ્યાં.

“સરસ્વતીમૈયા,” યોગિનીએ હેતે વાંસે અને માથે પોતાનો હાથ ફેરવીને કહ્યું : “સરસ્વતીમૈયા, જાઓ ઉઠો : ભગવતી ત્હમને

શક્તિ આપશે; જાઓ મૈયા, આ સર્વ મૈયાઓના આનન્દનો ભંગ થાય એ મ્હને ગમતું નથી. જાઓ મૈયા, જંગલમાં તહમારું કલ્યાણ કરશે.”

સરસ્વતી એકદમ ઉઠીને ઉભી થઇ : “મૈયા ! આ શું ?—જાણે મહારાં શરીરમાં એકાએક જાગ્રતિ આવી ગઇ ન હોય એમ મ્હને લાગે છે. માણ, આપનો આટલો બધો પ્રભાવ હું જાણતી નહોતી.” તે પોતાનું માથું નમાવવા જતી હતી એટલામાં મહાદેવીએ તેને રોકી. “આત્યારે તો જાઓ: સરસ્વતી મૈયા આપણે પછી વાતો કરીશું. ભગવતીની તહમારા ઉપર સંપૂર્ણ પ્રીતિ છે. કમળા મૈયા, જાઓ, ઉઠો ! નિર્દોષ આનન્દનું વહન કરાવવું એ પણ પુણ્યનું કામ છે.”

સરસ્વતી અને કમળાએ ગરબો ગાવો શરૂ કર્યો અને દસ પંદર સન્નારીએ તે બીજવા માંડ્યો:

ભારતી સ્ત્રીગીત.*

ગરબે રમવા, સાહેલી ! સાંચરોરે લોલ,
ભારતી મન્દિરં ચારુ ચોક પ્રીતિધી દરોરે લોલ;
આવો બહેનો ! ગીતરંગ રેલીએરે લોલ.—ગરબે ૦

૧.

(સાખી) શરદપુત્રમરજનિ ખીલી, અનિલ સુરભિ મલકાય,
ચન્દામુખ નન્દન સૌળી, સ્મિતલહરિ લલકાય:—

* (ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યારે લોલ.)—એરાગ.

* ભારતીસ્ત્રીગીત—ભારત (હિંદુસ્થાન) વાસી સર્વ જાતની સ્ત્રીઓની એકતા દર્શાવનાર ગીત. ચારુ—સુંદર. ૧. રનનિ—રાત્રી, અનિલ—પવન. સુરભિ—સુગંધી. ચન્દામુખ—ચંદ્રના મ્હોં ઉપર. નન્દન—આનન્દ ભરેલી. સ્મિતલહરિ—સ્મિત (ધીમું હસતું તે) રૂપી લહેર. લલકાય—રમે,

રમે રમા, શારદા સોહામણીરે લોલ,
કુંકુમે જ્યાં સાથિયા પુરેલ, છે શોભા ધણીરે લોલ;
આવો ખડેનીં ! આજ રાસ ખેલોંએરે લોલ—ગરબે૦

૨.

(સાખી) મિઠાં ઝરણુ ઝરી રહ્યાં, મધુરું મધુરું સુરગાન,
કોકિલ, બુલબુલ રસભર્યાં, દ્રવે અનુપમ તાન:—
દેશવાડોં નવલ પક્ષવે ભરીરે લોલ,
કુંજ કુંજ ધારોં પુષ્પપુંજ વૃક્ષવલ્લરીરે લોલ;
આવો ખડેનીં ! જનનિગાન ગાઇએરે લોલ—ગરબે૦

૩.

(સાખી) ભાગીરથોં, ગોદાવરી, બ્રહ્મપુત્ર શુભ લીર;
રમે સિન્ધુ, કાવેરોં જ્યાં રમ્ય નર્મદા નીર:—
ગુર્જરીને બંગસુન્દરી મળારે લોલ,
કાશ્મીરી, દ્રાવીડોં, મહારાષ્ટ્રોં, રજપૂતાણોંએરે લોલ;
આવો ખડેની ! ઐશ્યતાન વાઇએરે લોલ—ગરબે૦

૪.

(સાખી) કુસુમિત લોલોં લલિતા લતા—લલના તર-પતિ મંગ,

પથરાય. રમા—લક્ષ્મી. ૨. સુરગાન—દૈવીગીત. દ્રવે—ઝરે, (પ્રવાહી કલ્પેલું)
તાન રેલે. નવલ—તાન, ખીલતાં. પક્ષવ—ફણગા. કુંજ—છાડ અને વેલનો
માંડવો. પુષ્પપુંજ—ફૂલના ગુચ્છ. વૃક્ષવલ્લરી—ઝાડ અને વેલ. જનનિ
—સ્વદેશરૂપી માતા. ૩. ગુર્જરી—ગુજરાતની સ્ત્રીઓ. બંગસુન્દરી—બંગાળી
સ્ત્રીઓ. દ્રાવીડી—દ્રાવીડ દેશની (મદ્રાસ તરફની) સ્ત્રીઓ. મહારાષ્ટ્રી—દક્ષિણી
સ્ત્રીઓ. ઐશ્યતાન—એસ્તાનું, એક્સપ ભરેલું તાન. વાઇએ—વગાડીએ,
પ્રસારીએ. ૪. કુસુમિત—પુષ્પોથી ભરેલી. લલિતા—સુંદર. લતા—લલના

ભારતવાડી દીંપાવતી, વિવિધ વર્ણ, નવરંગ:—
પારસી, ઇસ્લામી, આર્ય, રમણિઓરે લોલ;
યુરોપિયન નારીઓ, ઉદાસરસવિલાસિનીરે લોલ;
આવો ખેંદો ! હિન્દુદેવી વંદીઓરે લોલ—ગરબે.

૫.

(સાખી) હીમાલયશિર ઝળકતી, નિર્મલ, એ મનઆશ,
‘ભિન્ન જાતિ-રૌતિ, તદપિ રૂહો એક ઉર અમવાસ’ :—
લાવો ! લાવો ! હૃદયપાત્રમાં ધરીરે લોલ,
મંગલ પ્રીતિઅર્થ, ભક્તિઆત્મસુવાસે ભરીરે લોલ;
આવો ખેંદો ! માતૃભૂમિ પૂછીએરે લોલ.—ગરબે.

‘ભારતી સ્ત્રીગીત’ ગવાઈ રહ્યું, પણ સરસ્વતીને જરાયે થાક
કે શ્રમ જણાયો નહિ. એટલે થોડીવારમાં ખંધાંના આગ્રહથી—સરસ્વતી
અને રતનાવધી નામની એક મહિલાસમાજની ઉત્સાહી સભાસદ—
બાળાએ એક ગરબી ઉપાડી :

આવો, આવોને, સાહેલી ! આજ, આનંદે રમીએ;
લાવો, લાવો ખેંદો ! પ્રીતિ સુખસાજ, ઉછરગે ભમીએ:—
રમીએ ને ભમીએ નન્દન વન આ વાડી જ્યાં ગુર્જરી ખીલોરે;
જે અમીઝરણું સંગીતધરણું, લયો રહી કુલવનવેલો:—આનંદે.

—વેલરૂપી સ્ત્રી. તરૂ-પતિ—ઝાડરૂપી પતિ. ઇસ્લામી—મુસલમાન સ્ત્રીઓ.
ઉદાસ ઈ—આનંદના રસમાં વિલાસ કરનારી. ૫. શિર—શિખર. રૂહો
ઈ—એક જ હૃદયમાં અમારે વાસ થાઓ, અમારા સર્વનાં હૃદય એક થાઓ.
હૃદયપાત્ર—હૃદયરૂપી વાસણ. અર્થ—પૂલમાં દેવને અર્પણ કરવાની વસ્તુ.
મંગલપ્રીતિઅર્થ—પ્રેમરૂપી માંગલિક અર્થ (પૂનર્પે). ભક્તિઆત્મસુવાસ
—આત્માના સુગંધ—સારરૂપી ભક્તિ

પ્રીતિનીંતિનાં, ગૃહકુંજેમાં, કોયલ યુદ્ધમુલ ગાયરે;
મિઠકા સુણીસુણી ટૂંકુરવ, ઉરરવ ભરિયું વિલીન મન યાય:—

આનન્દે૦

ભક્તિવૌણા કરધરોને કવિવરસંત કવે કલ્લોલ રે;
પ્રિયપતિના પ્રીતિભર સ્વર બ્યાં છવન કરે રસલોલ:—આનન્દે૦

ગગન ગજવતી, ગાનવિમાને, પતિવ્રતવેણુ વાય રે;
તે લલકારની લલનાહર્યે પ્રણયશૌ ભૂતિ સુહાય;—આનન્દે૦

પતિપત્નીનાં આત્મયુગલની ગુંથી રૂડી કુલમાળ રે;
પ્રભુપદ ધરોએ, ગાતાં ફરોએ ગુર્જરીગુણ, સહુ ખાળ:—આનન્દે૦

નિર્મળખાળા મહાદેવી પાસે જઈને બેઠી હતી; તહેને શૂંજરા-
તની રીત મુજબ ગરબા ગાતાં પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ હજી ખરોખર
આવડી શક્યું નહોતું. તે અને યોગિની વાતો કરતાં હતાં: “માણ,
આ રતનાવલીને ઓળખી? એ અમારી મહિલાસમાજમાં ઉપમંત્રી
છે.” તહેણે કહ્યું.

“એમ કે?” મહાદેવીએ ઉત્સાહવિના જવાબ દીધો: “તમારી
સમાજ કાંઈ આન્તરવર્તન સુધારી શકે તેમ છે, મદ્વર્તન આપી
શકે તેમ છે?—એતો શંકાંજ છે!” તહેણે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો “આ
સરસ્વતી જીવેને, એ તમારી સમાજમાં નથી છતાં તમારાં બધાંથી
ચડિયાતી છે: આ રતનાવલી તમારામાં છે છતાંય શું...?”

નિર્મળખાળા ચમકી. “મૈયા, ત્હમે એને ઓળખો છો?”

“ના ના. મહેતો એને જોઈજ આજ: ત્હમે કહ્યું ત્યારે મહે
એતું નામ જાણ્યું!”

“ત્યારે, મૈયા, ત્હમે શી રીતે જાણી લીધું કે એ કેવી છે?”

ખરૂં પૂછો તો મહેને એનો ખાનગી પરિચય તો નથી પણ મહેં કાંઈ એનામાં વાંધા પડતું તો જોયું નથી ! મૈયા, ત્હમે શી રીતે જાણ્યું?— મ્હારો એક સંશય દૂર કરો, મૈયા; સરસ્વતીને ત્હમે એકાદ વાર જોયાં એટલામાં એમના ઉપર ત્હમારી આટલી બધી પ્રીતિ ક્યાંથી?— આજ ત્હમે એમને ત્હમારી પાસેથી દૂર ખસવા દીધાંજ નથી ! બધાંને આશ્ચર્ય લાગ્યું છે !”

“ શ્રીમતીમૈયા, એ વિષે કોઇવાર મંદિરમાં પધારજો, ત્યાં અવકાશે વાર્તાવિનોદ કરીશું.—આ ગરબા બધા ખરા પણ નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનન્દ અને દયારામભાઈનાં પદ અને ગરબીઓને એ ન પ્હોચે. યોગિનીએ વાતનો વિષય બદલતાં કહ્યું.

“ મૈયા, પણ કંઈવું શું ?” નિર્મળબાળા બોલી ઉઠી: “કોઇ કોઇ વખત નવીન કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ ત્હેમનો રસભાવ સમજી શકતી નથી; અને કદિ કદિ એમ પણ બને છે કે નવા જમાનાને ત્હેમની લહરો નવા વિચારના વહન માટે મન્દ જણાય છે. વળી કેટલીકવાર જૂના કવિઓનાં ભક્તિ કાવ્યોમાં તરતો રચૂલ શૃંગાર અનીતિથી બરપૂર દીસે છે. અને તેથી નીતિમાન અન્તઃકરણોને કંઈક—કંઈક ચર્ષ પડે છે. મૈયા, તે દિવસ ત્હમે જે ગરબો કથામાં ઉપાડ્યો હતો તે એમની ઢાળ ઉપરજ હતો, છતાં એમાં હાલના સુધારક મંડળનાજ બધા વિચાર પ્રતીત થતા હતા. એ આપે રચ્યો છે?”

“ ના ના. પણ મ્હારી એક શિષ્યા છે અને તે હજી બાળક છે ત્હેના ભાઈએ એ બનાવેલો છે: એ મ્હારી પાસે વખતો વખત ગાતી અને એનો કંઈ ધણોજ કામગી અને મધુર હોવાથી, તે સાં-ભળવું પણ ઘણું સુંદર લાગતું. ત્યાંથી એ મ્હારે મ્હોંએ ઘસ ગયેલો તે મહેં ગાયો હતો.”

“ત્યારે, માણ, એટલી કૃપા ફરીથી અમારા ઉપર અહિં ન કરો ? આપ ગાશો ને આ બધાં જીવશે.”—“ભલે મ્હને એમાં કંઈ વાંધો નથી; હમે બધાં જેમ પસન્ન થાઓ તેમ.” ખોટું માન માગવાનું કે ખેંચતાણ કરવાનું મહાદેવી સમજતીજ નહોતી. ગરબી ગવાઇ રહી એટલે તરત નિર્મળખાળાએ યોગિનીને સર્વના દેખતાં ફરી વિનંતી કરી: અને હેણે ગાવાનું શરૂ કર્યું.

જળ ભરવાને ચાલોરે, મિઠલડાં જળ ભરવા;
ખીસ્યું ચૌવન મહાલોરે, મધૂરાં જળ ભરવા;
આજ અમુલખ લ્હાવોરે, મિઠલડાં જળ ભરવા,*
ચાલો ! ખહેનીઓ ! ચાલોરે મધૂરાં જળ ભરવા.

તરશે તરફતાં મરે, ખહેનો—ભાઇ અનેક,
પાવું અમૃત લેમને, એજ ધરો મન ટેક:

ધાન્ય લણવાને ચાલોરે, મિઠાં ધાન્યજ લણવા,
લીલાં ક્ષેત્રમાં મહાલોરે, ખીંચ્યા ધાન્યના કણ જ્યાં;
લ્યોને અનુપમ લ્હાવોરે, મધુર ચૌવન ભરમાં,
ચાલો ! સજનીઓ ! ચાલોરે, મિઠાં ધાન્યજ લણવા.

ભૂખ્યાં, ત્રાસ તપ્યાં હોંસે, મનુખાળક ચોપાસ,
પ્રભુની થાળ દઈ, કરો તૃપ્ત લેમને, ખાસ:

પુલ્લ વૌણવાને ચાલો રે, મધુર પુલ્લડાં વૌણવા,
મીઠું ચૌવન મહાલોરે, રુડેરાં પુલ્લ વૌણવા;
આજ આનંદ દહાડોરે, મધુરાં પુલ્લ વૌણવા,
ચાલો ! સાહેલો ! ચાલોરે, રુડાં પુલ્લડાં વૌણવા.

* શ્રીખ સાસુજી દેહે રે વહુજી રહો ઠંગે:—એ રાગ.
(આ ગરબામાં દર ચાર લીટીને અંતરે સાખી આવે છે.)

હુઃખ, કલેશ, ચિન્તા ભર્યું જગ રડતું લાચાર,
કરો શાન્ત આશા ભર્યો પુષ્પ તણા ધરી હાર:
રસ સોંચવાને ચાલોરે, મિઠલડો રસ સોંચવા;
ચૌવનવન મહાલોરે, અમર ફાલ્યાં ફળ બ્યાં,
ગાનઝરણુ ઝંરાવોરે, લતાકુંળે લયતાં;
ચાલો ! સજનીઓ ! ચાલોરે, મધુરો રસ સોંચવા.

સૂકી, લસહોંન બની રહી, હૃદયવાડી દેખાય,
વર્ષાવો અભિધાર ત્યાં, પ્રકુલ રમણીય યાય:
ગોત ઝોલવાને ચાલોરે, મિઠલડાં ગોત ઝોલવા;
આજ ચૌવન મહાલોરે, પતિ પ્રભુનાં ગતમાં,
રમો રાસ લ્યો દહાવોરે, પ્રીતિ ભક્તિ ઉરમાં;
ચાલો ! જાહેનીઓ ! ચાલોરે, મધુરો ગોત ઝોલવા.

નન્દન મુન્દર નન્દનો, વાયે રસિલી વેણુ,
અંતર ઝોલી અમૃત ભર્યો રેલાવો પ્રભુ દહેણુ:
જળ ભરવાને ચાલો રે, મિઠલડાં જળ ભરવા,
લીલું ચૌવન મહાલોરે, મધુરો અભિ ભરવા.
લ્યોને આનન્દદહાવો રે, મિઠલડાં અભિ ભરવા,
ચાલો ! સાહેલી ! ચાલો રે, મધુરો જળ ભરવા.

આકાશમાંથી શરદ્ પુત્રમની શીતળ ચન્દ્રિકા વરસી રહી હતી;
વાટિકાનો સુવાસ ભર્યો અનિલ નદી ઉપરથી મિઠી મિઠી લહેરો લાવી.
ગાત્રને સુધાપાન કરાવતો હતો; અને ગાનઝરણુના નન્દન સર,
મનુષ્યઉરનાં ઊંડાં ઊંડાં આત્મવાહાંત્રોના નાદ સાથે બળી જઈ,
પૃથ્વી અને આકાશ બંનેને, સંગીતની દેવીનું એક દિવ્ય મૂર્તિમન્ત
વીરાટસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરી સંયુક્ત કરી નાંખતા, ઊંચાં ઊંચાં ઉડ્યને
પ્રસાર્યે જતા હતા.

પ્રકરણ ૭ મું.

દિવ્ય ચિત્રદર્શન-(પતિપત્નીનું જીવન.)

નરક ૧:

“ O ! would the God, the giftie gie us,
“ To see ourselves, as others see us.”

Burns.

(હે પ્રભુ ! ખીજાં મનુષ્યો અમને જુવે છે હેવીજ રીતે અમે અમારી જાતને જોઈ શકીએ એવી શક્તિ અમને આપી હોત તો કેટલો મોટો લાભ થાત ?)

રાતના દશેક વાગ્યા હતા; એક ન્હાના સરખા ઘરની મેડીએ જ્ઞાનસમાં દીવો બળતો હતો. બારી આગળ એક ત્રીસેક વર્ષનો યુવાન આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો પડ્યો ખીડીઓ ઝૂંક્યા કરતો હતો.

“ સાલ્હું, આ કેમ ખમાય ? ” તે બળડ્યો; “ દસ વાગી ગયાને બાઈ સાહેબને હજી આવવાનીયે ફરસદ મળી જણાતી નથી ! રાંડ કમજાત છે: કરવું સું ? આજ તો આવે ને કે તરત એની ખરોખર ખબર જોઈ ! ”

એવામાં મકાનનું નીચેનું બારણું ઉઘડ્યું અને થોડીવારમાં એક યુવતી મેડીપર મહડી: “ હજી ત્હમારી ખીડીઓ ગઈ નહિ, શશિ-શંકર :-અરર ! ત્હમારું મોં કેટલું બાસ મારે છે ? તાડી કે મહડી ! ખીજું કાઈ મળતું નથી તે એવી ગંદી ચીજો લીધા કરો છો ? ત્હમને કેટલીવાર કહું, ત્હમને ખીલકૂલ શરમજ નથી !-હવે એવું કરેવું હોય તો મ્હારા ઘરમાં નહિ આવતા. હું ત્હમને સાફ જણાવી દઉં છું. સમજ્યા ? ”

“ બેસ, બેસ; જણાવી દેનારી મ્હોટી બેઠ નહિં હોય તો ! રત્નાવલી ! બસ, વધારે લવરી નહિં કર, ” તહેજે કહ્યું “ આટલી મોડી કેમ આવેજી ? ખખર નથી કે ધણી થાક્યો પાક્યો ઘેર આવ્યો હોયે તે ખાસે શું ? સાલ્યું, ઘરની કંઈ બી કાળજી નહિં !—અત્યાર મુઘી કરતી’તી શું ? ”

“ કાંઈ બેશી ન્હોતી રહી ? ” રત્નાવલીએ જવાબ દીધો. “ નિ-શાબેથી આવ્યો દિવસ મહેનત કરીને તો મરી રહ્યાં હાથએ ને પાછુ પિયરનો બધો દસયડો તાણવો. ને પછી ફરે છે મોડી કેમ આવી ને શું કરતી’તી ? કાંઈ એમ છે કે કોઈ દુહાડો વાર થાય તો હાથે કરી લઈએ ? ”

“ પણ અત્યાર મુઘી પિયરમાં પડી રહે છે શું કરવા ? ના કહી દે. સાલ્યું બે જગોનું કેમ સચવાય ? વળી પાછી મ્હને ફરેજ કે હાથે કરી લો ! બહુ સારી સાલબી ! કોઈ દુહાડો મ્હારો મિઝાજ જશે ને તો...! રત્નાવલી, હું ત્હને સાદ જણાવુંજ કે ત્હારે હવેથી બહેલાં આવી જમવાનું કરી રાખવું. ”

“ પણ તે નહિં બને. પિયર શું કરવા રહીએ છીએ ?—ત્હમે ગિયારા કાંઈ જાણો છો ? પેટે છોકરાં તો આર પડ્યાં છે ! રહેવાને ઘર નથી, ને ધણું જીવો મ્હારા મામા કે વગર બાડે રહેવા દે છે અને છોકરાંને રાખે છે; નહિંતો—પગાર તો ત્હમને પંદર રૂપૈડીજ મળે છે ને મ્હારો તો બધો દેવામાં જાય છે ને છોકરીઓને તો હવે પરણાવ્યા વગર આવે ત્હેવુંજ નથી—મ્હોટી માઓ તો ઘર છે ! તે પિયરિયાંને રાજી ન રાખીએ તો કેમ ત્હમારી સગલીઓ કામ આ-વવાની હતી ? ત્હમે તો આવા વ્યસની રહ્યા ને રાત દુહાડાનું જાન નહિં ! પણ કાંઈ ખખર છે કે ઘરમાં કેમ થતું હશે ? વસ્તારીક છો—એતો હું શિક્ષકની પરીક્ષામાં પાસ થાઉંયે નહિં ને ત્હમને કાયમ

નોકરી મળેયે નહિં : આકી બધેયે ઠેકાણે તહમે તો તુમડાં ઉગાડયા વિના રહ્યા નથી : ઘરમાં આટલું હાથીનું ખરચ કેમ નભે છે તે પ્રશ્ન દહાડો પૂછ્યું ?—હવે વળી મહારાં પિયરિયાં સાથે બગાડો !—એટલે પછી થયું !—એમ બાન છેકે તહમારી સગલી—હમણાં કાંઈ સાંભળશે, કોણ કામ કરવા આવવાની હતી ?”

“ રાંડ. વધારે ફાટી કે બોલતાં બોલતાં ?” શશિશંકર પગમાંથી બૂટ છૂટું ફેંકે છે. રતનાવલી ખશી જવાધી ભીંતે જઈને અથડાય છે. “ રાંડ બેસરમ ! જો હવે વતુ ઝોછું બોલીને તો તારો જાન ફહાડી નાખીશ. તું શું સમજેછ તારા દિલમાં ?”

“ આવો તો ખરા જાન ફહાડવા ?—તહમે તહમારા બારમાં રહેજો—તહમને હાથ ઉપાડતાં કાંઈ શરમ નથી આવતી તો મહને શાની આવશે ?” રતનાવલીએ તિરસ્કાર કરતાં કહ્યું. “ બાયડી ઉપર હાથ ઉગામતાં કાંઈ શરમ આવે છે ?—તખજો માંટી ખૈરીપર શરો ! તિદહાડે પહણે...લોકોએ હાડકાં ખોખરાં કયીંતાં, ત્યારે એ બધો રોષ કયાં નાશી ગયો’તો ?—એ તો બોલાવશેજ નહિંને : કાંઈ ખીજું વધારે સાંભળશે !”

“ રાંડ, આજ કેમ ફાટી છે ?—તહારું મોતજ આવ્યું છે !” શશિશંકર પોતાના પગનું ખીજું બૂટ ફહાડીને ઉભો થયો : “ રાંડ ! તારાં પરાક્રમ તો બધું ગામ જાણે છે !—હું નથી બોલતો ત્યાં લગી ? આ જોયું છે બૂટ ? માથુંજ લાંગી જસે—માથું ! આખો દહાડોને રાત ભટકારાજ કયીં કરવા ને નામ દેવું નિશાળનું ને પિયરનું ?” તે દાંત પીસતો પીસતો, મ્હોમાંથી ખીડી ફેંકી દધ, પાસે આવી બૂટ ઉગામે છે.

“ જુવો, હું તહમને કહું છે કે તહમે તહમારા બારમાં રહેજો નહિં તો પછી મહારા જોવી ખરાબ કામ નથી. લો, મારી તો જુવો ? હાથ અગાડોને તો તો ખખરજ પડે, ખખર ! સમજ્યા કની !”

શશિશંકર ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં પોતાની પત્નીને બૂટ મારે છે એટલે રતનાવલી ખસી જતાં હેની સાથે અંધડાય છે. ખંતે જણાં એકબીજાને મનમાં આવે હેવી ગાળો દે છે.

“ નીકળ મહારા ઘરમાંથી, રાંડ કબારખા ! ” “ ત્યારા બાપનું કે દહાણનું થઈ ગયું ? રડયા હીયકારા ! ચાલ, ચાલ, ખાલી કર મહાર ઘર ! ” વગેરે-વગેરે, ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિ નીકળ્યા કરે છે. એવામાં શશિશંકરનો પગ-લૂગડામાં બરાવાથી તથા ઘેન મ્હડવાથી તે જમીન ઉપર ગબડી પડે છે અને હેને ઉલટી થઈ જાય છે. રતનાવલી હેની જરાપણ દરકાર ન કરતાં તરત નીચે ઉતરી, કપાટમાંની શીશીમાંથી ‘ તબિયત મુધારવાની દવાઈ ’ (વિલાયતી દારૂ) નો પ્યાલો પી લઈ આગલે બારણે તાળું દબ, પતિ બૂખ્યો છે-કેદ મ્હડવાથી હેને ઉલટી થઈ છે, -હેતું શું થશે, તે વિષે મગજને સ્ફેજ પણ તરદી આપ્યા શિવાય ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં પિયર ચાલી જાય છે !

* * * * *

અન્દકાન્ત ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો વાંચે છે; અરુણને ઉંઘતોને ઉંઘતો ખભા ઉપર નાંખીને ગુલાબ અંદર પ્રવેશ કરે છે.

“ મૂવાં, રડયાં માણસો ! બધાંયે જોવાનાં !-કાંઈ કામમાં આવવાનું નહિ. ત્હમારાથીયે કાંઈ ફેલાય નહિ ? એટલા બધા માવડીમોલા શું થઈ જાયો છો ? જરા બારીયે જઈને સાંભળો તો ખરા કે ત્હમારાં જી ને ત્હમારાં મોંઘાં ને લાડવાયાં ખેડેન શું બોલે છે તે ? આને તેડીને ઉપર મૂકી જવાનું ચાકરને કહ્યું એટલામાં !... જાણડી છોકરાંની જરા તો દરકાર રાખો ? ”

અન્દકાન્ત વાંચે ગયો : હેણે જણે ગુલાબને એટલ ન હોય, હેતું કહ્યું સાંભળ્યુંજ ન હોય, એવો ડોગ કર્યો.

“હા. હા. ત્હમનેયે હું જાણજી છું. જાઓ ન બોલશો !-એ તો પેલાં ત્હમારાં ભણેલાં, ગણેલાં, રૂપાળાં, ડાહ્યાંડમરાં ભોજન ઢોયને તો હમણું ગાંડાગાંડા થઈ જાઓ;—લાવો ભાભી, હું ત્હમારાં પગ-રખાં લેહોઈ આપું, પગે કચરો લાગશે !-એમ કહેતાંયે શરમ ન આવે !”

“ત્હમે બહુ બોલો છો હેં !” ચન્દ્રકાન્ત બોલ્યો : “પછી મ્હારો વાંક કહાડશો.”

“ઓહોને, ભાભીનું નામ સાંભળીને જીભ નીકળી આવીને શું ? ધૈસાવાળાંની બધાંને શહે પડે ! પણ એનો પૈસો મ્હારે શા કામમાં આવવાનો છે ?-હેં ! એવાં શાં મરવા સૂતાં છે કે, ભાયડો તો પાસેને પાસે ઢોયજ પણ દિયરને પણ ખાટલા આગળથી ખસવા દેતાં નથી ! શા સાલ્લીના મંદવાડ છે ?-પોતે ખાટલામાં સૂતાં છે, દિયર ધડીયે ધડીયે શરીરે હાથ મૂકી મૂકીને તપાશી જીવે;છે કે તાવ કેટલો છે,—ભાયડો ખુરશી ઉપર બેસીને મ્હોં સામુને ‘સામુ’ ‘શો હુકમ થશે’ ત્હેની વાટ જોયાં કરે છે ! એ તો બહુ એમના જેવાંનેજ કાવે !-ને એ માંદાં હતાં, ત્યારે ગરબા ગાવાનું ક્યાંથી પગમાં જોર આવ્યું ?-રાંડોના ઢોંગ જીવેને ઢોંગ ! એતો ત્હમારા જેવાજ છેતરાય !”

“હવે કાંઈ બીજી વાત કરવી છે ?” ચન્દ્રકાન્તે ચીડાઈને ચોપડી આધી ખસેડી : ત્હમને બીજું કાંઈ વાત કરવાનું સૂઝતુંજ નથી ?

“કેવો ચાટકો લાગ્યો છે ?” ગુલાબે હાથ લાંબો કરી મ્હોં મરડતાં કહ્યું : “એ તો ખરાને ખરું કહેનાર મળશોજ નહિ. અત્યારે એક અક્ષરે બોલાય છે ?-પેલાં ત્હમારાં લાડકવાયાં પાસે તો ‘હાહા-હીહી’ ને વાતોનો છેડાયે આવતો નથી !-હું દાદરામાં ઉભી ઉભી સાંભળતી’તી તો ! પણ જાણો છો ? લોકો તો વાતો કરે છે કે ખાયડી છોકરાંની તો સામુ’યે નથી જોતા ને ભોજનની પાછળ ગાંડા ગાંડા થઈ જાઓ છો તે કાણ જાણે શું હશે !”

“કાણે કહ્યું?” ચન્દ્રકાન્તે ગુસ્સે યમને પૂછ્યું: “રાંડો ન-
વરીઓને કાંઈ ધધોળ નથી; ખેઠાંખેઠાં કાંઈની કાંઈ કૂચલી કરી કરતી!”

“હા, એમ ગાળ બાળ દેશો નહિં. એતો મ્હારી કુડી કાકી
ફેલીતીતી ને ધનકાર માશીએ ફેલીતાંતાં. અરે, ત્હમારાં મા બહેન
પણ વાતો કરતાંતાં. મ્હારે શું, બા. જેનું લાગ્યું જે ભોગવશે! હા.
ને હું તો દેખીશ એવું કહીશ તો ખરી!—કહીશ, કહીશને કહીશ!
કાંઈ હું કોઈની લૂંડી નથી, કે બેઉં ત્હોયે ન બોલું!”

“પણ ત્હને શરમ નથી આવતી, આવું મ્હને ફેલીતાં?”
ચન્દ્રકાન્ત ઉભો થયો: “જે હવેથી એવું બોલીને તો જીભજ ખેંચી
ફેલાડીશ.”

“ખેંચી ફેલાડો બેઠાએ! એમ આખો ફેલાડો વઢવડ કર્યે કાંઈ
હું મરી જવાની નથી—હું તો મ્હારા માઆપને ઘણી મોંઘી ને લાડવાઈ
છું, સમજ્યાને? ભુંડી ભુંડી ત્હોયે ત્હમારી બાયડી તો હું ફેલાડશ-
એ નહિં, સમજ્યાને?!”

ચન્દ્રકાન્ત ક્રોધના આવેશમાં ગુલાબને એક તમાચો લગાવી
દે છે: ગુલાબ મ્હોટો ઘોટો પાડીને બાજંદાવેડા કરી રોવા માંડે છે.
“મુવો...! મ્હારો જીવ લેશે ત્યારેજ જંપશે: બધાંયે મ્હારાં દુશ્મન
યમને પાછળ લાગ્યાં છે!”

ચન્દ્રકાન્ત કંટાળીને ધરમાંથી જતો રહી, પોતાના દવાખાતામાં
જઈને સૂઈ રહે છે.

૨. પૃથ્વી :

“જતાંતાં સાંજે બ્યાં, વરવહુ અમે ધાન્ય લણતાં,
“ન બાણું જે સાથી, વરવહુ અમે તો લડી પડ્યાં;

“ હડયાં, રોયાં, પાછાં વરવહુ અમે આંસુ ચુમતાં,

“ હતાં જેવાં, ત્હેવાં વરવહુ અમે તો ચર્ધ રહ્યાં.

“ અરે કેવી મીઠી, લડાઈ તો દીઠી,

“ કરે હૈયાં ખાલી, અને આંસુ ઢાળી,

“ હવું તેથી જ્યાં, પ્રણયિનનું ઐક્યન કરે,

“ જ્યાં આંસુ સાથે, અધર રસપીયૂષન કરે.”

બ. ક. ઠાકોર.

“કેમ અત્યાર સુધી શું કરતી'તી ? જાણતી નહોતી કે મહારે માટે ખીડીઓ વાળી મૂકવાનું મહેં કહ્યું'તું ?” મનન્તરામ ઝુલતી ખુરશી ઉપર આરામ લેતો, પત્ની ઉપર કપાળનાં તલ્લેયાં ચઢાવતો, બોલ્યો.

“ ભૂલી નહોતી ગઈ, બાઈસાહેબ, ” કમળાએ નમ્ર ચહેરે જવાબ દીધો : “ પણ નીચેથી બધાંના ઉઠ્યા વીના મહારાથી શી રીતે ઉઠાય ?-આજ રહવારે મહેં પચીસ તો વાળી મુકી'તી ! ”

“ કેમ ? ... યુ ટ ! ” મનન્તરામે પગ પછાડ્યો : “ બધાં જહાનમની ખાડમાં જાય !-ત્હને હું આજથી કહી મૂકું છું કે ત્હારે વખત થાય એટલે તરત ઉપર આત્યાં આવવું.-પચીસ ખીડીયે થાય ? અરે હું તો સો સો-ને બરસો બરસો દહાડાની ભોર મૂકું છું ! તું શું જાણે !-ત્હારે ત્હારી મેજે રહવારે ને રાતે પચીસ પચીસ વાળી મૂકવી ; સમજ ?-ને નીચે તો નજ બેસવું.”

“ પણ એટલી બધી ખીડીઓ, બહાલા, ત્હમને તુકશાન નહિં કરે ?-ચ-દુબાઈએ પણ કહ્યું છે કે બહુ પીશે તો છાતી બળી જશે ને આખરે પસ્તાવાનું થશે : માટે જરા.....” કમળાએ ત્હેને પાન-સોપારી આપતે આપતે કહ્યું.

“ અરે, સાળા બધા દાકતરો જૂઠા છે ! આ પેલો રહેમાનજી દાકતર રાત દહાડો મ્હોંમાંથી ખીડો તો ફાડતો નથી ને આપણને

ફેરે 'તમે પીણા નહિ.'-એ જણે છે શું, એમના બાપનું કપાળ ?-એ તો ઠીક, પણ તેં પાનમાં તંબાકુ ખરોખર નાંખી નથી, પાન ખગાડ્યું ! ”

“ હોતે ફરીથી ફરી-આયું; ” કમળા ત્વરાથી ખીન્નું પાન ફરીને લેતે આપતાં બોલી : “ નીચે બા ને ખેન બેઠાં હોય ને હું ઉપર આવીશ તો પાછું ફેરોપણ નહિં ફેરોડે ?-ભાઈસાહેબ, તમારે સાંભળવું પડતું હોય તો જણો । એવા એવા બોલ બોલે છે કે પગથી તે માથા સુધી ઝાળ લાગે । ”

“ એમને બોલવું હોય તે બંદે બોલે; પણ મહારો હુકમ માનવો પડશે । ”

થોડીવાર પતિપત્ની કાંઈ બોલ્યાં નહિં.

“ કમળા, આજ બપોરે તું ને અનુ શું કરતાં’તાં ? એક ખીજની સાથે કાંઈ છાનીમાની વાતો તો કરતાં જણાતાં’તાં શું હતું ? ”

“ એતો એમ હતું કે બા કાંઈ બોલ્યાં હશે ને તેથી અનુમાધના ઉપર પિનાજી ગુસ્સે થયા હશે છે કહેતા’તા : ખીન્નું કાંઈ નહોતું. હું તમને ફેરવાતુંજ કરતી’તી. ”

“ એતો જણે ઠીક । પણ અનુ ને તું એક ખીજના સાસું આખો ફેરોડો જ્યાં ફેરો હો ને હસ્યાં ફેરો હો-એ રીત મને પસંદ નથી. તું તારા મનમાં સગજતી હાશ કે કોઈ જાણતું નથી પણ આ ઘરમાં એવાં આચરણ ચલાવ્યાં ને તો ખજર પડશે । એ તારું પિયર ન દીઠું કે લલિતા ને ગુલાબની પેઠે તુ’યે કાવે તેમ વર્તે છે. કાંઈ તો તારી મોટી ભાભીની અમર લે !-આગળ જતાં તુ’યે પેલી રૂપાળી ને રતનાવલીના જેવીજ ચવાતી છે, મહારી ખાત્રી છે તો । ” તે દાંત પીશીને ગુસ્સાના આવેગમાં તેણે પગ પછાડયેઃ

“ યાદ રાખજે, રાંડ, જો એવાં લક્ષણ રાખ્યાંને તો ચાંમડીજ ઉતારી નાંખીશ । ”

“ બાઈસાહેબ, ગમે તો મ્હને મારી નાંખો, પણ એવાં ખોટાં ઓઠાં ન આપશો । ને ‘ રાંડ-રાંડ ’ કહીને એવી નકારી ગાળ ન દેશો. એનો અરથ શું થાય છે તે સમજો છો ? હું ત્હમને પગે પડીને-હાથ જોડીને-કાલાવાલા કરીને કહું છું કે મ્હને એવું ન કહે-શો.-અને ત્હમારી મરજીમાં આવે તો મ્હારું માથું કાપી નાંખો: નહિં તો કહો તો હું આ બારીયેથી ભૂશકો મારીને મરી જાઉં, પણ એવાં ખરાબ-એવી રાંડોનાં-ઓઠાં મ્હને ન આપશો. ” કમળાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં ને ધીમે ધીમે ગાલ ઉપર ટપકવા માંડ્યાં : “ અનુભાઈ મ્હારા બાઈ જેવા છે ને-ત્હમારા સમ જો હું કાંઈ એમાંનું જાણતી હોઉં તો । હું તો કાંઈએ એમના કે કાંઈના સામું જોતી નથી-મ્હારા જીવના સમ, ત્હમારા સમ ! મ્હારે માથે એવું આળ ન મૂક-શો. હું આટલું આટલું સાચવીને ચાલું છું ત્હોણે... । ” તે રોઈ પડી.

“ સાહે, ઠીક ત્યારે. એમ નહિં હોય । ” મનન્તરામે જરા શાન્ત પડતાં કહ્યું : “ પણ એમાં રોઈને ઓશિયાળા રોના કરે છે ? થોડી નાંખ આંસુ !-મ્હેં તો જોયું તે કહ્યું. ચાલ હવે, એવી રીતે કાંઈને શક પડે એમ વર્તવુંજ નહિં. આજ મ્હને એમ લાગ્યું ને કાલે ખીજ કાંઈને લાગે । ”

“ પણ, વ્હાલા, ત્હમારા સમ !-ત્હમારાથી મ્હારે કાંઈ વધારે છે ? ” કમળા આંસુ લ્હોતાં બોલી : “ ત્હમારા સમ, જો ત્હમે કહો છો તે તદ્દત ખોટું ન હોય તો. અરે, ત્હમને એમ લાગ્યું તો હવે વળી વધારે સાવચેતીથી ચાલીશ. જો પાછી હું કાંઈ જોડે ઘરમાં દસું કે બોલું નહિં તો ત્હમેજ પાછા મ્હારો વાંક કહાડશો.-પણ ચાલોને, અત્યારે તો માફ કરો. મનન્તરામ પાસે જઈ તે ઉભી રહી.

“જે, એમ પાછાં ત્રાગાં કરવાનાં નથી ।” હેરો કહ્યું; “બધાંની સાથે સરખી રીતે ચાલવું. જ ત્યારે હવે તને માફ કરું, -થયું ? ચાલ, હવે એક, ફક્કડ, મઝેદાર પાન બનાવી લાવ : જોજો કાંઈ ચૂનો કે તંબાકુ વધારે ઓછાં ન પડે હોં । કાળજી રાખજે.”

* * * * *

રસિકભાઈ આવીને મેડીનાં બારણાં ઠોકે છે : અંદરથી સાંકળ હોય છે. સુશીલા જવાબ દેતી નથી. કેટલીકવાર ઉભા રહી વાટ જોયા પછી બહારની અગાશીમાં પડેલી આરામ ખુરશી ઉપર બેઠે જોસે છે. એમનો એમ અડધો કદલાક વહી જાય છે : રસિકભાઈ ઉંઘ આવવાને માટે પવનની ઠંડી દહેરોમાં આંખ મીંચી પડ્યો રૂઢે છે.

“નથી આવવું કે ?” અગાશીની બારી ઉઘાડી હુસકાં ખાતી સુશીલાનો અવાજ આવ્યો : “નથી આવવું કે ?-હવે નવરાસ મળી ? સ્ક્રૂ રૂઢેવું તું ને માનાં ખોળામાં !-અત્યારે તો અહિં આવવું પડ્યું ને ! હવે બાયડીનો ખપ પડ્યો ?” તે બેસતમ રોવા લાગી.

રસિકભાઈ ખુરશીમાંથી ઉઠ્યો અને પત્ની પાસે જઈને લેડને છાતી સરસી દાખી : “બહાલી, બહાલી ! આ શું ?-આમ નકામી રહે છે તે ?-તને તે મ્હારે ઠપકા દેવો કે શું રૂઢેવું ? તું હમણાં હમણાંની બહુ ખોલે છે હોં : પછી હું કાંઈ કહીશ તો તને માફ લાગશે !”

“રૂઢે મ્હને !-મ્હને શું કરવા રૂઢો ?-રૂઢોને પેલી ત્હમરી સગલી ઘોળાને, કે અત્યાર સુધી બેસાડી મૂકે છે ! એને ભાવડાની દરકાર નહિં એટલે ત્હમને બાયડીનીયે ફિદર શેની હોય ?-એ રાંડજ મ્હને જંપાવારો આવવા દેવાની નથી : એ નહિં હોય ત્યારેજ મ્હારું ધર મંડાશે !-જાઓને, નીચેજ, એ બધાંની સાથેજ રૂઢોની : અત્યારે, આટલા બધા મોડાએ અહિં તો આવવું પડ્યું ને ! નીચે તો ન સવાયું ને ?”

રસિકભાઈ કાંઈપણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના પોતાની પત્નીની સાથું એક નજરે બોધ રહ્યો : “ એમ અમારા ઉપર આંખો ફાડવાની નથી; સમજ્યાને ! આંખો ફાડતી હોય તો ફાડો તમારું જે હોય તેના ઉપર !—અત્યાર સુધી હેઠળ બેસાડી મૂકે છે તે બાણતી નહિ હોય કે તમને પરણેલા છે, કુંવારા નથી !—તે બાયડી હજી જીવે છે, મરી ગઈ નથી ! ” સુશીલાનાં આંસુ રસિકે લોહી નાંખ્યાં : “ આમ ધણું બોલવામાં કાંઈ ફાયદો છે ?—નકામાં મન ઉઘાંચશે અને કંકાસ ચશે તે તો જૂદો ! અને આપણા બેથી કાંઈ છૂટાવાનું હતું ? ” તેના કપાળ ઉપર ક્રોધનાં સ્ફેજ તલ્લેપાં રમવા લાગ્યાં; તેની આંખો હવે શાન્તિ ધારણ કરી શકતી નહોતી. “ ઓહોને ! આજ તો પાછા બહેનને સાસરે ગયાં તો ને શું ?—બહુ માંદાં છે ? તાવ નહિ મટે ?—ખેલે ગરબા ગાતી વખત તો કાંઈ માંદાં નહોતાં ને પાછું આજ શું થયું ?—મ્હારે જવું પડશે કે ?—પયારીવરા હશે ને આટલામાંથી ઉઠાતું નહિ હોય !—હોય માઈ, હોય ? માઈ શી વાત બોલે છે, દિયર અસોઅસો વાનાં કરે છે ને બાયડો તો જીવ ફાડી નાંખવોજ બાકી રાખે છે !—શાં બહેનનાં માન !...અમે તો માંદાં થઈને મરી જઈએ તોયે કાંઈ ભાવ પૂછવાનું નથી. વડીલ સાહેબનાં બહેન, દાકતર સાહેબનાં ભોજન, અને મામલતદાર સાહેબનાં ધણિયાણી, એટલે બધાયે એમની ખુશામત કેમ ન કરે ?...હેં, તે એટલું બધું શું હતું કે તમારે બહેનને સાસરે જવું પડ્યું ?—હેં, ભોંય ઉતાર્યાં તો ? ”

રસિકભાઈને મિત્રજ ચોખ્ખો ગયો; તેણે સુશીલાને ધક્કા મારી વેગળા ખરોડી દીધી, અને કાટ અને ટોપી પહેરીને દાદર બહી જવા માંડ્યું : “ મ્હારા સમ બાળો તો ! મ્હારા સમ !—ભાઈ સાહેબ !—મ્હારા સમ ઉભા ન રૂહો તો ! ” તેણે રોતાં રોતાં પતિની

કમ્બરે વળગી પડી કહ્યું. પણ રસિકભાઈએ ત્હને ફરીથી તરછોડી નાંખી : “ ત્હારામાં કદિ અક્ષય આવવાનીજ નથી !—શું બોલવું, શું ન બોલવું !—જરા તો વિચાર રાખવો ? બસ, હું તો આદિસમાં જઈને સ્વપ્ન રહીશ. મ્હારે ઘરમાં રહેવુંજ નથી ! ત્હારે જે બાને જવાબ દેવો હોય તે સ્વધારે દેજે : હું તો ખરેખર કહી દઈશ. મ્હારી આખરના કાંકરા કરવા છે ?—જાવ્યું ન જાવ્યું બોલે છે તે ?—આજ બપોરે પણ રજનિંદુમાર અને માણેકભાઈ બેઠા હતા તે વખત પણ એમનું એમ કરતીંતી ! તું સુધરીશ ક્યારે ? મ્હને તો દિવસજ એ છે !—એ બધાના મનમાં શું આવે કે એની ખાચડીએ એનું કહ્યું નહિં માનતી હોય ? અમે બેઠાંતા, તે વખત તું કેટલીવાર પેટી ન્હાની મેડીમાંથી મ્હને અમથી બોલાવી ગઈંતી ? ન આવું તો પછી ધમ-પછાડા કરે કે રોવા મંડે ! ત્હારાં હુસકાં અને ખડખડાટ-મડમડાટ અમે બધાએ અહિં સાંભળતાંતા ! રાતે જરા બા પાસે બેઠાંતો ત્હવામાં પણ પરસાગમાંથી ત્હને,—મ્હે બોલાવ્યા વિના—ગંપજ ન વળે ! એ કામતું શું ? આજ તો બસ હું જવાનોજ—ત્હને ઘણીવાર શીખામણુ દીધી પણ પથર ઉપર પાણી ! માણસ હોય ત્હને શીખામણુ વળે ને ? ” ત્હેણે દાદરમાંથી નીચે ઉતરવા માંડયું ; પણ મુશીકા ત્હને વળગેલીજ રહી.

“ ભાઈસાહેબ, આટલી વારના બધા ગુના માફ કરો, હવેથી ત્હમને કાંઈ નહિં કહું. મ્હારા સમ ! જે ઉભા ન રહેતો : મ્હારા સમ ! ત્હમને વ્હાલામાં વ્હાલું હોય ત્હના સમ ! બાના સમ ! ખંડે-નના સમ !—જે ત્હમે જશો તો હું પછી મ્હોટેથી રડી પડીશ, હાં ! હવે મ્હારાથી નહિં રહેવાય. મ્હારો આ વખતનો—આટલો વાંક માફ કરો ; અને હવે કદિપણ ગુનામાં આવું તો મારી નાંખશો ત્હોણે હું બોલવાની નથી. મ્હારા સમ, ઉભા ન રહેતો ! ”

પત્નીને રોતી જોઇ, રસિકભાષને દયા આવી : તે પાછો ફર્યો. “તું કદિ પણ સુધરવાની નથી; તહે આવું કેટલીકવાર કર્યું ? તહને જરા શરમે નથી આવતી ? ન જોલવાનું જોલે છે, ન કરવાનું કરે છે; ને ગમે તેટલું કહીએ છીએ પણ કાંઈ લક્ષમાંજ નહિં ! જો હવેથી એવું કર્યું ને, તો યાદ રાખજે; હું પછી કદિ ત્હારી સાથે જોલીશજ નહિં.”

“અરે, જો હવે વાંકમાં આવું તો જાઓ ત્હમારી નજરમાં આવે તે કરજો : ગમે તો ન જોલાવશો, ગમે તો માથું કાપી નાંખજો; જાઓ—હોયે હું નહિં જોલું ! પછી કાંઈ છે ?.....બહાલા, મહને માફ કર્યે. હવે થયું ? બહાલી ઉપર આટલો બધો ગુસ્સો હોય ? મ્હારા સમ ! ખુશી ન થાય તો !” તહેણે પતિના જોળામાં પડતું નાંખ્યું : “હા હા. જાઓ, ગમે તેટલા ગુસ્સે થાઓ ને પણ અમે તો અહિં સ્વપ્નાનાં !—ગમે તેટલું કરોને પણ અમને તો જૂઠાં પાડવાનાં નથી, જાણ્યુંને ; હું તો અહિં મ્હોટી છું—અહિં !” મુશીલાએ રસિકભાષની છાતીએ હાથ મૂક્યો, “હે બહાલા ! આપણે જે એક નહિં ?—સારે, ફ્હો હવે, ત્હમે હમણાંના અમારા સોગન કેમ નથી પાળતા ? અમને જોહું ન લાગે કે ?—જાઓ મ્હારા સમ, કે ‘હવે હું ત્હારા સમ પાળીશ’ એમ અમે નાંખી દેવાનાં નથી, સમજ્યાને ? અમેયે બહાલાં ને સાત મોંઘાં ને લાડવાયાં છીએ !” તે પતિને બાઝી પડી. “કબૂલ કરો બહાલા,” તહેણે હસતે મ્હોંયે કહ્યું, “ફ્હો કે ‘હવેથી જરૂર ત્હારા સમ પાળીશ.’”

“જા ત્હારા સમ પાળીશ; થયું હવે ?” રસિકભાષએ પ્રીતિ-બર્યા નયનથી હસતાં હસતાં કહ્યું : “પણ તું મ્હારું કહ્યું પાળતી નથી તહેનું શું ? કોણ જાણે શું પણ—ત્હને ધડી ધડીમાં ઘેલછા બરાઈ આવે છે !”

“ હવે ત્હમારા કલા પ્રમાણે ખરોખર ચાલીશ; લ્યો આ વચન ! ત્હમારા સમ ! થયું ?—હું સમજું છું તો બધુંય; પણ ત્હમને થોડી વાર નથી જોતી ને, એટલે કોણ જણે શું થઈ જાય છે ! બહાલા, મ્હારાથી ત્હમારા વગર નથી રહેવાતું ! આપણે બેને કાંઈ કામજ ન હોત-એક ખીજની પાસેજ રહેવાતું હોત-જૂદાં પડવાતું હોતજ નહિં તો, બહાલા, કેવી મજા પડત ?—હુંતો જરાએ ત્હને બીલો મૂકતજ નહિં, હોં, બહાલા ! ”

* * * * *

ઇન્દિરા ! આ મહિને ખર્ચ વધારે થયું, હોં !—આખીસ રૂપિયા તો થઈ ચૂક્યા ને પાંત્રીસ હજી આપવા બાકી છે; ત્હમારી સાડી ને ચંદનહારનું આવતા મહિના ઉપરજ રાખવું પડશે. ” જગન્નાથે હીસાખની ચોપડીમાંનો મેળ તારવતાં કહ્યું.

“ એટલું ખર્ચ થયું ત્હમાં વાંકે કહોનો ? ” ઇન્દિરાખાંઠ મંદહાસ્ય કરતાં બોલ્યાં : “ ત્હમારાં બાણેજીને વીસ રૂપિયા આ મહિને ન્હોતા મોકલવા !—તે વીસમાંથી એક ખાસ્સી મઝેદાર, સુંદર સાડી આવી શકત :—મ્હારે તો તે લીધા વગર ચાલવાનું નથી. પૈસાની શી ઉતાવળ છે, આવતે મહિને આપજો. ”

“ ના. ના. તેમ નહિં બને. એક મહિનાની રકમ ખીજ મહિનામાં ખેંચી ન જવાનો મ્હારો સિદ્ધાન્ત હું હરગીજ તોડવાનો નથી. બાપુને વીસ રૂપિયા મોકલ્યાની ત્હમે દ્રવિયાદ કરો છો; ને ત્હમારાં માને બે મહિના ઉપર દોઢસો રૂપિયા મોકલવા પડ્યાં તા ત્હનો તો વિચાર પણ નથી કરતાં ! જરા ન્યાયપૂર્વક તા જુઓ ! ”

“ તે તો મોકલોસ્તો ! ત્હમાં શું મ્હોટા ઉપકાર કર્યો તે આખો દિવસ એવું એજ ગા ગા કરો છો ! મ્હારાં માખાપે પૈસા ખરચીને મ્હને બહાવી ગણાવી, ઉછેરી પરણાવી, ને હું એમને જરૂર પડે

ત્યાર દોઢસો રૂપૈડી સાર ના ફેલા જાઉં ?-પણુ એમ વાત ઉઠાવી નાંખવાની નથી. મ્હારે આ વખત સાડી ને ચંદનહાર વગર ચાલવાનું જ નથી. ત્હમે કેવાં નવ રૂપિયાનાં બૂટ લાવ્યા અને ત્રીસ રૂપિયાનું ખોખું કરાવ્યું ?-એ તો બધાંયને એવુંજ ? ન્યાયપુરસ્સર તો ત્હમે જોતા નથી.”

“હું ન્યાયથી વર્તું છું કે નહિં તે જોવાનું ત્હમારું કામ નથી !” જગન્નાથે રોફ માર્યો. “હું ત્હમને કહું છું કે, આ મહિને મ્હારાથી બની શકે તેમ નથી; હું દેવું કરવાનો નથી. માટે હવે એ વાત સંભારશોજ નહિં. નહિં તો મ્હારે એ શબ્દો સંભળાવવા પડશે !”

“ત્યારે સંભળાવતાં મ્હને નહિં આવડે કે ?-એમ ડરાવતા નહિં. ત્હમારે પૈસા આવતે મહિને આપવા પડે છે ત્હમાં શું થઈ જવાનું હતું ?-હા. જો મ્હને એમ ખાત્રી થાત કે એ ખર્ચ કરવા જેવી ત્હમારી સ્થિતિજ નથી તો હું આગ્રહ ન કરત. પણુ તેમ નથી : અને તેથી...! પણુ ત્હમે જાણો છો કે મ્હારે મહિલાસમાજના આવતા વાર્ષિક સમારંભ માટે તે જોઈએ છીએ ?-મ્હારી પાસે કાંઈ પ્હેરવા જેવાં કપડાંજ નથી. અને ચંદનહાર કરાવી આપવાનું તો ત્હમે કે દિવસથી વચન આપેલું છે !”

“કપડાં નથી ?-આ શું ફોહો છો, ઇન્દિરા ? ગયે વર્ષ અઢીસો રૂપિયા ખર્ચ્યા તે લૂગડાં બધાં ફાટીયે ગયાં ? ત્હમે તો જૂલમ કરો છો !”

“એમાં જૂલમ જૂલમ કાંઈ નથી !-જૂનોને પેલી રેશમી સાડી તો ત્હમને કહી મ્હેં મ્હારી ખેતને આપી’તી; ને પિરોજીતો તો રંગજા ઉડી ગયો છે એટલે પ્હેરવા લાયક રહી નથી : એ ત્રણ છે પણુ તે બધું ભારે છે એટલે આવા સાધારણ પ્રસંગમાં જરા અણ-લટતી લાગે. બાકીની તો મેલીયે થઈ ગઈ !-વળી આંકડો ગણ્યો અઢીસોનો પણુ હીસાબમાં જોયું કે શું શું સામાન આવ્યો’તો ?-

પૂટની બે ચાર જોડ, મોજાની જોડ એક બે કડન, ‘સેન્ટ’ની શી-શીઓ, વગેરે વગેરે બધું અઢીસોમાંજ ને ? એમાંથી એકલી સાડીઓ તો ન્હોતીજ આણી ?—આ બધી બીજી ભાંજગડમાં સાડી ને ચંદન-દાર ભૂલી જવાનાં નથી, સમજ્યા ?”

“ત્હમે હઠ લેશો તો મ્હારે કબૂલ કરવુંજ પડશેતો ।” ખિન્ન થઈને જગન્નાથે કહ્યું, “પણ ત્હમે મ્હને બહુ મુશ્કેલીઓમાં ઉતારો છો. મ્હારો સિદ્ધાન્ત તોડવો પડશે ને—આ નકામું ખર્ચ છે ।”

“ભલે ! નકામું તો નકામું !—ત્હમે જેને હઠ ફેરો છો તેને હું આગ્રહ કરું છું ।” ઇન્દિરાબાઈએ કહ્યું : “જે આટલી પહેલેથીજ માથાફટ ન કરાવી હોત તો કેવું સાફ થાત ?.....પછી પેસો વિચાર તો ત્હમે માંડીજ વાળ્યો ને ?”

“ક્યો ?—રાબ્યની નોકરી કબૂલ કરવાનોતે ?—હું એનાજ વિચારમાં છું. પગારમાં સારો ફાયદો થાય છે, પણ ગામડાંઓમાં જવાનું, ને ચોમાસામાંયે શહેરનું મ્હોં જોવાનું નહિં !—એટલો જરા વાંધો છે, પણ હું તો કબૂલ કરવાના વિચાર ઉપરજ આવ્યો છું.”

“ત્યારે ત્હમારે એકલા જવું હોય તો જાજો ! મ્હને તો એવાં જંગલની હવા ખિલકૂલ માફક આવવાનીજ નથી ।” ઇન્દિરાબાઈ છણુછો કરીને ઉભાં થયાં : “ત્હમને મ્હારી ક્યાં દરકાર છે ?—પેસો ત્હમારો પરમેશ્વર છે !—અહિં તો સ્હાંજે ફરવા જવાનું, ખ્હાર નીકળ્યાં કે કોઈને કોઈ મળે, મહિલાસમાજ છે તેનું કામ હોવા—કાંઈને કાંઈ હોયજ, એટલે હહાડો જણાતો પણ નથી. ને ત્યાં કોઈ ગામડામાં લઈ જઈને ગોંધી રાખવી છે ? અડવાડિયામાં તો મરવા મુકશ ?—ત્હમને મ્હારી તો કાંઈ કાળજીજ નથી ! પુરુષોનું હૃદય શું નિષ્કુર ને સપ્ત હોય છે !—ત્હમને ફાવે તેમ કરો; હું તો જાજને સ્મૃત્ત જઈ છું. ત્હમે ત્હમારી મેજે ત્હમારો પગાર કેટલો વધવાનો

તેના હીસાખ ગણ્યા કરો. ત્હમને મ્હારે વિષે કાંઈ લાગણી છેન નહિં !” તેમણે ઉઠી ચાલવા માંડયું.

જગન્નાથે ચોપડી હાથમાંથી મૂકી દીધી ને ઉભા થઇને તેમનો હાથ ઝાલી લઈ, તેમને જતાં અટકાવ્યાં : “ પ્રિય ઈન્દિરા, હું તો જે કંઈ છું તે ત્હારેજ માટે છે ! પૈસા વધારે આછા થશે તો તેનાં પણ ત્હમેજ ભાગિયાં છો, તો પછી ત્હમારી મરજી નહિં હોય તો હું ત્યાં નહિં જઈ !” તે દિલગીરીભરેલે મ્હેરે બોલ્યો : “ ત્હમને ઠીક લાગે તે મ્હને પણ ઠીકજ છે; ત્હમારા વિચારથી હું ક્યારે જૂદો ચાલ્યો છું ? થયું હવે મ્હારો વાંક હોય તો મ્હારે માફ માગવી જોઈએ. મ્હને માફ કરો. ”

“ ના, ના. ત્હમે શું માફ માગો ? ” ઈન્દિરાબાઈએ હાસ્યભર્યા મ્હેરાથી પાછાં આવીને બેસતાં કહ્યું : “ માફ તો મ્હારે માગવી જોઈએ કે મ્હેં આટલીવાર ત્હમાઈં મન દુખાવ્યું ! ચાલો, પ્રિય બ્રાણ, હવે મ્હને માફ કરો ! ”

૩. સ્વર્ગ :

મિથ્યતે હૃદયગ્રન્થિ શિછ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्यकर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

(તે પરાવરનાં જ્યારે દર્શન થાય છે ત્યારે હૃદયગ્રન્થિ ભેદાંધ જાય છે, સર્વ સંશયો નષ્ટ થાય છે અને કર્મો પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે.)

Live—

“ By each other, till to love and live.

“ Be one. ”

Swin burne.

(એક બીજાની સાથે એવી રીતે રહેવું કે, એમ અને જીવન એક બની રહે.)

ખંતે જણુ એક ખીજની સાથે, એક ન્હાના સરખા કોચ ઉપર, અગાશીમાં બેઠાં હતાં : મધુરી, શીળા ચન્દા પોતાના અભિ-ભર્યા કર વિસ્તારી પૃથ્વીને ગાઢ આલિંગન દેતી હતી,—પવિત્ર પ્રેમના આવેગમાં ચુંબતી હતી. સુગન્ધ ઝરતો મનહર અનિલ મિઠ્ઠી મિઠ્ઠી લહરિઓમાં લેમના ખંતેના નિર્મળ અંગ ઉપર આનન્દની સુધાવૃષ્ટિ ઝરતો હતો. રત્નનિ ભરયૌવનમાં ખીલી રહી હતી. આસપાસ સર્વ શાન્ત-શાન્ત હતું; આ સમયની અલૌકિક, અનુપમ શાન્તિ આ પ્રેમ-મય હૃદયયુગલને કાન્ત, સુરમ્યખનાવી દેતી હતી. પતિપત્ની પ્રીતિભરી વાતોમાં લીન થઈ ગયાં હતાં; તે પ્રબોધચન્દ્ર અને સરસ્વતી હતાં.

“ઓ મહારા બહાલા ! તારો હું શો શો પાડ માતું ? તહે મહેને કેટલી કેટલી શિખામણો દઈ સુધારી ? તારા રૂદાપણનો તો પારજ નથી—જેટલાં વખાણુ કંઈ તેટલાં ઓછાં છે; જ્યાં ને ત્યાં ત્હા-રાંજ વખાણુ સાંભળું છું, ને સાંભળું છું ત્યારે મહાઈ શેર શેર લોહી ચહો છે. હુંતો પરમેશ્વરને પગે લાગીને નિલ એટલુંજ માણું છું કે ત્હને મૂકીને મહારો જવાવારો આવજો ! ત્હને ગમતું નથી; પણ ખરેખર કહું છું કે, બહાલા ! તારાં જેટલાં વખાણુ કંઈ તેટલાં ઓછાંજ છે ! ”

“એતો કીક, પણ કદિ આપણું લગન ન થયું હોત અને ત્હાં ખીજે ઠેકાણે—”

“જીવો વાત દેરવી ખરી ?—હું જાણું છું કે ત્હમારાં વખાણુ ત્હમને ગમતાંજ નથી : પણ હુંતો ખરૂંજ કહું છું !—તું મહેને કદિ એવું પૂછતોજ ના !—હોં, બહાલા !—મહેને વિચાર કરતાં પણ કંપારો છૂટે છે કે આપણો વિવાહ થયો હતો ને,—અને તું અમારે ત્યાં આવતો કે હું અહિં જમવા આવતી ત્યારે તું મહારી તરફ નજરે દેર-વતો નહિં, પણ હું તો ત્હને ને ત્હનેજ ઝોઈ રહેતી એવું બહાલ

આવતું !—નહાનપણથી એમનું થતું તો પછી અત્યારે કેમ ન થાય ?—હવે તો ત્હારો સવારથ દીઠો છે ને તે હવે તો વૈકુંઠ મળતું હોયને, હોયે ત્હારા વગર ત્યાં ન જઈ.” બોલતે બોલતે ત્હેની મુખાકૃતિ જરા મ્હાન થઈ : “ બહાલા ! પણ એકલાં જવુંજ પડશે તો !—આ રોગ મ્હને નહારો પેદા થયો છે, ત્હેણે કાંઈનેયે મૂક્યાં છે, તે મ્હને મૂકશે ?—ત્હારા વગરજ જવું પડશે ? બહાલા આપણો ત્યાં પાછો મેળાપ નહિં થાય ? ”

“ ગાંડી છે ! ગાંડી. ” પતિએ બહાલથી વાંસે હાથ ફેરવતાં, ત્હેનું માથું છાતી સરસું દાખી કહ્યું : “ એવા ગાંડાધેલા વિચાર વળી ત્હને કોણે શીખવ્યા ? ત્હને વળી હૃદયેસત ભરેલો રોગજ શો છે ? અશક્તિનો ને રૂતનો તાવ આવે છે ને શરદીને લીધે ઉધરશ વખતે આવે, એટલે રોગ થઈ ગયો ? એવા એવા વિચારમાંજ માણસ માંડુ ન હોય ત્હોયે થઈ જાય !—બહાલી ! મ્હારા સમ ! એવું કાંઈ મનમાં જ આણે તો ! ”

“ હું તો ઘણુંયે કરું છું પણ રૂહેવાતુંજ નથી ! હેં, બહાલા, પરજીવન કે પુનર્જન્મ નહિંજ હોય ? શું પ્રભુએ આપણાં જીવન એક કર્યો, હૃદયોનો સંબંધ આવો ગાઢ કર્યો, મ્હને ત્હમારા અંતર-વિલાસમાં આટલી ઉતારી, આપણા આત્માઓને પ્રેમમય કર્યો—તે શું જનતાં પાડવાને સારજ ?...એકલી પડું છું ત્યારે એના એજ વિચાર મનમાં ઉભરાયાં કરે છે ! શું ખરું હશે

“ એ બધુંયે ખરું છે : આ જીવન પણ ખરું છે—પરજીવન પણ ખરું છે : અને ઇશ્વરની દયા—પ્રેમ તે પણ ખરોજ છે ! એવા ઉંડા ઉંડા વિચારોમાં ઉતરવું ત્હારે માટે લાભકારકજ નથી. આપણો અંતરનો સંબંધ, એ આપણા આત્માઓનુંજ લગ્ન છે અને પરલોકમાં કે પુનર્જન્મમાં આપણા આત્મા પ્રભુ હવે જૂદા પાડેજ નહિં. મ્હાં

હૃદય ત્હારા પ્રેમથી પ્રકૃષ્ઠ થયું નહોતું, મ્હારો આત્મા ત્હારી પ્રીતિ-
ભક્તિમાં વિકાસ પામ્યો નહોતો. ત્યાં સુધી હું પણ નાસ્તિક જેવોજ-
'અજ્ઞાતમત'વાદી હતો. પણ ત્હારા પ્રેમે મ્હને મનુષ્ય બનાવ્યો
છે, ત્હારી ભક્તિએ મ્હારામાં પ્રભુનાં કૃપાકિરણનો ઉદય કરાવ્યો છે.
બહાલી ! મનુષ્યજીવનનું તારણ પ્રીતિ અને ભક્તિ શિવાય બીજું શું
હોઈ શકે ? ”

તે બંને જણ અસ્પર્શના પ્રેમભર્યા હૃદયતરંગોની સુવાસ
લહરિમાં આન્દોલન પામતાં ક્ષણભર માન પામ્યાં. સરસ્વતી પતિના
ખભા ઉપર માથું મૂકીને-મંદહાસ્યભર્યા મુખચન્દ્રથી શોભતી-કાંઈક
અવર્ણનીય વિચારોર્મિઓમાં વિલીન રહી. હૃદય આનન્દમાં હોય છે,
જીવન વિસ્મૃતની વિશ્રાન્તિમાં વિલસતું હોય છે, આત્મા દિવ્યતાનાં
તપોવનોમાં વિહરતો હોય છે, તે સમયની સુન્દરતા ખરેખરી રમણીય,
સ્વર્ગીયજ હોય છે. પ્રબોધચન્દ્રે આ નિર્દોષ, ક્રામળ, લલિત મનો-
હરતાને પ્રીતિ ભર્યા ચુંબનોથી વધાવી લીધી.

“ બહાલા, યોગિનીમૈયાની મ્હારા ઉપર કાંઈ સહજજન પ્રીતિ થઈ
હોય એમ લાગે છે. એમના હૃદયવિલાસ મ્હને તો બહુ સુંરમ્ય, બહુ
આદરણીયજ લાગે છે. શ્રીમતી અને મૈયા એ બંને જણ સ્ત્રીઓની
સ્થિતિ સુધારવાને ઘણો પ્રયત્ન કરે છે. મ્હારો જીવ ધણેયે બળે છે,
પણ મ્હારાથી અશક્તિ અને ધરકામને લીધે એમની સાથે જોઈએ
તેટલો ભાગ નથી લઈ શકતો. તું જીવેજ છેને. બાકી એ બંનેનો
મ્હારા ઉપર-મ્હારી યોગ્યતા કરવાં પણ વધારે ભાવ છે...પણ, બહાલા,
એક મ્હને જરા શક પડ્યો છે; તિદ્દહાડે ગરબા ગાવાને મ્હને બધાંયે
બહુ આગ્રહ કર્યો—તે માન મામવાની મ્હને ટેવે નથી—તોપણ મ્હા-
રાથી ઉઠાતુંજ નહોતું; પણ એ મૈયાએ કાણ જાણે શું કયું તે મ્હને
તરત સ્ફૂર્તિ આવી ગઈ અને જરા પણ અશક્તિએ જમ્યાઈ નહિ ને

થાકે ન લાગ્યો : એતું કારણ શું હશે ?—એમનામાં કાંઈ પ્રભુતા તો હશેજ ! ”

“ હા. હોય પણ ખરી. પરંતુ મહારા માનવામાં આવતી નથી. ને તું કહે છે તે ખરું હોય તો...પણ તારો કંઈ પણ બહુજ મજાનો ખૂલ્યો તો ને બધા પૂછતાંતા કે ‘ આ કોણ છે ? ’—મહેને તો ફિકર હતી કે તું થાકીને પડીજ નષ્ટ. પણ તને કાંઈ થયું નહિં...કોણ જાણે પરમસાધની છે એટલે એમના ઉપર પ્રભુની કૃપા હોય પણ ખરી ! પણ અમને મળતી કેળવણીનો પ્રભાવજ એવોજ છે કે એ આમને આમ માન્યામાં નથી આવતું : ” પ્રબોધચન્દ્રે વિચાર કરતાં કરતાં કહ્યું.

“ બીજું કાંઈ નહિં પણ બધાં ઢાંગ કરીને પડી રહેવાનું મહારે માથે આજ મૂકે છે : કહેછે કે, જ્ઞે માંદી હોય તો ગરબા ગવાય ?— ‘ વાંઝણી ! વાંઝણી ! ’ કરતાંતાં તે મહેણું ટળવાનો વખત પાસે આવ્યો ત્યારે આ વળી નવું થયું ! બહાલા, હું આટલું આટલું કંઈ છું પણ તેનું કળ કેમ નહિં થતું હોય ?—જરા તાવ ઉતર્યો કે હું પાછી કામ કરવા માંડું છું, મહારી જાતનેયે સંભાળતી નથી,—હોયે મહારા નશીબમાં જસજ નથી ! ’ પત્ની ગ્યાનિભયે મહેરે બોલી; “ મહેને, બહાલા ! કાંઈ ખોટું તો હવે કાંઈ ઉપર લાગતુંજ નથી પણ લલીખરેને ને બધાયે ‘ મહે વીંદી ચોરી ! ’ એવી વાત આખી નાતમાં ઉરાડી છે; હું તો કાંઈ તેની દરકાર કંઈ એવી નથી, કારણ મહારે તારા વિના બીજા કાંઈના સારા અભિપ્રાયની જરૂર નથી. પણ મહેને બાધયે પૂછતાંતા !...અશે, બળી એ વાત !—બહાલા ! તને મહારા ઉપર તો ખોટું નથી લાગ્યું ને ? “ તારા ઉપર ખોટું લાગવાનું કાંઈ કારણ ? ”—પતિએ પૂછ્યું. “ બહાલી ! આપણાં જીવન દુનિયાંના વિપાદથી ભરપૂર છે છતાં એક બીજાના ઉપરજ

આધાર રાખતાં શાન્તિ પામી શકે તો હેના કરતાં ખીજું સુખ શું-
ખીજો વધારે સારો હર્ષ કીયો-ખીજું વધારે સાફ સ્વર્ગમાં પણ શું
હોઈ શકે?...ઓ મહારી મધુરી।” હેણે પત્ની છાતી સરસી દાખી
પ્રેમના ઉમળકાતાં ચુંબનોથી હેના આત્મામાં પોતાના આત્માને વીલીન
એકરૂપ કરતાં કહ્યું: “બહાલી પ્રિયતમા। કૃષ્ણ અને રાધિકાના બંધાવ
કરતાં વધારે પવિત્ર, નળ અને દમયંતીની પ્રીતિ કરતાં વધારે
સુંદર, અને રામ અને સીતાના સ્નેહ કરતાં વધારે અદ્વિતમય, ભગ-
વાન શંકર અને ઉમાનો આત્માનન્દમયો પ્રેમ વધારે શુભકર છે,
વધારે મનોહર છે, વધારે દિવ્ય છે,—હેવાજ પ્રેમમાં આપણા આ-
ત્માઓ જ્યારે એકત્વ પામશે ત્યારેજ તું મને પૂછતીંતી હોશે
આપણો અનન્ત સંયોગ થશે: એમ થવાને માટે આપણને બંનેને
બહુ મહેનત લેવી પડશે—પ્રયાસ કરવા પડશે. જ્યારે આપણે સ્વચ્છ
પ્રીતિનું બંધન તોડી સૂક્ષ્મ અથવા અપાર્થિવ પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરી
શકીશું, ત્યારે આપણે તે પ્રેમને—તે અદ્વિત અગરતાને યોગ્ય થઈશું.
પ્રભુતા હેનાથી લેશપણ મિન્ન નથીજ. પણ એ ક્યારે થશે કે
આપણે આપણી આસપાસનાં અન્ય-આપણા કરતાં ઉતરતાં જીવનોને
સુખ, આનન્દ અને ઉન્નતિ આપવા પ્રયત્ન કરીશું, આપણા અદિક-
દુનિયાંના સ્વાર્થ ભૂલી જઈ પરમાર્થમાંજ સ્વાર્થ માનીશું. સર્વ સામે
એક સરખી પ્રીતિ ભરી વર્તણુક ચલાવીશું, અન્યનાં દુઃખથી દુઃખી
થઈશું, ખીજાંઓનાં ક્ષેશ, કષ્ટ, અને ચિન્તાઓ દૂર કરવામાં
આપણું જીવન આરોપીશું,—ત્યારેજ, બહાલી। ત્યારેજ આપણે
આપણી ઈષ્ટ વસ્તુ મેળવીશું: કારણ આપણા આત્માઓની
ઉન્નતિ ખીજા આત્માઓનો વિકાસ આપણાથી બની શકે
હેના પ્રમાણમાંજ થાય છે. રસ્તો વિકટ છે, પણ પ્રભુની
આપણાં બંને ઉપર પૂર્ણ કૃપા છે; અને ફળપ્રાપ્તિ અતિ દૂર છે,

મચાની રહે છે; અને ઉંડી ગુફાઓ તથા રણરણાકાર સાગરને છાંયી રહેતાં એકાન્ત જંગલો ! જંગલના અન્યાયો માટે ત્હમે મહુય આક્રન્દ કરી રહ્યાં છો.)

મૈયા, આ શું ?—ઓ ચમત્કાર તો મ્હાં હૃદય સમગ્ર શક્ય નથી—મ્હારો આત્મા સ્વીકારીજ શકતો નથી ?—આતે સ્વપ્ન કે જાગ્રત ?”

શ્રીમતી મૈયા, એક મહાત્માએ ખીજને આપેલો ઉત્તર અહિં સંપૂર્ણરીતે અનુકૂળ આવે છે : ‘એ જીવનનું સ્વપ્ન છે પણ આત્માનું જાગ્રત છે. મૈયા, પતિપત્નીનાં જીવનચિત્રોનું વિલોકન કર્યું ?—ફોહા હવે, તે દિવસ ગરબો ગાતી બે સમવયી યુવતીઓમાં કાંઈ ફેર ત્હમને માત્રમ પડે છે ?”

“મૈયા, ઘણુંજ મ્હોટું અન્તર ! ક્યાં સરસ્વતી અને ક્યાં રતનાવલી !—રતનાવલી આવી ? મૈયા, મ્હારો આત્મા એનું સાંસારિક જીવન જોઈ બહુ કંચેશિત થાય છે. ઇન્દિરા, પણ સંપૂર્ણ નથી ?—મૈયા ! ઓ મ્હારી મૈયા ! તું મ્હને સમજાવ્ય કે આ સર્વ જીવન-ચિત્રો તું શી રીતે ભૂર્તિમાન કરી શકી ?—મ્હને ત્હારી પ્રીતિનું પાત્ર બનાવ્ય : મૈયા !—ત્યારે યોગ અને ભક્તિ ત્હારામાં આટલું બધું સામર્થ્ય પેદા કરી શક્યાં છે એ ખરુંજ છે !—મૈયા, મૈયા, મ્હેં જોયું, છતાં મન અને બુદ્ધિ કબૂલ કરી શકતાં નથી.”

“શ્રીમતી મૈયા, તું આત્યારે એ બ્રમમાં પડીશજ નહિં. એ આત્માના બળની—આધકારની વાત છે અને પ્રભુદૃષ્ટિ વિના તેનું આત્મબળ એકદમજ પ્રાપ્ત પણ થતું નથી, ઉપયોગનું પણ નથી. માતૃષી પ્રયત્નની સાથે સાંસારિક યોગ્યતા પણ તેની પ્રાપ્તિના કારણ રૂપ છે. કુંભકરણને તે શક્તિ મળી નહિં, અને રાવણને તે છાંય નહિં; ફક્ત હૈનો ખરો બોક્તા તો વિભીષણજ થઈ શક્યો. કહ્યું, બાણ અને નહુપ પાસેથી તે હુમ થઈ ગઈ અને માન અર્જુનજ

તેને ધારણ કરી શક્યો. માટે મૈયા, પ્રથમ તો-સ્વધર્મ પ્રમાણે વર્તવું અને કર્તવ્ય કર્યે જવું, એટલેજ જીવનહેતુ હાલ તું રાખ્ય. તું મહારી પહેલ જેટલી આજ મહેને પ્રિય થઇ પડી છે અને તેથી મહે' તહે દિવ્ય દર્શન કરાવ્યું છે : પરંતુ એટલું યાદ રાખજે કે એ સર્વ, નરક,-પૃથ્વી-અને સ્વર્ગના આત્માઓ આપની તો ખાસ કરીને દયા, માયા અને ભક્તિનેજ યોગ્ય છે. પ્રભુ જેને પોતાની સૃષ્ટિમાં મંભાજે તહેનો તિરસ્કાર કરનાર આપણે કાણુ ?-માટે આ જોયું નથી એમજ તું દુનિયામાં વર્તજે. તહાં જીવન જેમ જેમ વધારે વધારે પવિત્ર, પરાપકારી, આત્મત્યાગી થશે તેમ તેમજ તહારા આત્માનો વિકાસ થવાનો.

“ મૈયા, પણ, સરસ્વતી અને પ્રયોધન-દ્રવાણું ચિત્ર તો હજી મહારાં મનલોચન સમક્ષ તર્યો કરે છે : આહાહા ! શું સુંદર,-આ જગત્ પણ પતિપત્નીનું ‘અન્યોન્ય કરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દંપતી,’ એવું-રસજીવન બનાવી શકે છે ? મૈયા ! તહાં કહેવું ખરું છે : આવા દંપતીની જીંદગી સમક્ષ ગમે તહેવી વિશુદ્ધ કુમારિકાનું જીવનું શુષ્ક છે, ગમે તહેવી પવિત્ર વિધવાની જીંદગી નિર્જીવ છે ? દુનિયાને ખરું સુખકારક જીવન તો-તહેના ઊંડા દુઃખપંકજ અમૃતધારાથી સાફ કરવું, તહેનાં ગાઠાં વિપત્તિ-ચિન્તા ભર્યાં તિમિરજળાં આત્મજ્યોતિથી નિર્મળ કરવું,-પ્રેમીલાં દંપતીનુંજ છે : તહેને લીધેજ આપણાં ગૃહરાજ્યોમાં સજીવનતા ભર્યું જીવન ઝૂંકાય છે. આથી દૈમાર અને વૈધવ્ય જીવનની અનેક ઉપયોગિતાનો હું અસ્વીકાર કરતી નથી : પરંતુ આવી પતિતપાવન જીંદગીઓની પ્રેમ લહરોમાં ધર્મભક્તિ ભર્યાં બાળકો જ્યારે ઉછરશે ત્યારેજ આપણી પ્રજાનો ઉદ્ધાર થઇ શકશે. અને એટલી બધી દૂર દષ્ટિ ન નાંખીએ તોપણ-આવાં જીવનનાં પ્રીતિપ્રભા ઝરતાં અજવાળાં પણ જગતનાં ક્લેશ-કલુષો નષ્ટ કરવાને ક્યાં સમર્થ નથી ? ”

“ ખેંતી શ્રીમતી ! મહારાં જનનિસ્વરૂપ ગુરુ પત્ની ભક્તિ
મૈયાએ પરલોકવાસ કર્યો તે ખેલાં હેમણે મદને કહ્યું હતું કે, ‘પુત્ર
દેવી ! હું અને તું થોડા સમયમાં જૂઠાં પડીશું. તારા અન્તઃકરણમાં
હજી કેટલીક પ્રવૃત્તિના વિહારરૂપ વાસનાઓ છે : મહારાથી
તહને હેમાંથી મુક્ત કરવાનું બની ચક્યું નથી પણ-અહિંથી
મહારો આત્મા પ્રયાણ કરી લે તે પછી ગુરુદૃષ્ટિથી તહને
તેમ કરવાનો પ્રસંગ મળશે અને તું અન્તે મુક્ત પણ થકશ.
પરન્તુ તેમ કરવામાં તારે ફરીથી કેટલોક કાળ સંસારની ઉપાધિ-
ઓમાં વ્યતીત કરવો પડશે. પુત્રી ! ખેંતી નહિં; કારણ તારે માયે
મહા સમર્થ હાથ છે ! તહને ત્યાં તારી પ્રવૃત્તિના પ્રારંભકાળમાં-તું
જેવી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી બાલવિધવા છે હેવીજ પવિત્ર-એક કુમા-
રિકા અને એક સતી સાધ્વીનો પરિચય થશે : અને ત્યાંજ તારી
વાસનાઓ ફળપ્રદ થવી શરૂ થશે; અન્તે તું યોગજીવન પણ ધારણ કરી
શકીશ. ’ ખેંતી ! મહારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે કે તેજ પવિત્ર કુમા-
રિકા તે તું અને તેજ સતી સાધ્વી તે સરસ્વતી; અને એટલા માટેજ
મહેં તહને તહના આન્તર જીવનનું દર્શન કરાવ્યું. ”

“ મૈયા ! આટલું બધું તો મહારા ખ્યાલમાં પણ નહિં. પરન્તુ
આજ તો તહને હું એક તરફી આપવા આવી હતી. મહારા એક
સુધારક બંધુની સૂચના ઉપરથી દુઃખાર્ત વિધવાઓને પત્રદારા ત્રે-
મતી વિપત્તિઓના અનુભવ મહારા ઉપર લખી મોકલવાનું વિનંતિપત્ર
મહેં કેટલાક વખત ઉપર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું અને તે ઉપરથી મદને
કેટલાક પત્રો મળ્યા છે જેમાંથી થોડું તારણ ફાડી લાવી તારી
સમક્ષ મૂકવા મહેં ધાયું હતું-પણ તું તો સર્વજ્ઞ છે : તહને તહેવા પત્રો
વિના પણ અમારાં જીવનનાં રહસ્ય સાધ્ય છે તેથી તે વિષય તારી
પાસે હવે ફાડતાં પણ હું અચકાઉં છું. ”

“ શ્રીમતી, ત્હારી બૂલ થાય છે : હું તો સર્વજ્ઞના પગની રજ પણ નથી. મહેં કહ્યું નહિં કે પ્રભુકૃપા વિના કાંઈપણ બની શકતું નથી ?—ખેલાશક, તું ત્હારા પત્રોનું ટાંચણ વાંચ્ય. ત્હને એક ખબર નહિં હોય કે જેમ જેમ હું આખા જગત ઉપરની મ્હારી-ખેલાંના જેવી એક સરખી પ્રેમદષ્ટિ નાંખતાં અચકાઉં છું—કારણ હાલ તું અને સરસ્વતી મ્હને પ્રિયતમ થઇ પડ્યાં છો—અને જેમ જેમ ત્હમારા તરફ મ્હારા આત્માનું આકર્ષણ વધતું જાય છે,—તેમ તેમ મ્હારું યોગબળ વધતું જાય છે, હું ગુણાત્મસિંહની પેઠે મનુષ્ય બનતી જાઉં છું. પણ ત્હેની મ્હને રજ પણ ચિન્તા નથી. અને ‘મનુષ્યત્વે મધુર જ છેને !’—માટે હવે મ્હને તું ત્હારા જેવીજ ગણજે. ચાલ્ય, વાંચવાનું શરૂ કર, બહેની ! ”

૧. ગરીબાર્થ :

હું નિર્ધન બ્રાહ્મણ માઆપની દીકરી છું. મા જીવે છે પણ એને બિચારીને હાલ પણ અન્નને અને દાંતને વેર છે : મ્હારા પગાર ઉપર અમારો ગુજરો ચલાવે છે. થોડુંક બાણી : બાણવાનાં સાધનો તો સરકારે પૂરાં પાડ્યાં પણ ખાવું શું ? મ્હારી માને શું ખવડાવવું ? આપ ન્હાની મૂકીને મરી ગયો ને મા હું દસ વર્ષની થઇ ત્યારે અંધ થઈ !—સાત વર્ષની ઉમ્મરે મ્હારું એક ડોસા સાથે લગ્ન કર્યું, તે મ્હને સાંભરતું પણ નથી : નવ વર્ષની વયે મ્હને એટલું સૌભાગ્ય પણ ન હાળ્યું ! મ્હારે સાસરે પૈસો હતો; મ્હારા બાપે મ્હને પરણાવી તે વેચી હતી પણ વેચ્યાના પૈસાથી ત્હણે પોતાનું કરજ વાળ્યું હતું. ડોસા ગુજરી ગયા એટલે ત્હેમના બત્રિજાએ ઘરમાં પેશી જઈ, બધું કબજ કરી લીધું. હું તો પિયર હતી. મ્હોટી થઇ ત્યાં સુધી ઘરમાં રહ્યું સહ્યું જે હતું તે વેચીને મહેં ને મ્હારી માએ ગુજરાન ચલાવ્યું. પછી હું સાસરે ભરણપોષણ માગવાને ગઇ. જવાબ મળ્યો

કે 'અહિં રૂહો, વૈતરૂં કરો, ને ખાઓ.' મહારી માને મહારી સાથે રાખવાની શરતે જે કહ્યું તે કયુવ કર્યું;—છ મહિના પછી ગુલામગીરી કરી. પણ ભત્રિજની દાનત અપવિત્ર હતી?...મહે ને મહારી માએ તે ઘર હમ્મેશને માટે છોડ્યું. પણ કરવું શું?—કાંઈ સાધન નહોતાં. એટલું બણી નહોતી કે નિશાળમાં જગો મળે. તેથી એક જગોએ રાંધવા રહી. રાંધવાની સાથે ધરતું સવળું કામ પણ હું કરતી. ત્યાંપણ મહેને નિરાંત ન મળ્યા. શેકનો પુત્ર યુવાન અને વિપરીત હતો!...અન્ટે ત્યાંથી પણ નીકળ્યા. મહારી મા એવામાં માંદી પડી. ઇસ્પીતાલમાં રાખી!—સરકારનું પ્રભુ કહ્યાણુ કરો, નહિંતો અમારું શું થાત? ત્યાં કોઈ કોઈ માણસો ને કોઈ કોઈ છોકરા તો સારા નહોતા, પણ બધા હેવા નથી હોતા. એક છોકરો તો ધણોજ દયાળુ હતો. હેણે મહારી સ્થિતિ મેહોટા દાકતરને કહી; જે ઉપરથી મહારી માને આશ્રમમાં રૂહેવાની હેમણે સગવડ કરી આપી અને મહેને ઇસ્પીતાલમાં માંદાંની માવજત કરવાને જગો આપી; ત્યાં હું પાંચ વરસથી છું. તે છોકરો હાલ દાકતર થયો છે ને પોતાની બહેનની માફક મહેને ગણે છે. પણ દુનિયામાં હેના જેવા યોડાજ છે! મહારો દુનિયાંનો અનુભવ ધણોજ કડવો છે! માટે હું તો પ્રભુકૃપાથી બચી જવા પામી છું, પણ જૂલમના પૈડા તળે ઘણી અનાથ વિધવાઓ પીલાય છે—કચરાય છે, હેમનું કાંઈ કરશો તો હમારું ખરેખર કહ્યાણુ થશે!"

૨. ભણતર:

"હું એક છોકરીઓની નિશાળમાં સ્ત્રી શિક્ષક છું. મહારા પતિએ અનેક કષ્ટ સહન કરીને મહેને બણાવી : હું કોલેજમાં જઈ ત્યારે એ પંડે લોટ દળાને રોટલા કરી મૂકે!—(તે વખત અમારી હાલત સારી નહોતી.) મહારાં એ બાળકને પણ એ રાખે! અને

મ્હારે કરવાનું બધું કામ પોતે કરે !—એવામં એમણે વૈકુંઠવાસ કર્યો. મ્હારી પાસે પૂરા પચીસ રૂપિયા પણ નહિ હતા ને બે બાળક તથા મ્હારું શું થશે એ વિચારે મ્હને ગાંડીજ કરી મૂકી. લાજ મરજદ મૂકી, એક માસ થયા પછી પાછો અબ્યાસ શરૂ કર્યો ! મ્હારા પતિ ગમે તેમ કરીને પૈસો પેદા કરી લાવતા પણ મ્હારે તો પાંચ રૂપિયાની સ્કૉલરશીપમાંજ ચલાવવાનું હતું ! હું આડોશીપાડોશીનું કામ કરીને ગુજરાન ચલાવતી હતી—પણ વર્ષની આખરે હેતું ધણું માહું પરિણામ આવ્યું—હું નપાસ થઈ—મ્હારી સ્કૉલરશીપ રદ થઈ ! હવે તો બીજા માગી ખાવાનો પણ રસ્તો રહ્યો નહોતો. એક વાણીયાના પચીસ રૂપિયા દેવા થયા હતા, હેણે હુકમનામું મેળવી ધરમાંનો બંધો—જેટલો રહ્યો હતો તેટલો—સામાન જમીમાં લીધો ! સ્ત્રીઓની નિશાળોમાં પુરુષ મેહેતાજી રાખે છે એ ખરાબમાં ખરાબ છે ! એક માસ્તર મ્હારા ઉપર હમ્મેશાં કુદૃષ્ટિ કર્યાં કરતો હતો હેનો હવે લાગ કાળ્યો ! અત્યાર સુધી હું પવિત્ર હતી, પણ.....હું પ્રભુ ! તું ગરીબાઈ શું કામ આપતો હોઈશ ? દુનિયામાં જેટલાં પાપ સ્ત્રીઓ—ગરીબ સ્ત્રીઓ કરે છે તેટલાંમાંનું એક પણ ભાગ્યેજ કોઈ રાજપુત્રીથી કરતી હશે !...અન્તે હું અપવિત્ર થઈ ! પણ મ્હારે અને મ્હારાં બે બાળકોને માટે રહેવાનું ધર અને ખાવાનું અન્ન મેળવી શકી !—અબ્યાસ પણ જારી રાખ્યો અને પાસ થઈ મેહેતીજ થઈ. અહિં હવે કદિ ભ્રષ્ટ ન થવું એ મ્હેં નિશ્ચય કર્યો હતો. પણ પરીક્ષક પુરુષ હતો;—કમનશીબે ઈશ્વરે મ્હને જરા ખુબસુરત બનાવી હતી. હું દદ રહી, તે વર્ષ નિશાળનું પરિણામ ખરાબમાં ખરાબ આવ્યું !—અરત્ન કરવાની ધમકી મળી અને પગાર પાંચ રૂપિયા ઘટ્યો ! બીજે વર્ષ પાછો એનો એ ચંડાળજ પરીક્ષા લેવા આવ્યો...હું ભાવિને શરણ થઈ ! અને ત્યારની ઉપરથી પવિત્ર પણ અંદરથી કુલટા કરતાં પણ

નપાટ છું ? પણ શું કરું ? પેટ ખૂંકું છે. મહારાં છોકરાંનું શું થાય?—સરકાર આટલું ખર્ચ કરે છે ત્યારે છોકરીઓ, અને સ્ત્રીઓની શાળાઓમાં પુરુષોને શામાટે રાખતી હશે ? શિક્ષકો, પરીક્ષકો, ઇન્સ્પેક્ટરો અને ડાઇરેક્ટર, હેમના ખાતાનાં આધેધાર માણસો પણ સ્ત્રીઓજ નેહએ અને તેમ થશે સારેજ આ અનીતિનો સડો નીકળી જઇ સ્ત્રીકેળવણી પવિત્ર થશે. આ બાબત કાંઇ કરી શકશે તો મહારા જેવી સેંકડો અભાગિણીઓની દુવા લેશે; કારણ અમારા લોકોમાં વિધવા થાય એટલે સ્ત્રીને કોલેજમાં મોકલી સ્ત્રીશિક્ષક બનાવવા શિવાય બીજો કોઇ માન બરેલો ધધો લેને માટે જડતોજ નથી.

૩. ગાંડું ઢૂલાલિમાન :

“નાતમાં અમારૂં ફૂળ ઉંચું હતું તેથી મહારી માએ પાંચ હજાર રૂપિયા ખાવાને આપીને મહેને અમારાથી પણ ઉંચા ફૂળમાં પરણાવી. મહારો વર પચીસેક વરસનો હતો પણ એટલામાં તે બે વાર તો પરણી ચૂક્યો હતો જેમાંની એક મરી ગઇ હતી : એટલે હું અને મહારી શોક્ય બે જણુ હતાં. અમારે બેને બેને તો શેતુંજ ? એવામાં વળી મહારો વર જંગમમાં હારી ગયો ને અમે ધણુંજ ગરીબ થઇ ગયાં !—મહારી શોક્ય તો કુચાલની હોવાથી લેને ધરતી ફિકર નહોતી પણ હું ધરતું ધણુંખરૂં કામ કરી કરતી. સુખ તો શું એ મહેં નજરે પણ બાલ્યું નથી : કારણ મહારી માએ ધર વેચીને મહેને પરણાવી હતી અને તે રૂપિયા અને બીજા જેટલા હશે તે બધા મહારા વરને દેવામાંથી છૂટો કરવામાં ગયા. એટલામાં વળી એને ફરી પરણવાની ધૂન લાગી તેથી અમને બંનેને દૂહાડી મૂક્યાં ને અગિયારસો રૂપિયા તથા બીજા એક કન્યા લઇને ઘેર આવ્યો. મહેં તે દૂહાડાનું સાસરાનું મહેંએ બાલ્યું નથી !—બે ત્રણ વર્ષમાં એ

ચુનરી ગયો અને હું રાંડી !—અધુરામાં પૂરું મ્હારી મા પણ મરી ગઈ !—મ્હારી શેરીમાં લોખનાં—જાનાં છપનાં દયણાં, ખાંડણાં કરું છું ને ભાડાના ઘરમાં રહું છું. ખીજું શું કરું ? એક દહાડાની નવરાઈ મળતી નથી : વાંચતાં ન્હાની હતી ત્યારે શીખી હતી ને વાંચવાનું મન પણ થાય છે પણ શું વાંચું અને ક્યાંથી વાંચું ? જર બાજુ-રાનો રોટલો તો મળતો નથી ને ચોપડી ક્યાંથી લાવું ?—એક એ જગાએથી રાંધવા રૂઢેવાનું કહેવાં આવ્યું પણ તેઓ અમારાથી ઉતરતી નાતના હતા. નાતના પટેલીયાએ ફહાવ્યું કે એમને ત્યાં રાંધવા રહીશ તો નાતખંડાર મૂકીશું. મ્હારાં સગાં બહાલાં હું દણું છું—ખાંડું છું તે બાબત પણ નિત આવીને લહડી બાય છે. પણ એમ ન કરું તો ખાઉં શું ? માટે આખરદાર ઘરની રાંડીરાંડોને માટે મદદગાર થઈ પડે એવું કાંઈ કરોઃ—ખરા પુન્યનું કામ એ છે ! બીજા માગવા જવાનું નથી ને ઉધાડી મળુરી થતી નથી. ઉંચી નાતની બાયડીઓ નાતરાં તો નહિં કરે, પણ ખીજે કાંઈ આખરદાર ધંધે એમને ચડાવશે તો અમારા પેટને માટે પણ અમે ચડીશું.”

૪. શ્રીમન્તાઈ અને દુષ્ટમાર્ગી જ્ઞાન :

“ મ્હારાં માબાપ ધનવાન છે. મ્હારું અગીયાર વર્ષે લગ્ન થયું અને પંદરે વર્ષે હું સાસરે ગઈ. મ્હારા પતિ સત્તર વર્ષની ઉંમરે પ્તેગના કુષ્ટ રોગના ભોગ થઈ પડ્યા—ને મ્હારું નસીબ ફૂટી ગયું ! મ્હારા બાપ અને ભાઈ સુધારાવાળાઓમાં ગણાય છે, પણ તેઓ કાંઈ કરી શક્યા નહિં અને મ્હારું ચૌવન તો ખીલતુંજ ગયું ! સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજીનો મહેં સારો અભ્યાસ કરેલો હતો પણ તેણેજ મ્હને અપવિત્ર કરી : ખરાબ ખરાબ વિચાર મ્હારું મન ડોલાવી નાંખવા લાગ્યા—અનીતિ બર્યા સ્વપ્નાં મ્હારી નિદ્રાનો ભંગ કરવા લાગ્યાં. મ્હારું શરીર રાત દહાડો ધીરું રૂઢેવા લાગ્યું ! મહેં મ્હારી બહેનપણી પાસે મ્હારી

ખાતે કહેવડાવ્યું કે જો તમારામાં હિમ્મત હોય, ખાપ અને ભાઇ
 બોલ્યા પ્રમાણે ચાલવાને તૈયાર હોય તો મ્હાં પુનર્લગ્ન કરાવો. નહિ
 કરાવો તો હું મ્હારી વર્તણુક માટે જવાબદાર નથી. મ્હારી ખાતો
 આ સાંભળી બહુજ અકળાઇ, મ્હારી સામે ચીડિયાં કરવા લાગી;
 અને મ્હારા ખાપ તેમજ ભાઇ આ વિચાર જણ્યા પછી દુઃખી દે-
 ખાવા લાગ્યા; પણ તેમના તરફથી મ્હને કાંઇ જવાબ મળ્યો નહીં,
 તેમ કાંઇ ઉપાય પણ લેવામાં આવ્યો નહીં. જંગલમાંને મ્હારો
 ચોરડો ખાસ ધ્યાયદોજ છે. મીટીંગ, પાર્ટીઓ, નાટકો ઇત્યાદીમાં
 મ્હારે વખતો વખત જવાનું થતું. મ્હારા ભાઇ અને ખાપની પાસેનાં
 મને પસંદ પડે તે પુસ્તકો વાંચવાની મ્હને છૂટી હતી (આ ચોપ-
 ડીઓ એકઠી કરીને એક મ્હોટી આગમાં ખાળા દીધી હોયતી તો
 ઘણું પુન્ય થાય ।) મેઘદૂત અને ગીતગોવિંદ, ખાચરન અને ઝોલા,
 નર્મકવિતા અને દયારામનાં કાવ્યો, વાંચી વાંચીને મ્હાં તો ભવ-
 નજ ફરી ગયું ।—મ્હાં મન દુર્વિચારથી ભરેલું, અનીતિ રૂપી નરકની
 ખાણુ જેવુંજ થઈ ગયું હતું, તેવામાં અગ્નિમાં પવન બળ્યો અને
 ધી હોમાયું ।—નર્મદાશંકરે લખ્યા પ્રમાણેનીજ અપવિત્ર રિધતિ મ્હારી
 થઈ ।.....અનીતિની કાંઇ હદ રહીજ નહિ । પણ પાપ ઘેરાયું ।.....
 તોયે પણ મનોવૃત્તિઓ વરા રહી નહીં. અન્તઃકરણુ જે પ્લેક્ષાં ક્રોમળ
 હતું, એક પાપ કરતાં પણ કંપારો ખાતું, તે હવે બેધડક હત્યાઓ
 કરે ગયું ।...પણ હવે અનુભવ બદલાયો છે. જે જીવનમાં પ્લેક્ષાં
 અમૃત જેવી મીઠાસ રહેલી લાગતી હતી તેમાં ક્રોણુ બહુ કંપમ પણ
 હવે કડવાશનો સ્વાદ આવવા માંડ્યો છે. મ્હારી તબિયત ક્રોમને પણ
 જણાવી ન શકું એવી ખિલકૂલ ખરાબ થઈ ગઈ છે અને અન્તઃક-
 રણુની લાગણીઓ પાપની અંધારપછેડી નીચે તદ્દન ઢંકાઇ ગઇ છે ।
 તો હવે તમને કહેવાનું એટલુંજ કે ખીજ મ્હારા જેવી નિર્ભાગી

બાળકીઓ માટે કાંઈક ઉપાય શોધી કહાડો । દુનિયાનાં સુખ-ઉપભોગ અનુભવવા સરળયત્ની જીંદગી એજે જવા દેવી એવી ધશ્વરની ઇચ્છા નહીંજ હોય એમ મહારા બાઈ ધણીવાર કહેતા અને મહેને પણ એમ ખરૂં લાગે છે. તો પુનર્જન્મનો રિવાજ સખળ કરો ત્યારેજ તમને દેશી સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ કર્યું કહેવાશે: પણ કદાચ કાંઈક કારણસર તેમ નજ અને એમ હોય તો તો પછી વૈધવ્ય ભોગવવું અને તે ભરયૌવનમાં રહેના કરતાં સતી થઈ બળી મરવાનો રિવાજ ધણો સારો હતો । નહિં તો ત્રાસદાયક પાપો થવાનાંજ, ત્યારે તેમાંથી અનાથ બાલિકાઓને બચાવવી એના જેટલું બીજું કંઈ મોટું પુણ્ય છે ? ક્રૂર જાણનારાંજ-અનુભવનારાંજ અમારી હાલત જાણે છે ।- બીજાં કોઈને અમારાં કષ્ટ-દુઃખનું સ્વપ્ન પણ આવતું જણાતું નથી ।’

૫. અન્ધશ્રદ્ધા :

“ હું પૈસાવાળાં પણ ધર્મી માતાપિતાને પેટ જન્મી છું. વીસ વર્ષની ઉંમરે ત્રણ ન્હાનાં બાળક મૂકી, મહારા પતિએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. હું સાસરે હતી : મહારાં સાસરિયાંના ત્રાસદાયક જૂલમને મહેને પિયર નહસાડી મૂકી. અહિં એક બ્રહ્મચારીને બધાંયે શુદ્ધ તરીકે માન્યો હતો : એનાં દુરાચરણ કોઈ સમજી શકતાં નહોતાં । મહારા બાલવિચાર રહેણે પોતાની મનોવૃત્તિઓને અનુકૂળ થાય તેમ વાળ્યા અને રહેણે મહેને એવાં એવાં પુસ્તકો વંચાવ્યાં, એવા એવા ધર્મના સિદ્ધાન્ત શીખવ્યા કે મહેને કાંઈ પણ દુર્વિચારની લાગણી થવા દીધા વિના અન્તે બ્રષ્ટ કરી ।... મહારૂં મન ધર્મની બીજી શુદ્ધ વૃત્તિઓ ઉપરથી ઉડી ગયું અને કોણ જાણે એણે શું કર્યું કે હું એની પાછળ ગાંડી બની ગયી ।.....અન્તે આંખો ઉઘડી પણ કર્યું તે તો કર્યુંજ । પાપોડહું, પાપકર્મોડહું, પાપાત્મા, પાપસંભવ:—એ વાક્ય મંપૂર્ણ રીતે મહારી બાબતમાં સત્ય પડ્યું. જગદીશ્વરની કૃપાથી એક

ભગવતીસ્વરૂપ યોગિની મૈયાએ મ્હને બચાવી લીધી : ત્હેમણે આપેલી પૂજા કરું છું અને ત્હેમણે આપેલો મંત્ર અહોનિશ જપું છું પણ એ બ્રહ્મચારી હજીયે મ્હારો પીછો છોડતો નથી ! મ્હારાં માતા પિતા દરેક ભગવી ચીંદડીમાં ધર્મસ્વરૂપ જીવે છે, ત્હેમને હું સમજાવી શકતી નથી : મ્હારી માતા ગોસાંધીનાં મન્દિરોમાં મ્હને જવાનો આગ્રહ કરે છે અને પોતાની સાથે ત્યાં લઈ જાય છે, પણ હું ને કૃત્યો ત્યાં થતાં જોઉં છું તેથી હવે મ્હાં હૃદય કમકમાટ પામી ત્રાસી જાય છે ! સર્વ સ્થળે આવુંજ છે, ત્યાં ફેલું શું ? વિધવાઓનાં કર્મની કહાણીઓ તો જાણનારજ જાણે છે ! તેઓને યૌવનની, દરિદ્રતાની, સત્તાની, માનસિક અપવિત્રતાની, અને ધર્મોપતાની વેદી ઉપર પોતાનું સર્વસ્વ—ઐહિક અને પારલૌકિક સુખ હોમી દેવાની ફરજ પડે છે !—ત્હમે પુછશો કે ‘ત્યારે તેનો ઉપાય ?’ તો મ્હને તો એમજ સૂઝે છે કે પુનર્લગ્ન કરાવી વિદારવશતામાં વધારો કરાવવા કરતાં ખરા ધર્મ અને પરમાર્થ તરફ તેમનું જીવન દોરવું એ વધારે સાચું છે. પણ તેમ કરીને કોણ ત્હેમને બચાવી શકે તેમ છે ? ત્હમે આટલી ત્હેમની દાઝ જાણો છો તો ત્હમને આટલું અમારું દુઃખ રહાય પણ છે; નહિં તો અમારું કોણ ખેલી છે ? પુરુષો આમારી પાછળ શિકારી થઈને લાગ્યા છે; લોકોમાં મનાતાં ધર્મ અને જ્ઞાન અમને અપવિત્ર કરવામાં બધું બળ વાપરે છે, ને જનસમાજ પણ અમને તો ભૂલીજ ગયો જણાય છે !—એટલે કરવું શું ?”

* * * * *

યોગિનીની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા માંડ્યાં અને બંને જણ દાણભર વિચારચસ્ત ખેડીજ રહ્યાં.

“મૈયા, આ છેલ્લા પત્રમાં જે યોગિનીનું નામ લખ્યું છે તે તુંજ છે એમ મ્હને લાગે છે, એટલે એના સત્યાસત્ય ઉપર તું વિચાર કરી શકીશ.”

“હા શ્રીમતી, એ મૈયાને હું ઓળખું છું. એ કહે છે એમાં એક અંશ માત્ર પણ અસત્ય નથી. ઓ પ્રભુ ! આ વિધવાઓનાં કષ્ટ !—હું એવો મહાન્ સાગર ઓળંગવાનો પ્રયાસ કાગળના ન્હાતા હોડકામાં બેશીને કેવી રીતે કરી શકવાની હતી ?—શ્રીમતી, મહારો આત્મા અસારે ખરેખરો ત્રાસતમજ થઇ ગયો છે. ગરબાને દિવસે કરેલા વિચાર પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસમાં તું, હું અને સરસ્વતી આપણે મળવાનાં છીએ, તે વખત આ સર્વ વિધ્યોનું મન્યન કરવા પ્રયત્ન કરીશું. જગદંબા આપણને સહાય કરે !



પ્રકરણ ૯ મું : ત્રણ યોગિની—કુમારિકા,
પત્ની, વિધવા.

દયા વા સ્નેહો વા ભગવતિ નિજેસ્મિન્ શિશુજને
ભવત્યા સંસારા દ્વિરત મપિચિત્તં દ્રવ્યતિ ।

અતથ પ્રવ્રજ્યા સમય સુલભાચાર વિમુરઃ

પ્રસક્ત સ્તેયત્ત્વઃ પ્રથવતિ પુનર્દૈવમપરમ્ ॥

—ભવભૂતિ.

(હે ભગવતિ ! આ શિશુજનપ્રતિ તહમારી દયા ક્રોડે કે પ્રીતિ ક્રોડે—જે ક્રોડે તે સંસારથી વિરક્ત થયેલા તહમારા ચિત્તને ઓગાળે છે; અને આથીજ સંસાર છોડતાં તહમે કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓનેજે આચાર સુલભ હોવો જોઇએ તેથી વિમુખ અને અવિચ્છિન્ન આ પ્રયત્ન તહમે માંડ્યે છે તે સફળ થવો જોઇએ ! પછી દૈવ તો છે જ.

—સરસ્વતી ચન્દ્ર, ભાગ ૪-માંનું ભાષાન્તર.)

૧. હૃદયવાટિકા :

નિર્મળઆળા, સરસ્વતી, અને મહાદેવી, એક ન્હાનકડી મેડીમાં વિચારચસ્ત બેઠાં હતાં. લલિત સુરમ્યતા, લાવણ્યમય મનોહરતા, ભવ્ય સુન્દરતા,—અહિં પોતપોતાનો કાન્ત પ્રભાવ ચોતરફ રેલાવી રહ્યાં હતાં : ઉત્સાહભરી સ્વદેશભક્તિ, આનન્દન સ્વધર્મપ્રીતિ, ઉત્કર્ષક અભલાવત્સલતા;—અહિં પોતાનો રમણીય પ્રતાપ મૂર્તિમાન કરતાં હતાં.

“ મૈયા, શ્રીમતીએ આ પત્રોમાંથી ખરેખર અનાથ વિધવાઓનો કડવો અનુભવજ દોહી ફાડ્યો છે.—હવે ને આપણાથી કંઈ પણ ન બની શકે તો તેમનો પ્રયત્ન અક્ષણ છે અને પછી આ જીવન પણ વૃથા ભાર રૂપ છે ? કંઈકે તો થવુંજ જોઈએ. ”

“ મૈયા સરસ્વતી !—હારા ઉપર મ્હારા હૃદયમાં ને અનન્ય પ્રીતિ ઉભરાય છે તેને લીધે ‘તું’ કહીને વાત કરું તો ક્ષમા કરજે.—બહેની સરસ્વતી ! એકલી વિધવાઓનેજ કષ્ટ ભોગવવાનું નથી : આપણા સાંસારિક જીવનમાં પત્ની અને વિધવા—બેમાંથી એક પણ ખરું સુખ ભોગવતી નથી. ”

“ મૈયા, ત્હાં એ કહેવું તો અનુભવથી સિદ્ધ થયેલુંજ છે ! ” નિર્મળઆળા બોલી ઉઠી : “ પરન્તુ તેની સાથે કુમારિકાઓ—કન્યાઓની સ્થિતિ પણ કોઈ રીતે પસંદ કરવા જેવી છેજ નહિં. મ્હારે ઘેરે ઘેરે ફરવું પડે છે; હું હમ્મેશાં જૂદાં જૂદાં કુટુંબોની રૂઢીચૂરણી તથા નીતિરીતિથી વાકેફ થયાં કરું છું, પણ એવાં યોડાંજ ધર જોયાં કે જ્યાં વહુ અને પુત્રી, માતા અને ભગિની કલેશરહિત જીવંતી ભોગવે છે અને આનન્દમાં દિવસ નિર્ગમે છે ! મ્હાં માનવું તો એમજ થઈ ગયું છે—પછી મ્હારી ભૂલ હોય તો ‘ પ્રજા ક્ષમા કરજે; ’—કે ‘ હિન્દુઓ ગાળેજ જીવન કલેશમાં ’—અને ‘ નારીને દેવા વિના નહિં કર્મમાં

ખીનું કંઈ’-* એ વાક્યો લખનાર કવિએ આખેહૂબ આપણામાં
જેવામાં આવતાં સર્વસામાન્ય સત્યજ લખી દીધાં છે. હિન્દુ સ્ત્રી,
આર્ય રમણીનાં હાલ ‘પિંજર સમ સંસાર વિષે નકિ વાસ છે,’
અને હુ:ખે સુખે ‘જીવનભાર જવો વહી’+ -એટલુંજ એમના સં-
સારનું સાર્થક્ય પરિણામ છે ! મૈયા, મૈયા ! કુમારિકા, પત્ની કે
વિધવા, હું તો કોઇનું જીવન સુખમય-આનન્દમય-ઉન્નતિપથ પર
જેતીજ નથી !” આંસુભરી આંખો દહોતાં ત્હેણે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

“ ભગવતી ! જગજ્જનનિ ! સર્વનું કસ્યાણુ કરો. ” યોગિ-
નીએ કહ્યું. “ સરસ્વતી, આપણી શ્રીમતી જેવી ઉત્સાહમૂર્તિ પણ
જ્યારે આમ નિરાશાનાં ચિહ્ન દાખવે છે ત્યારે તું તો નિરાશ થાય
જ, એમાં નવાઈ શી ?-પરંતુ ખહેનીઓ ! આપણે ફક્ત કર્તવ્ય કર્યો
કરવું એજ પરમ ધર્મ છે; અને તે પણ ફળની ધન્યા-આશા વિનાજ.
મોહ ન પામવો, ક્ષોભ પણ ન પામવો ! અતિ ઉત્સાહનું પરિણામ
અતિ નિરાશા અને અતિ નિરાશાવાન મનુષ્યનાં હૃદયોમાં પણ પરિ-
ણામે આશાનાં, ઉત્સાહનાં કિરણો પ્રકાશ રેલ્યા વિના રહેતાં નથી.
અને કદાપિ આપણી અશક્તિ કિંવા ન્યૂનશક્તિને લીધે દેખીતું લોક
કસ્યાણુ અથવા જગત્ શ્રેય ન બની શક્યું તોપણ શું ? આપણે કાંઈ
અનન્તકોટી ધ્વજાંડનો ભાર ઉપાડવાને નિર્માણ થયેલાં નથી : તે કર-
વાવાળી મહાસમર્થ જગદંબા તો સાક્ષાત્ પરમજ્યોતિ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષજ
છે. આપણે માટે નિર્માણ થયેલું જે નહાતું મહોદું કામ આપણે કર-
વાનું હોય તે પ્રભુપ્રીત્યર્થજ કરવું : આપણે શું કરવાનાં હતાં ? એનો
એ અર્જુન, એનું એ ગાંડિવ, એનો એ રથ અને એના એ
અશ્વો,-છતાં કાળાથી લૂંટાયો ! ‘ દિન પલટયો, પલટી ઘટી,

* સ્નેહસુદ્રા.

+ ‘ સુન્દરી અને પાંજરામાંનું પક્ષિ. ’

પલટી હથ્થ કમાન । * -એનાં એ આપણે : પરન્તુ પરમાત્માનાં કૃપાકિરણથી ઝગતી સહિમાં આપણે માટે શું નિર્માણ થયું છે તે કોણ કહી શકશે ? -અત્યારે નિરાશામાં તો કાલે આશામાં । જીવન-બેળુ એમજ વહે છે. માટે આપણે પ્રભુના રાજ્યમાં કોરવો રૂપી આસુરી સંપત્તિ સામે લહડતી પાંડવો રૂપી દેવી સંપત્તિ તરફથી, હેના વિજય માટે જોટલું-ચલિચિત પણ-કરીશું તેટલું આપણું ધર્મપાલન 'મુદામાના તાંદુલ' કે 'શગરીનાં ખોર' ની પેઠે આપણી તરફની 'ફૂલ નહિ' તો ફૂલની પાંખડી' પણ ગણી લઈ, પરમાત્મા ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર આપણી આંતર દલિઓના મારથી-નેતા યશેજ એમાં કાંઈ સંશય નથી. સહાય કરનારી, હિમ્મત દેનારી, હજાર હાથવાળી જ્યાં જગદંબા આઘરાક્તિ છે ત્યાં...

“મૈયા, મૈયા, મહેને માફ કર ?” નિર્મળખાળા વયમાં બોલી ઉડી : ત્હારા શબ્દોએ મ્હારો ઉમંગ સજીવન કર્યો છે; ત્હારા પવિત્ર આત્માએ મ્હારા જીવન તરંગોને સચેતન કર્યા છે; તું ફૂટે તે કરવાને હું તૈયાર છું : પણ અભિમાન વિના, કીર્તિશોભ વિના, અહમ્-ની ભાવના વિનાજ; ઈશ્વર પ્રીત્યર્થે, દરજ સમજીનેજ । -પછી વિજય પ્રાપ્તિ ન થાય તોપણ... ।”

“ન થાય કેમ, શ્રીમતી ।” સરસ્વતીનું હૃદય પણ મહાદેવીની વાણીસુધાના પાનથી જાગત થઈ ગયું હતું તે બોલી ઉડી. “મૈયા ભગવતીની મદદ છે; પરમાત્માના દેવદૂતો આપણી બ્હારે ધારો. લહડાઈ યશે તો એક અને અનેક વચ્ચે, અને પ્રભુ પ્રત્યક્ષ સહાય કદિ ન કરે તોપણ શું ? -” યોગિનીએ કહ્યું ?

“જ્યાં ધર્મ છે ત્યાંથી પ્રભુ દૂર રહીજ કેમ શકશે ? દ્રોણ અને ભીષ્મ અને કર્ણ જેવા મહાવીરો જેમનાથી દેવતાઓનો પણ બચ

• પૃથુરાજ રાસામાં મહાકવિ ચન્દે પૃથુરાજને માટે રૂઢાડેલા ઉદ્દ્યાર.

દૂર નહાસતો હતો અને ભારતના મહા સંગ્રામમાં જેમને અક્ષ-
કાને છતતાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સલાહકાર-સારથી હતા છતાં અર્જુનને
નવનેજ થઈ હતી, હેમની સવજાની વચમાંથી વિરાટ નગરમાં
ગાયો છોડાવી લાવ્યો તે વખત તે એકલો પરન્તુ અસહાય હતો ?
આપણું બળ આપણા હેતુની પવિત્રતામાં છે: ત્યાં સહોદર બન્ધુઓ
અને મિત્ર વર્ગ આધોજ રૂઢે છે, સામેનો અક્ષેપો યોધો ઇન્દ્રાસન
પણ ડોલાવી નાંખવાને સમર્થ હોય છે, આપણો સારથી અમળ-
આળક હોય છે, અનેક રણસંગ્રામમાં રમેલા ઘોડા અને પ્રભુતા સ્થા-
નકવાળો રથ પાસે નથી હોતો, તોપણ શું ? પ્રભુ, જે લક્ષ્મીજીનું
દિવ્ય પ્રેમભર્યું આલિંગન ત્યજી દઇ ભડોતોની બહારે ધાય છે, તે
આવી લહડાઇમાં, અદૃશ્ય છતાં, આત્મબળનાં અસ્ત્ર અને હૃદયબળનાં
શસ્ત્ર આપી ગાયોની બહારે ધાનાર વીરસૈનિકની મદદમાં હાજર
રહેતા નથી ?

શ્રીમતી ! આપણે પણ એવીજ-પીડા પામતી ગાયોની બહારે
ધાવાનું છે, માટે અમુક નિશ્ચય ઉપર આવી જઇએ; અને આપણાથી
જે થોડું વધારે કામ થશે તેટલું કરીશું; કાંઇ અધૂરું રહેશે તો તે
પૂરું કરનાર પ્રભુને મળતાં વાર નહિ લાગે. જેમ દુરાચાર, દુર્વિચાર,
અજ્ઞાન અને બહેમાદિના પોપક પિતા રક્તખીજના અક્ષેપો રુધિર-
ગિન્દુમાંથી અક્ષેપો એમ અનેક રક્તખીજ ઉત્પન્ન થયાં કરે છે, તેમ
હેમનો સર્વનો નાશ કરવાને સમર્થ-સુવિચાર, સત્સંગ, સદાચાર, અને
સદ્જ્ઞાનની પોપક જનનિ મહાશક્તિ હેમનાથી પણ વધારે રૂપ લઈ
હેમનું નિકંદન કરી નાંખે છે, એ વાર્તા પુરાણ-પ્રસિદ્ધ છે. તો
આપણા જેવાં અસંખ્ય રૂપથી પરમાત્મા પોતાનું કામ તો કરશેજ.
આપણે નિમિત્ત માત્ર છીએ. કેમ મૈયા ?

“ સરસ્વતી, તું અને શ્રીમતી, બંને અધિકારી જન છો.

હમારો આત્મપ્રભાવ બહુ વિલક્ષણ છે; અને તેથી જ હમારી સાથે મ્હને પણ ભંજવાની ઉત્સુકતા થઈ છે. એટલું ખાસ સ્મરણમાં રાખજો કે જે સત્ય છે તેજ ધર્મ છે, અને સત્ય છે તે તે આજ નહિ' તો એક દિવસ ભવિષ્યમાં પણ જગતને 'ગ્રાહ અને સ્ત્રીય' થવાનું જ!—ફેડે શ્રીમતી, હારી શી યોજના છે?"

“માણ! કુમારિકા, પત્ની, અને વિધવા,—એ ત્રણેનાં જીવનમાં ઉત્સાહની, આનંદની અંસરી વગાડવી; જીંદગી ફક્ત દુઃખમયજ નથી, તેમ કુલ્લક, તાત્કાલિક સુખ માટે પણ નથીજ; તેનાં સત્ય પરમ સુખ તેમને અનુભવાવવાં; અને આર્ય મહિમાઓનાં આત્મા-હૃદય ઉન્નત કરી, તેમનાં બુદ્ધિ-જ્ઞાનને વધારે વિકાસ પમાડી, તેમનાં શરીરને વધારે તન્દુરસ્ત, સુંદર કરી,—ગૃહકુંજો દિવ્ય ઉદ્યાનનાં કોટિ-લગાનથી ગમ્મતી મૂકવી; પ્રજાગણમાં આરોગ્યતા-સખળતાના સ્વર્ગીય પ્રવાહ રેલાવવા; અને ભારતી દેવીનું નિવાસમન્દિર પાછું સુરમ્ય થાય, પ્રભુગુણગીતાવલિથી સુહાતું થાય, જગત સર્વને કલ્યાણ અર્પતું થાય,—એજ આ સ્વદેશપ્રેમી, લોકવત્સલ, પરંતુ અલ્પગણ, શક્તિ-હીન દીન હૃદયની મહાન્ વાંચના છે.”

૨. સુવાસલહરિ :

“મૈયા !” સરસ્વતીએ કહ્યું : “મૈયા ! આપણી સ્ત્રીઓની હાલત સુધારવામાં શું શું કરવું જરૂરનું છે, એ વિષય ઉપર એકાદ જે વખત મ્હારે મ્હારા પ્રિય પતિ સાથે વાતચીત થઈ હતી : તેમાંથી જેટલું સાંભરશે અને મ્હારા જોવા-સમજવામાં આવ્યું હશે એટલું હું કહીશ; આપીતું શ્રીમતીને એ વિષયનો ખાસ અનુભવ હોવાથી, એ વધારે સારી રીતે ખતાવી શકશે.

મૈયા, બાળકીઓ અને સ્ત્રીઓની શરીરસ્થિતિ ઉપર ધરમાં ખીલકૂલ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી; તેમનો ખોરાક સત્વ વિનાનો

અને લેમની તન્દુરસ્તીની સાચવણી નહિં જેવીજ હોય છે; ખરા ગૃહશિક્ષણનું નામ નહિ; માતાઓ અને વડિલ વર્ગ શીખવે તો,— હુંડાશ કરતાં, ચાડી ચૂગલી કરતાં, નિન્દા કરતાં, સાસરે ખંદાશ કરતાં, સાસુ નણુંદોની સામે થતાં :—એવું એવું કંઠક શીખવે છે. કોઇ એમ નથી કહેતું કે લહેમે પતિને પ્રસન્ન રાખો; સાસરું કે જ્યાં લહેમારે આખી જીંદગી ગાળવાની છે લેનેજ ધર માનો; ભટકારા ઝોછા કરો; સાસરિયાં કહે તે પણ સાંભળી દોષ સુધારો; દેવદર્શન પાછળ વખત ગાળ્યા કરતાં—(આ દેવદર્શનનું નામજ છે; મૈયા ! ખરૂં પૂછો તો કુથલી અને નિન્દા કરવાનેજ બાલિકાઓ બહેલી બહેલી ઉડી દર્શન કરવા દોડે છે)—ધરમાં દેરાસરમાં દેવજ છે તો—લેમની અને પતિની ભક્તિ કરો; ભાઈ ભાંડુ, દિયર દેરાણી, નણુંદ ભોજાઇ, સર્વની સાથે સારું રાખો !—મૈયા, એ કોઈ શીખવતુંજ નથી !—બાળલગ્ન સર્વજ છે, એટલે પુત્રી મટીને પત્ની થતાં થતાંમાં તો તે બાળકી માતા પણ થાય છે ! મૈયા, મૈયા ! લહેમે હું શું કહું ! જે બાલિકાઓ પોતાની માતા તરીકેની ફરજો જાણતી નથી તો બળવે ક્યાંથી ?—સીમન્ત આવતાં જરા વાર લાગે છે તો—એટલામાં તો હવે એને પ્રજા થવાનીજ નથી એમ માની ખેસે છે; અને સાસરિયાં લેને એટલાં બધાં સતાવે છે કે કંઠકવાર લેમનાં મહેણાંટુણાંથી ત્રાસી ગયેલી વહુઓ માત્ર છોકરાંની લાલચથીજ આડે માર્ગે પણ દોરાય છે ! ધરમાં, પછી પિયર હોય કે સાસરું પણ, હમ્મેશાં કલેશ અને કંડાસ ! જે બાલિકા પોતે સાસરામાં નણુંદના સંતાપથી ત્રાસે, તેજ પિયરમાં ભોજાઇને બને તેટલું દુઃખ દેવામાં પાછી ન પડે ! આ અમારું કુટુંબચિત્ર ! અતિશયોક્તિ નથી; મૈયા ! શરીરે નિર્માલ્ય, પેસેટકે ક્ષીણ, શાન્તિ અને સંપ વિનાનાં, કેળવણીમાં પછાત, ખરો ધર્મ શું છે લેતું જેને બાન પણ નહિં, અન્ધશ્રદ્ધામાં દટાઇ ગયેલાં—

આ અમારાં સ્ત્રીજીવન !—આપણા ઋષિપૂર્વજોનાં સ્વપ્નમાં પણ નહિં હોય કે ભારતભૂમિ જ્યાં દેવતાઓ પણ અવતાર પામવો એ સદ્-ભાગ્ય સમજતાં, તે આવી યશે ! આમને આમ આવે તો કવિનું કહેવું શું જોડું છે કે—

‘ ને આ પુરાણ, રૂઢિ ભારતભૂમિ અન્ને,

‘ યાશે વિહુમ ધતિહાસપટ્ટેથી, સત્યે । ’ *

મૈયા ! મહારા પ્રિય પતિનો યોગ્યો હોય તો એકજ છે : સ્ત્રીઓને ખરી કેળવણી મળતી નથી, તે આપો : બાળકીઓને ન્હાનપણથીજ ધર્મશીલ—નીતિમાન બનાવો; વિધવાઓને જનસ-માજને તેઓ ઉપયોગી થઇ પડે એવા પ્રકારનું જ્ઞાન આપો,—તે તે દિશાઓમાં હેમનાં મન વાળો ! હિન્દુ કુટુંબ જે હાલ ત્રાસદાયક અને સ્ત્રીઓના ઉદયને હરકત કરનારું થઇ પડ્યું છે તેના આ-ન્તરૂ વિભાગો જે યોગ્ય કેળવણીની અમૃત કૂંડથી પવિત્ર કરવામાં આવે તો તે પાછું પ્રીતિ અને નીતિનાં કિરણોથી મુહાતું બની શકે; અને એક કરતાં વધારે સ્ત્રીનાં એક પુરુષ સાથે થતાં લગ્ન, વિધવા-ઓનાં હૃદયબન્ધ તોડી નાંખે એવાં અત્યંત ક્લેશકર દુઃખ, વૃદ્ધ માતાપિતાની ઉત્તરાવસ્થામાં થતી હેરાનગતી,—અધુન યોગ કાળમાં નિશ્ચે અદસ્ય થઈ જાય : એ સર્વ જિગાડતું સંશોધન કરી ગૃહસં-સાર શુદ્ધ કરવાનું સાધન ઉત્તમ પ્રકારની સ્ત્રી કેળવણીજ છે, ખીલું કાંઈ નથી !

“ સ્ત્રીમતી, હું હાલની કેળવણી ઉપર નકામો આલેખ મૂકતી નથી; પણ તહેજ જૂવો, એ કત્તેહ પામી છે ?—મહારાથી મોટાં વૃદ્ધ જનનો અનુભવ કહે છે કે, બાળકીઓ નારિતક થઇ જાય છે, ગમે હેવાં પુસ્તકો વાંચવાથી હેમનાં મન કુલુપિત થઇ જાય છે,

વધારે હરામખોરી શીખે છે, વધારે ખટપટ ઉભી કરવામાં હુંશિયાર થાય છે! સામાન્ય બાલિકા સારી કેળવણી નહિં પામેલી, ઉંચાં ધોરણો સુધી નહિં ગયેલી હોવાથી તેના ધણા દોષ માફ કરવા પડે છે: પણ પાઠશાળાની ઊંચી કેળવણીનો જે સન્નારીઓને લાભ મળેલો છે તેઓ પણ પોતાની બહેનોનાં સંસારસુખ તરફ બેરકાર અને પોતાના સ્વાર્થમાં અગર ઉદરનિર્વાહમાંજ જીવન ગાળતી બ્યારે દેખાય છે ત્યારે તેમના ઉપર પણ મહેને તો દયાજ આપે છે!— કેળવાયેલી બહેનો પોતાની ફરજો ન બજાવે ત્યારે એમનું બધું કામ કાણ પુરુષો કરવાનાં? — શ્રીમતી, તમે અને ઇન્દિરાબાઈ અપવાદ રૂપ છો: હું તો સામાન્ય રીતે વાત કહું છું. કહેશો કે થોડીજ સ્ત્રીઓએ એવા પ્રકારની કેળવણી લીધી છે: તો મહેને એટલું જણાવશો કે એ થોડી સન્નારીઓ પણ દુનિયાના કયા ખૂણામાં વસે છે?—આ બેરકારી એટલુંજ ખતાવી આપે છે કે એ પણ જોઈએ તેવી કેળવણી પામી નથી!—તેમનાં મન પણ જોઈએ તેટલાં ઉધડ્યાં નથી!...હું તો ખાસ ઘેર અપાતી કેળવણીનીજ તરફેણમાં છું: પણ ઘેરે ન મળે અને નિશાળમાં પણ ન મળે—એ કેળવણી બાળકીઓ પામવાની ક્યારે અને આપણી સ્ત્રીઓની હાલત સુધરવાની ક્યારે?”

“બહેની સરસ્વતી ખરું કહે છે, મૈયા!” નિર્મળબાળાને કમ્મલ કરવું પડ્યું: “ઘણું ખરું સત્ય છે. હું પણ તે ડગલે ડગલે અનુભવતી આવું છું: સાંસારિક સુધારો જે ઘરમાં—કુટુંબોમાંજ શરૂ કરવાનો છે, તે પછી આવી વસ્તુ સ્થિતિમાં અમારી મહિલા-સમાજમાં તેમજ ખહાર, ક્યાંથી સફળ થાય?—અને મહેને પણ એવાજ પ્રકારના વિચારોએ પત્તીશાળા અથવા ‘જનાના સ્કૂલ’ ની યોજના કરવા પ્રવૃત્ત કરી હતી. વિધવાઓવાળા પત્રોએ હવે મહારી યોજનામાં થોડોક ફેર કરાવ્યો છે.

“જેમ લશ્કરી અને સામાજિક ખાતાંઓમાં કામ કરવાને યોગ્ય થવાના અમલદારો માટે જૂદી જૂદી નિશાનો છે, તેમજ પત્ની અને વિધવા તરીકે કામ કરવાને યોગ્ય થવા જૂદા જૂદા પ્રકારનાંજ ધોરણ જોઈએ. હું ક’ણ કંઈ છું કે વિધવાઓનાં લગ્ન-જે લેમને કદાચ સ્થિર નહિં હોય તે-ધાય તો ઘણી સારી વાત છે. પરંતુ તે કરવાને લોકવૃત્તિ, અને વિધવાઓની પોતાની ઇચ્છા પણ પંચ યાય ત્યાં સુધી તો લેમની સંભાળ રાખવી જોઈએ ? અને વિદ્વાપી મિસિસ એનિ પ્રિસેન્ટની કરેલી સૂચનાઓ-જેના વિરૂદ્ધ યોગ્યાટ ઉઠ્યો હતો તે-તેટલા પુરતી તો ઘણી સ્તુત્ય, પસંદ કરવા યોગ્ય છે એમ ક’ણ કરવું જોઈએ.

“અને ત્યાં સુધી કન્યાશાળાઓ, વિધવાશ્રમો અને અનાથ બાલિકાશ્રમોની વધારે વધારે સ્થાપના કરેજ નવી. લેમાં પણ ખાસ અગત્યનું એટલું છે કે, સવળી વ્યવસ્થા આધેડ, વયોવૃદ્ધ, સાંઈ રાત પામેલી, અતુભવી, સદાચરણી સ્ત્રીઓના હાથમાંજ મૂકવી. કેળવણી ખાતાની હાલની પદ્ધતિ વિરૂદ્ધની એક દ્રશ્યાદ ખરી છે: મ્હેં એક કરતાં વધારે ટેકાણે તે સંભળી છે. સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ પુરુષોના હાથમાં મૂકવું, લેમની જાણાઓની પરિક્ષા લેવાનું કામ એટલે લેમના ભવિષ્યની આશાઓનો આધાર અનિયન્ત્રિત રીતે પુરુષોના હાથમાં રાખવો, એ મ્હને અવાસ્તવિક, અનીતિ ભરેલું, અન્યાયી લાગે છે ।

“જનાનાસ્કંધની રીતની સરઆત ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓએ કરી હતી પણ મ્હને તે ઘણીજ સારી અને અતુદ્ગતાભરેલી લાગે છે. પૈસાદાર કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓ પોતાનો ઘણાખરો વખત લગભગ નકામોજ ગાળે છે અને તેથી લેમનું શરીર બળહીન અને ઊવન

*વિધવાઓને દેરાસરવિહાર તરીકે તૈયાર કરવાને ખાસ શિક્ષણ આપવાની જરૂર બાબત.

ઉત્સાહહીન થઇ જાય છે. વિલાયતમાં પાઢરીઓને પોતપોતાના શહેર-
વિભાગોમાં મદદ કરવાનું કામ સ્ત્રીઓ નવરાશના વખતે કરે છે :
ઘેર ઘેર જાય છે, માંદાંની માવજત કરે છે, અપંગ, નિર્મળ, વૃદ્ધ
મનુષ્યોની પાસે બેસી, વાતો કરી, ધર્મપુસ્તકો વાંચી સંભળાવી,
તહેમતી છાંદોગીને સંતોષમય બનાવે છે. આપણે અહિં તવંગર અને
ગરીબ, બહેલાં અને અભણ,—એ મનુષ્યોની વચ્ચે તો કાંઇ સંજ્ઞા
ધજ નથી ! એમ શા માટે હોવું જોઇએ ?... મહારી ચોજના એવી
છે કે જે સ્ત્રીઓ નિશાળે ન જઇ શકે, તહેમતે ત્યાં જઇને, એટલા
વિભાગમાંની થોડીક સ્ત્રીઓ એકઠી કરીને તહેમતે શિક્ષણ, જ્ઞાન,
સુખોધ આપવાં એ કરતાં સ્ત્રીઓને ખીજું કયું વધારે સાફ કામ
મળવાનું ?—વણી કુલીન પણ નિર્ધન સ્ત્રીઓ અને વિધવાઓને આવી
રીતે ભરતાં શુંઘતાં અને શીવતાં શીખવાય તથા ખીજાં આજીવિકાનાં
સાધન પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ પણ કરી શકશે; અને આમ થાય તો
' પત્નીશાળાઓ ' એ એક મહાન કાર્ય આરંભ્યું એમ નિઃસંશય
માની શકાય.

“ હાલની આલ્પતા કળવણીની રીતિમાં વધારા તરીકે ધાર્મિક
અને નૈતિક જ્ઞાનની તો જરૂર છેજ : પણ તે ઉપરાંત સંસ્કૃતના
ફરજિયાત શિક્ષણની આવશ્યકતા પણ છે. સંસ્કૃત નહિં જાણવાથી,
ગમે તહેવો ભગવાં વચ્ચે પહેરનારો બ્રાહ્મણ અગર બાવો આવ્યો અને
એક બે ખરા ખોટા ' શ્લોક ' બોલ્યો તથા તહેનો અર્થ મનગમતી
રીતે સમજાવ્યો એટલે સ્ત્રીઓને એમજ થઇ જાય છે કે શાસ્ત્રનું
વચન કેમ ઉલંઘાય ?—આતો એકજ દાખલો છે, પણ આવાં તો
તહેમના ઠગાયાનાં અસંખ્ય દષ્ટાંતો બન્યાં છે અને બને છે ! જ્યારે
શાળાઓમાં તહેમને ઇંગ્લિશ શીખવવાનો આટલો બધો આગ્રહ છે
અને તે ભાપાનું જ્ઞાન પણ બિનજરૂરનું છે એમ કદિ કહી શકાવાનું

નથી તો સંસ્કૃત જે હેમને દરરોજ ગૃહસંસારનાં શુભ અશુભ કામોમાં ઉપયોગમાં આવે છે, તેનું શિક્ષણ તો બાળકીઓને સાથે સાથે ખાસ આપવું જોઈએ.

“ સ્ત્રીઓ બચપણથીજ ઘણી નમ્રળી હોય છે : બાળલગ્નથી હેમના બાંધા નરમ થઈ જાય છે; વારંવાર આવતી સૂતાવડોથી હેમનું શરીર સોસાઈ જાય છે, અને તેથીજ તાણ, અશક્તિ, ક્ષય, આદિ હાલ વધારે પ્રચલિત રોગોનું પ્રબળ વધી પડ્યું છે. સાસુરે કે પિયર શરમ-મર્યાદાના ખોટા વિચારથી બાળકી મુંગે મ્હેંચે ધણું ગંભીર દર્દોસહન કર્યા કરે છે, પોતે સમજતી નથી, કોઈને પૂછતી નથી, અને ફૂટેતાં શરમાય છે ! આ સર્વનું પરિણામ એ આવે છે કે રોગ ધણોજ વધી ગયા પછી રોકાતો નથી; અને હિન્દુ સંસાર બળહીન, વીર્યહીન, તેજહીન થતોજ જાય છે ! માટે બીજા જરૂરના વિષયો ઉપરાંત બાળકીઓને સાધારણ વૈધકનાં મૂળતત્ત્વા, રક્તવિધા તથા સ્ત્રીઓને લગતાં દર્દોનું જ્ઞાન આપવું એ ખાસ અગત્યનું છે : બીજા ધણામે સાધારણ ઉપયોગના વિષયો હેમને શીખવવામાં આવે છે, જેમાંથી એકાદ બે મૂકી દઈને પણ આવું મહત્વનું જ્ઞાન તો બાળકીઓને આપવું જોઈએ.

“ ગરીબ સ્ત્રીઓ માટે રક્ષકમંડળોની સ્થાપના-આશ્રય સ્થાનોની વૃદ્ધિ; કુળવાન સ્ત્રીઓ માટે ઘેર ઘેર ફરી થોડી વધારે પણ મદદ કરી શકાય એવાં ફંડનું-સંસ્થાપનનું મંડાણ; સ્ત્રીઓને વાંચવા લાયક ખાસ પુસ્તકો લખાવી પ્રસિદ્ધ કરાવવાની યોજના તથા સારાં સારાં પુસ્તકો ઘેર આપી શકાય એવાં પુસ્તકાલયો; જનનાનારૂઢ અને ધાર્મિક કેળવણી ફેલાવવા માટે સ્ત્રીપણ્ડિતો તથા સ્ત્રીશિક્ષકોનો વધારો;—એવા એવા અનેક ઉપાયોની હાલનો સૂઝો ફેલાડવાને જરૂર છે.

“ મૈયા, સારાં પુસ્તકોની લ્હાણી અને જૂજ ખર્ચથી અથવા પૈસા લીધા શિવાય સ્ત્રીઓને વાંચવા માટે ચોપડીઓ મળી શકે એવાં

પુસ્તકાલયની સ્થાપના, એ ગરીબ સ્ત્રીઓના ગૃહ શિક્ષણ માટે બહુ અવસ્યનું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવવાને કરોડો ધર્મપુસ્તકો મફત બહે-ચાય છે, તો અહિં એટલુંયે ન બની શકે કે-દરેક ગામમાં અફેકું એવું પુસ્તકાલય ફેલાડવામાં આવે, જેમાં ત્યાંની મુપ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીનું સર્ટિફિકેટ-અભિજ્ઞાનપત્ર કોઈપણ સ્ત્રીને સભાસદ થવાની યોગ્યતા આપી શકે ? એ ચાર ગરીબ સ્ત્રીઓની હેના વ્યવસ્થાપક મંડળ તરફથી નીમણુંક કરવામાં આવે, જેઓ સભાસદ સ્ત્રીઓને ત્યાં લિસ્ટ-પુસ્તકોનાં નામનું પત્રક લઈને ફરતી રહે, તે માગે તે ચોપડીઓ આણી આપે અને અમુક મુદતે પાછાં લેવાનાં પુસ્તકો પાછાં લઈ જાય. વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો આ યોજના બહુજ ફળપ્રદ થયા વિના નહિં રહે.

“ છેલ્લે, સ્ત્રીપણ્ડિતોની ખાસ જરૂર છે : શાસ્ત્રી-પુરાણીઓ, અક્ષરચારી-સંન્યાસીઓ બહુ અનીતિ પ્રવર્તાવનારા થઈ પડ્યા છે એ બૂમ ખોટી નથી. મૈયા ભગવતી ! ત્હારા જેવી સાધ્વી યોગિનીઓ યોડી છે હેતુજ એ પરિણામ છે. માટે મૈયા ! આ સર્વ બિગાડ-નો અટકાવ કરવાની, આ સર્વ યોજનાઓ સખળ કરવાની ખાસ જરૂર છે : અને હેવા શુભ-કલ્યાણકારક, મંગળ કાર્યમાં હેને પ્રથમ પગલું લેવા આમન્ત્રણ અને વિનંતી કરીએ છીએ; અમે બધાં તો ત્હારી પાછળ છીએજ.”

“ બહેનો !—ઓ મ્હારી સ્વજનભક્ત મૈયાઓ ! ત્હમારા હૃદયસુવાસ મ્હારા અંતરૂને ઉન્નત કરે છે : મ્હારું ત્હમારા જેટલું લોકસ્થિતિનું જ્ઞાન નથી. પણ મ્હારો આત્મા તો અત્યારે એમજ કહે છે કે ત્હમારા બંનેના આશય જેટલા ઉચ્ચ છે,—ત્હમારા મનોવિ-લાસ જેટલા સુંદર છે, તેટલાજ લાભકારક, કલ્યાણકારક છે. આમ છે તો, મ્હને ત્હમારી સાથે બળવામાં શું હરકત છે ? મ્હારે બાઈ

જીવે, સગાંસહોદર, માતાપિતા, મિત્રાન્ધવ, -સર્વ, મહારી જગદંબાનાં સંતાન છે : હેમનું શ્રેય કરવાને યત્ન કરવો એમાં હું શું વધારે કરવાની હતી ? એતો મહારો ધર્મજ છે. પરંતુ એક વાત તમારા જાનેના લક્ષમાં ખાસ આવી નથી : -તે એ છે કે, ગાંઠાંની માવજત, નિરાધાર બાળકોને ઉછેરવાં, ધર્મશિક્ષણ લોકમાં પ્રચલિત કરવું, -આ સર્વને માટે ખાસ, પ્રાચીનકાળમાં હતા હેવા, વિધવાઓના પવિત્ર મઠ, આશ્રયસ્થાન, આશ્રમોની જરૂર છે. તમને પણ કેટલેક અંશે તે કંઈ તો છે; પણ મહારૂં કહેવું, ધારવું જૂઠું છે. તમારી કલ્પેલી પ્રવૃત્તિઓમાં વિધવાઓને હાલના ચાલુ મતાનુસાર કાંઈપણ ધંધો શીખવવાની યોજના છે. પરંતુ તે પ્રમાણે વિધવાઓએ ઉદરનિમિત્ત ઉદ્યોગ કરવાની જરૂર નથી; હેમનું દેશસેવામાં-પ્રભુભક્તિમાં-ધર્મ-પાલનમાં જીવન ગ્રેરવું અને દેશી જનોએ હેમના ભરણપોષણનો ભાર ઉપાડી લેવો, એ મુને વધારે સાડું લાગે છે. આથી તમારે જે સ્ત્રીશિક્ષકો-પણ્ડિતાઓ-વિદ્વાનીઓ-સાધ્વીઓની જરૂર પડે છે તે નહિં પડે : હાલ ધણે અંશે નિરુપયોગી જેવાંજ, અમારા જેવાં પાંચ કરોડ બાવા વેરાગીઓનું જે દેશ ગુજરાન ચલાવી લે છે, હેમાં હેના હિતાર્થેજ જીવન ગાળનાર વિધવાઓનું પોષણ ન થાય એ કેમ અને ?

“ જીવેતો ! તમારી સાથે હું પણ બળવાને તત્પર છું. લોકોને આ પ્રયત્નોમાં અનુકૂળ કરવા પડશે અને તમારાં જાનેનાં અંતઃકરણોમાંથી નીકળી આવેલા આ ઉદ્દગારની એક યોજના ઘડી કાઢવી પડશે : હું હમણું અહિંજ રહીશ-મહારી ભારતી માતાનાં સંતાનની સેવામાં જીવન ગાળવું એ પણ મહારા પ્રભુને, મહારી જગદંબાને ગમશે : દારણ પવિત્ર ધામોની યાત્રા કરતાં પણ એમની સેવામાં જીવન ગ્રેરવું એ વધારે પવિત્ર કામ છે. મહારાં ભક્તિમંથાનાં

વાડ્યો અભારે મહારાથી સમજાય છે : ઓ મહારા ગુરુ શ્રી પિતાજી !
આ સતકાર્યમાં જો હું પવિત્ર હૃદય, એકનિષ્ઠ મનોવૃત્તિઓ, નમ્ર
આત્મા, સત્યપ્રિય જીવન, દૃઢ સંકલ્પમય વાસનાઓ-થી આ બંને
સાધ્વીઓની સાથે ભળતી હોઉં તો તેમાંથી કલ્યાણનાં ઝરણાં વહેજો
અને અમારા અભિલાષ બધી રીતે મંગલ-મંગલ કરી દઈ સર્વને
અમર દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કરાવજો !

યોગિનીની દૃઢ શ્રદ્ધાએ નિર્મળખાણાના અન્તઃકરણમાં ગુંજાર
કરવા માંડ્યો. તેના ધ્વનિમાંથી ઉદ્દગાર નીકળી ગયા કે,

“ જમણે હાથે, પ્રભુ સહાય સાથે,

“ પછી કહો, કંઈ ભીતિથી છે ડરવાનું ? ” *

પ્રકરણ ૧૦ મું. લોકવૃત્તિનું વહેણ.

“ કંઈક છાય, કૌમુદી સમું અજવાળું, કંઈક અંધારું,

“ દેખો પકડવા દોડો, થાકીને હાંફે ઉર બિચારું. ”

ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી.

૧ ‘ ગાંડી ગૂંજરાત ! ’

ધીમે ધીમે સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો. ત્રણે યોગિનીઓ પો-
તપોતાની કર્તવ્યપ્રવૃત્તિનું ચક્ર આગળ ચલાવ્યે જતી, અનેક વિચાર-
શીલ હૃદયોને પોતાના આન્તરવિલાસ તરફ આકર્ષ્યે જતી હતી.
નિર્મળખાણા અને મહિલાસમાજે જાહેર પ્રવૃત્તિઓ માથે લીધી હતી;
સરસ્વતીએ સુશીલા, કમળા, જાગ્રા, વગેરે સહૃદય સુન્દરીઓની સાથે
મળી સ્ત્રીજીવનની ગૃહકુળેમાં આનન્દનો સુગન્ધ પ્રેરવાનું શરૂ કરી

* ડૉ. માર્ટિનોના એક સ્તવનનું શાપાન્તર.

દીધું હતું; અને મહાદેવીએ, એ બંનેમાં ભાગ લેવા ઉપરાંત, જૂના જમાનાનાં, જૂના વિચારનાં મનુષ્યોને હેવી ઉપયોગિતા સમજતી હોમનાં મન ઉપર અસર કરવાનું કામ આરંભ્યું હતું. જેટલો પ્રયાસ હાલ સુધીમાં થયો હતો તેટલા ઉપરથી તો ખાત્રીથી કહી શકાતું હતું કે, આગળ જતાં આ પ્રયત્નોનાં ખરેખરાં સોનેરી ફળ પ્રાપ્ત થયા વિના રહેશે નહિં. આચાર સુધીની પ્રવૃત્તિઓ કરતાં આમાં કેટલોક ફેર હતો. જાહેર ભાષણો, ‘સુધારાવાળા’ઓમાં ગણાતા પુરુષોની સ્ત્રીઓ તરફથી લખાયેલા નિબંધો, હોમના પક્ષના લેખ-કો તરફથી લખાતાં પુસ્તકો,—એટલામાંજ સર્વ પ્રયત્નોનો અંત આવી જતો !—આમાં તેથી વધારે એ હતું કે, જૂના મતનાં મનુષ્યો જેનો એક શબ્દ પણ ઉઠાવી શકે એમ નહિં હતું એવી મહાદેવી આ યોજનાનો આરંભ કરનારી હતી; સારાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓ જે ઘરમાંજ ભરાઈ રહેતી હોમણે પોતપોતાના પોળોમાં જાગૃતિ ભર્યું કામ કરવા માંડ્યું હતું; સુધારકોની સ્ત્રીઓ પણ હાલ બોલી, લખીનેજ બેસી રહી નહોતી;—હોમણે પોત-પોતાના વિભાગોમાં સમ્પત્ત મહેનત લેવા માંડી હતી; અને સંસારસુધારક મંડળનો તે પ્રવૃત્તિને ખાસ આશ્રય હતો. પત્નીશાળાઓની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી, અને અનાથબાલિકાશ્રમ સારી રિધ-તિપર આવવા લાગ્યો હતો; સ્ત્રીકેળવણીના-પત્નીઓ અને વિધવાઓને આપવાના-શિક્ષણમાં ફેરફાર, સુધારાવધારા કરવા ખાજતની હીલચાલ ચાલુ થઈ હતી; સ્ત્રીકેળવણીના ખાતામાં બની શકે તેટલી વ્યવસ્થા સ્ત્રીઓ દ્વારા રાખવી જોઈએ તેટલું સર્વમાન્ય સત્ય તો સરકારે પણ કબુલ કર્યું હતું; ઘેરઘેર પુસ્તકો આપી આવવા—લઈ જવાની યોજના પ્રમાણે એક પુસ્તકાલયે કામ કરવા માંડ્યું હતું; નિર્મળખાળાએ પોતાના દ્વાખાતામાંથી મળતો સુધનો લાભ મહિ-

લાસમાજને અર્પણ કરવાનું જાહેર કર્યું હતું; અને સ્ત્રીઓની આવી ઉન્નતિ થાય એવા પ્રયત્નો માટે એકઠું કરવા માંડેલું ફંડ વધવા માંડ્યું હતું; બાકીની યોજનાઓ એક પછી એક હાથમાં લેવાયે જતી હતી.

એવામાં પોતાને 'બ્રહ્મનિષ્ઠ-નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી બાવા મહારાજ-શ્રી ઓમ શુક્લાખગરજી મહારાજ' કહેતા, એક-નહિં બ્રહ્મચારી, નહિં સંન્યાસી, નહિં પરમહંસ-એવા મહાત્મા (૧) ની શહેરમાં પધરામણી થઈ. પોતે ઠાકોરજીની સેવા સાથે રાખતા અને આખું મંદિર ભરાઈ જાય એટલો સામાન સાથે ફેરવતા. કોઈ પણ ધર્મ-કોઈ પણ પંથના ભક્તો પોતાના મંદિરમાં ભળી શકે છે અને કોઈ પણ મતાનુસારી મનુષ્ય પોતાનો શિષ્ય થઈ શકે છે-એ સિદ્ધાન્તો વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એમણે બાંધેલા હોઈ, એમનો ધણો મહિમા વધારવામાં સહાય-ભૂત થતા. મહારાજ પોતે ઝાઝુ ભણ્યાગણ્યા તો નહોતા-તેમ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ પણ નહોતા; પરંતુ કોઈક સંકર જાતિઓના પરિણામરૂપ હતા; છતાં યજ્ઞોપવિત ધારણ કરતા અને બ્રાહ્મણોના પણ પોતે ગુરુ હોવાનો ડોળ કરતા. કાંઈક સંસ્કૃત અને કાંઈક ગપાટાં એ બેના પ્રભાવથી પોતાનું ટકું નભાવી રહ્યા હતા અને સ્ત્રીમક્તોની આગળ ગોળગોળ અર્થ વિનાના દસ દસ શેરિયા શબ્દોની તહેમના તરફથી પ્રસારવામાં આવતી વાગૂજળ તહેમનાં મનમાં મહારાજના જ્ઞાન વિષે ધણોજ સારો અભિપ્રાય ઉત્પન્ન કરવાને ખસ હતી. પુરુષભક્તોમાં અમણે વાણિયા, લાલચુ બ્રાહ્મણો, અજ્ઞાન વૈશ્યજનો, આદિ મનુષ્યો સંખ્યાબંધ દાખલ થયાં હતાં; પણ તહેમાં મુખ્ય પ્રભાવ મહારાજની કથા કરતાં મહારાજના મંદિરશ્રીના મહાપ્રસાદનોજ હતો. પોતે કવિતાના ગ્રંથો અને શાસ્ત્રના પુસ્તકો લખતા, જે તહેમના ભાવિક ભક્તજન છપાવી પ્રસિદ્ધ કરતા; અને પ્રસિદ્ધ કરવાના ખર્ચ જેટલાં નાણાં તહેમની શિષ્યાઓ પાસેથી મળી રહેતાં; મહારાજના સુન્દર ફોટોગ્રાફ

(છમીઓ) હેમાં શુભાગારીને મૂકવામાં આવતા; અને 'મહારાજ તો સાક્ષાત્ પરમાત્માજ છે।' એવી એવી ભરપટ્ટે પ્રસંશાઓથી ઉભરાઈ જતી પ્રસ્તાવનાઓ મહારાજ પડે લખી આપતા અને હેમના સાચીત—શિષ્યો પોતાની સંહીથી છપાવતા ।

આ શુભાગર મહારાજનાં શહેરમાં પહેલાં પણ પગલાં ધયાં હતી પરંતુ તે વખતનો ઇતિહાસ હેમને શોખા આપે હોય નહોતો. પણ ગઈ તિથિતો જોશીએ નથી જોતા, અને વળી હેમાં એ સાધુઓની જાગૃતમાં તો તેમજનવું મુશ્કેલજ । એટલે એમના ઉપર મૂકવામાં આવેલા અપવાદ—મહારાજને શહેર મૂકીને ન્હાશી જવું પડેલું—તે બધું ભૂલાઈ ગયું અને 'પ્રેમલાં'—તૂલાં મનુષ્યોથી પાછી હેમની કયા ઉભરાવા લાગી હતી । આ મહારાજ હાથમાં ઝુંડો પકડીને ઉત્તતિની જે હીલચાલ ચાલતી હતી હેની સામે ધયા । મહાદેવીના નિર્મળ અન્તઃકરણમાં તો નિન્દાપાત્ર પદાર્થ ડિંવા શુભુનો લેશ પણ નહોતો; પરંતુ શુભાગરના હાથમાંથી હેને લીધેજ એક ભક્ત ગયું હતું તે, મહારાજ ભૂલી ગયા નહોતા અને કદિ પણ ભૂલે એમ હતુંજ નહિ. કારણ તેઓનાં ભગવાં વસ્ત્ર નીચે ધબકતું હેમનું મન મહા પાતક ભર્યા નરક કુંડ જેવુંજ, છર્પા—દોષ—લોભ—મમતા—મત્સર—અહંકાર—વિષયવાસના—દુર્વ્યસન આદિ અનેક દુર્ગુણપ્રાપ્તી, ખટગવાં કરતું હતું, અને ભગવી ચીંદડી એતો માત્ર તે સર્વ છુપાવવાને ધારણ કરેલું ઢોંગનું જાગૃત હતું । આવા જાવા થાય છે હેમને એક પ્રકારની બહુ મોટી સગવડ થઈ પડે છે અને તે એ છે કે, હેમને માથેથી સાંસારિક, નૈતિક અને ધાર્મિક જવાબદારી દૂર થઈ ગઈ એમ તે લેણા માને છે; 'જેણે મૂકી લાજ હેને ન્હાનું સરખું રાજ,'—એ શ્લોક હેમની જાગૃતમાં અક્ષરશઃ સ્પષ્ટ પડે છે, કારણ હેમને સ્ત્રી જાળક અથવા સગાંસંબંધીનું અન્ધન નથી હોતું. જ્યાં જાય ત્યાં પેટ

ભરવાને મિષ્ટાન્ન મળે છે એટલે ધંધો અગર ખીજો કાંઈ વ્યવસાય કરવાનું કારણ રહેતું નથી, અને આથી કરીનેજ અનેક મહાભયંકર પાતકો, કમકમાટી છુટે એવા ગુન્હા, ત્રાસદાયક કૃત્યો, જે જનસમાજને ધુળવી નાંખે છે તેમાં સેંકડે નેવું ટકા ભાગ લેનાર, એ લોકોજ હોય છે: આ અમારું કહેવું ખોટું લાગતું હોય તેમણે આપણા દેશમાં આચડનાર જથ્થાખંધ આવા પ્રકારના મહારાજોમાંના કોઈનાં પણ આચરણ ક્રમ તો યોડો વખતજ ગુપ્ત રીતે જોવાં ! જોનારની ખાત્રી થયા વિના રહેશે નહિં કે-એમાંના ધણાખરાની દુષ્ટતા એટલી અનહદ છે, પાપ એટલું ભરપૂર છે, વિપયલાલસાઓ અને દુર્વ્યસન એટલાં ગાઢ છે, કે-અમે ગમે તેટલું લખીએ તોપણ તેમાં અતિશયોક્તિ થઈ શકેજ નહિં ?—મહાન્ પાતકો પણ આટલાં બધાં છે ત્યાં નહાના નહાના દુર્ગુણોનું તો પૂછવુંજ શું ?

ગુજાખગર મહારાજે ચોગિનીની સામે પોતાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો; પણ જોઈએ તેટલું શિષ્યમંડળ મહાદેવીની સામું થાય એમ એકઠું થતું નહોતું. વળી સુધારવાળા એટલે ધણાખરો અધિકારી વર્ગ તેની તરફેણમાં હતો તેથી ખેલાં તો ઝાઝું વળ્યું નહિં—સારે તેમણે લોકોની અન્ધશ્રદ્ધા-તેમનાં અજ્ઞાન હૃદયોના બહેમ ઉપર અસર કરવા માંડી અને છુપાં વ્યાખ્યાનો, ખાનગી બાપણો દ્વારા એક તરફની એવી ખૂમ ઉઠાવી કે મહાદેવી તો ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાંથી નહાશી આવેલી રાક્ષસી છે; એને પકડવાને લોકોની વિનંતિ ઉપરથી પોતે પધાર્યા છે; અને તેને જે ઘરમાં પેસવા દેશે અથવા એનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા પણ જશે તે રૈરવ નરકના અધિકારી થશે !—ખીજી બાજુથી એવા ગપગોળા ચલાવ્યા કે એને તો સુધારાવાળા અને પાદરીઓએ પગાર આપીને લોકોને ભ્રષ્ટ કરવાને રાખી છે અને તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેની સાંપ્રત પ્રવૃત્તિઓ જે સુધારક મંડળની સાથે

બળીનેજ તે ચલાવતી હતી, તે મહારાજે બતાવવા માંડી : લોકો ઉપર અસર થયા વિના રહી નહિ, ધીમે ધીમે તેનાં વ્યાખ્યાનો-માંથી શ્રાતા મંડળ ઓછું થવા માંડ્યું અને અન્તે કેટલેક વખતે ગાંડી ગુજરાતનું ગાંડપણ સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થયું !

૨. નૈષ્ઠિક અલ્પચારી !

ભગવાં લૂગડાં પહેરેલા બાવાની વર્તણૂક ગમે તેવી ખરાબ હોય, પણ તેની પાછળ ગાંડા થતા ગૂજરાતીઓ તેનો સંગ ત્યજતા નથી ! પચીસ વર્ષ સુધી-ગાંધીની ગુમાસ્તી કરતાં તેને જોયો હોય તો પણ, ભગવાં લૂગડાં પહેરીને તે કહે કે 'હું તો પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારથીજ અલ્પચારી થયો છું !' -તો એ પણ લોકોને તે ખોટું નહિ લાગવાનું ! ગાંજે, ચલમ, ભાંગ,-વગેરે અનેક વ્યસન કરતો હોય, તેના મ્હોંમાંથી નહારી વાસ પણ આવતી હોય તોપણ એ કહે કે 'અમારે તો કોઈ પણ પ્રકારનું વ્યસન નથી !' -તો, એ પણ લોકો તો સાચું માનવાનાજ. સાફ ગાતાં બજાવતાં આવડ્યું, ખોલવાની જરા છટા હોય, વાત કહેતાં હીક આવડતી હોય, અને જરાતરા ભજનિયાં ગાઈવી કહાડતાં બણુતો હોય (અર્થ ખેસવાની કાંઈ જરૂર નહિં !) -તો પછી એની પાછળ આખું ગુજરાત ગાંડું ગાંડું થઈ જવાનું એમાં કાંઈજ સંશય નહિં ! 'અલ્પ' 'અદૈત,' 'સનાતન વેદ ધર્મ,' 'આર્ય નીતિરીતિ,' વગેરે, થોડા સમ્પ્રદો આવડે અને સાંભળનારા સમજી ન શકે એમ વાપરનાર હોય તો પછી તેની પાછળ પાછળજ આખું શહેર ફરે, એમાં આશ્ચર્ય નથી; કારણ એવા બનાવો અમે કેટલાક સમયથી જોયાંજ કરીએ છીએ ! પણ પુરોની ઘેસછાની તો અમુક હદ હોય છે; તેઓ ગમે તેટલા ગાંડા ઘેસા-અપ્પલ વિનાના, ધર્મોષ અદ્વાણુ હોય તો પણ પોતે પરોવાનાં રીપાં પડતાં પેદા કરેલો પૈસો છૂટે દાયે ખરચી શકતા નથી અને

તેથી મહારાજાનાં પેટ ભરાતાં નથી. હેમની ખરી કમાણીનો મહોટો આધાર તો સ્ત્રીમતો ઉપરજ રહે છે, અને તે પણ-ધણું ખર્ચે યુવાન, કમનશીખ વિધવાઓ ઉપરજ !-માતાપિતા યોગ્ય શિક્ષણ આપે નહિ, દેવમન્દિરોમાં અહિંથી તહિં મા પડેજ ઘેલી-ઘેલી દોડતી હોય, ત્યાં પુત્રીને એ શું શિખામણ આપે ? અને ધણુંખર્ચે વિધવા થયેલી બાળાઓને-સાસરિયાં સાથે ઓછું ખનતું હોવાથી-હેમનાં માબાપનું ચાલે ત્યાં સુધી હેમને પોતાને ઘેર-પિયરજ ઉછેરવામાં આવે છે તથા હેમના ગુજરાન માટે, પિતાનો હાથ પહોંચતો હોય તો, સારી રકમ પણ હેમના નિમિત્ત જૂદી રાખવામાં આવે છે. આ પૈસા કંઈકવાર જોઈએ તે કરતાં ધણા વધારે હોય, ધર્મનાં કામોમાં-પુણ્યદાનમાં વાપરવામાં હેમને છૂટ આપવામાં આવે છે : અને સામાન્ય રીતે મહારાજાના રાજભોગ અને માનભોગનું, -આવા બ્રહ્મચારીઓનાં રેશમીકારનાં ધોતિયાં અને મૂલ્યવાન કસબી શાલદુ-શાલાનું ખર્ચ આવા પ્રકારનાં ધર્મનાં સાધનોમાંથીજ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે ! અરે, એટલુંજ નહિ પણ એ ધર્મઢોંગી ભામટાઓ નિ-ર્દોષ બાલિકાઓને ધરમાંથી ચોરીઓ કરતાં, નીતિશીલ સુન્દરીઓને મુરખખી-વડીલ વર્ગ અને પતિથી ગુપ્ત રીતે હેમનાં ખર્ચ માટે પૈસા પૂરા પાડતાં, ધર્મીય વિધવાઓને હેમના ઉદરપોષણાર્થે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરતાં શીખવે છે ! અનેક રીતે ગુજરાતી પ્રજાને પીડનારા, હેનામાં અનીતિનાં બહેણુ બહેવડાવનારા, હેનામાં કુસંગખીજ રોપનારા, હેનાં અનેક કુટુંબોને છિન્નભિન્ન કરી નાંખનારા ખરેખર એ દુષ્ટાંજ છે !...આ અમારું દહેલું જે થોડા સદ્ગુણ છે હેમને માટે નથી; પણ હાલ એ ધંધો એટલો તો વધી પડ્યો છે કે જે તે હેમાં દાખલ થઈ 'હમારા બિ લગતા હે !' -કરી દે છે હેમને માટેજ છે. અમારું તો ત્યાં સુધી માનવું છે કે પુરૂષોએ સ્ત્રીઓના

ગુરુ થવાની જરૂર નથી : જે તેમને સ્ત્રીઓની દયા આવતી હોય તો તેમણે સાધ્વી સ્ત્રીઓની સાથે લગ્ન કરવું અને પોતાની ધર્મપત્નીઓ દ્વારા સ્ત્રીવર્ગને ધાર્મિક જ્ઞાન, શિક્ષણ આપવું. આમ કરવામાં બંને વર્ગનું કલ્યાણ થશે. એમ નજ બને તો સ્ત્રીઓને સુખોષ આપવાને સ્ત્રીશિક્ષકો, પણ્ડિતાઓ, સાધ્વીઓએ ખુદાર પડી તે કામ આ ડાળવાલુ-કુચ્છંદી પુરુષો પાસેથી લઈ લેવું જોઈએ. ગોસાંઈજી મહારાજનાં અને એવા પ્રકારનાં સર્વ મંદિરોને પણ આ ટીકા સખળ રીતે લાગુ પડે છે; અને તેમનાં વહુજી મહારાજ દ્વારા જે શિષ્યાઓનું હિત કરવા ચ્હાશે તો મહારાજને પોતે તેમ ઘણી સ્ત્રીલાઈથી કરી શકશે. ગમે તો ધર્મનો ખોધ દેવા, પણ-યુવાન સુન્દરીઓ-તરુણ વિધવાઓ-ની સાથે લાંબો વખત, દિવસે અથવા રાત્રિએ, ગુરુએ એકાન્તમાં બેસવું, એ ક્રીયા ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે?—છતાં તેમ થાય છે!...આવા આવા પ્રકારની ઘણીયે અનીતિ થાય છે, પણ આંખે પાટ બાંધી ગુરૂનીજ દૃષ્ટિએ જોનાર ગાંડા ગૂંજરાતીઓને તેનું કંઈ ભાન છે?—ન્યાં સાં ભગવો વાવટો જોઈએ!—એટલું હોય એટલે પછી તે ધારણ કરનારને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી ચુકી!

*

*

*

*

ગુલાબગર મહારાજનું કામ તો પાછું હવે કંઈકે આલ્યું, ઘેર-ઘેર પધરામણીઓ થવા લાગી, પુસ્તકળ પૈસાની પ્રાપ્તિ થવા માંડી અને ન્યાં ત્યાં-ઉપરાઉપરી મિષ્ટાન્નનાં ભોજનો લેવા માટે આમંત્રણ ભવા લાગ્યાં! પણ આ માણસ આટલેથી સંતુષ્ટ ન થયો : તેના અંતરમાં બળતો અગ્નિ ન્યારે મહાદેવીની અપ્રતિષ્ઠા કરીને શહેર-માંથી તેને ફ્દાડે ત્યારેજ,—તેનું શિષ્ય-શિષ્યા મંડળ પોતાની સેવામાં આવીને હાજર થાય ત્યારેજ,—શાન્ત થાય તેમ હતું. ન્યાં ત્યાં તે

યોગિનીને ગાળો દેતો, અપમાન ભરેલાં વચનો ઉચ્ચારતો, અને પોતાથી અને તેમ હેતો પ્રભાવ ઓછો કરવાને પ્રયત્ન કરતો. બા-
વાજનાં ભાષણોમાં—(જે કે હેમાં કાંઈ શીખવા જેવું અગર નવાઈ
જેવું તો હતું નહિં તોપણ)—હજારો સ્ત્રી પુરૂષો હાજર થતાં,
અને હેની પાછળ આપું શહેર જાણે ગાંડું જ થઈ ગયું હોયની
એમ લાગવા માંડ્યું !—એની ચોપડીઓની જાહેર ખબરો, એણે પ્રકટ
કરેલાં વૈકુંઠ મોકલવાની ખાત્રી આપતાં કલ્યાણપત્રો અને કરેલાં
પાપનાં મારીપત્રો જ્યાં ત્યાં જહેંચાવા તથા વેચાવા માંડ્યાં અને
યોડા વખતમાં કિંમત પણ ખૂબ ઉપજવા લાગી. ન્યુસપેપરોમાં
હેતું નામ ગવાવા લાગ્યું અને ‘ મહારાજ તો પ્રત્યક્ષ ઈશ્વરનોજ
અવતાર છે ! ’—એમ હેને ‘ પરમાત્મા સ્વરૂપ ’ કહેનારા શિષ્ય-સા-
થીતો હવે બેઘડક કહેવા લાગ્યા !

મહાદેવીનું સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનું કામતો હેવુંને હેવું સારી રીતે
ચાલ્યે જતું હતું. ‘ શુદ્ધાખગર મહારાજ આમ કરે છે અને તેમ કરે
છે: આમ બોલે છે ને તેમ બોલે છે ! ’ એવું વખતે કોઈ ભાવિક
મક્તજન આવીને હેને જણાવે તો ‘ જગદંબા એમનું કલ્યાણ
કરો ! પ્રભુ હેમને સદ્ગુણ આપતા હશે ! ’—તે શિવાય બીજો
એક પણ શબ્દ એમના મોંમાંથી નીકળતો નહિં. અને ખરેખર
એવી આડી કૂચલી માટે હેમને હાલ વખત પણ મળતો નહિં.
પોતાનું નિલ કર્મ કર્યા પછી, હેમણે પોતે માથે લીધેલું કામ તેઓ
કરતાં, અને હેને માટે ઠેકાણે ઠેકાણે હેમને જવું પડતું હતું. શુદ્ધા-
ખગરના આગ્યા પછી હેમને તો એક લાભ થયો હતો, કે નવરાં-
કામ વિનાનાં—હેતુ વિનાનાં—શ્રદ્ધા વિનાનાં ધણાંક મનુષ્યો ટીકા
કરવાને, વખત ગાળવાને,—અનેક કારણસર આવીને કથામાં બીડ
કરતાં તે ખીલકૂલ હવે રહ્યાં નહોતાં; જોકે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાશીલ-મક્તિ-

વાન સાધુવૃત્તિ જેમનાં અંતઃકરણમાં યોગિનીના પ્રભાવથી જાગ્રત થઈ હતી એવાં હજી ઘણાં સ્ત્રી પુરુષો દેવી મંદિરમાં કયા સમયે વખતસર હાજરી આપતાં હતાં. તોપણ એવામાં એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી હેમને પોતાને પસંદ નહિ હતાં પણ, મહાદેવી તરફ સમસ્ત લોકદૃષ્ટિ પાછી ફરી.

એક શ્રીમાન શેઠિયાને ત્યાંથી દસ હજાર રૂપિયાનાં ધરેણીની ચોરી થઈ : અને હેમાં પોલિસે ઘણીજે મહેનત કરી છતાં પણ હેનો પતો લાગ્યો નહિ. આ વાતને એકદમ પપવાડીયું થયું નહિ. હોય એવામાં ગુલાબગરના એક સાગ્રીતે આવીને પોલિસનાં માણસોને ખબર આપી કે, ‘ મહાઈ નામ ખંઢાર ન પાડો અને બધાં માણસો-હું જેટલાં બતાવું તેટલાંને એકદમ કદ કરો તો આ ચોરીનો માલ હાથ લાગે એવી બાળ હું મેળવી આપું. ’ પોલિસે તે વાત કબુલ કરી, અને પતો લગાડનાર માણસ હેમને દેવીમંદિરમાં રાતના નવેક વાગ્યે લઈ ગયો. ત્યાં રૂઢેનારાં બધાં મનુષ્યોને જાપતામાં રાખ્યાં અને તપાસ કરી તો કેટલોક મુદ્દા માલ મંદિરના પાછલા ભાગમાં એક પથ્થર તળે દાટ્યો હાથ આવ્યો !-આ વખતે નિર્મળાબાળા અને મહાદેવી ખંઢારથી આવી પહોંચ્યાં. નિર્મળાબાળા તો હેમને મંદિરે પહોંચાડવાજ આવી હતી પણ તેઓ ત્યાં જઈ પહોંચ્યાં કે, હેને કાંઈ ગરબડલાગવાથી હેણે તપાસ કરી; અને ખરી હકીકત સમજતાં, હેણે મહાદેવીને અવન્તિરામને ઘેર પોતાની સાથે આવવાની વિનંતી કરી. પરંતુ મહાદેવીનું ધૈર્ય તો હેવું ને હેવુંજ અડગ, હેમની મુખાકૃતિ હેવીને હેવીજ શાન્ત, હેમનું હૃદય હેવુંને હેવુંજ અદ્વારીલ રહ્યું. પોલિસનાં માણસો હેના પ્રતાપ આગળ વિનમ્ર થઈ ગયાં અને ગુલાબગરના સાગ્રીતે મુખ્ય ગુન્હેગાર તરીકે હેમને પકડવાનું કહ્યું છતાં પણ તેમ કરવાની વૃત્તિ તેઓને થઈ

નહિ. નિર્મળબાળા ત્યાંથી બગીમાં બેસીને એકદમ અવન્તિરામને ઘેર ગઇ અને સરકારી વકીલને લઈ પાછી મંદિરમાં અડધાએક કલાકમાં આવી પહોંચી. અવન્તિરામે આવીને પોલિસને સમજાવી મંદિરનાં મનુષ્યોને મુક્ત કરાવ્યાં.

હવે ચોરીની તપાસ પાછી ધમધોકાર આગળ ચાલી. પણ નવાઈ જેવું એ હતું કે પોલિસને પેલા સાચિતને કેદ કર્યા ઉપરાંત ખીજે કાંઈજ પુરાવો મળી શકતો નહિં હતો. અવન્તિરામ અને રસિકભાઈ પણ ઘણીજ મહેનત લઈ શોધ કરતા હતા પણ મંદિરનાં માણસો ઉપરથી શક દૂર થઈ શકે એવો કાંઈ પુરાવો હેમને મળી શક્યો નહિં. પરંતુ એવામાં ઇશ્વરધંધાથી એક એવી વાત બની કે જેથી સઘળી હકીકત અચાનકજ જાહેર થઈ ગઈ! જે શેઠિયાને ત્યાં ચોરી થઈ હતી તેની એક ખૂબસુરત, યુવાન, પચીસ-અઠ્ઠાવીસ વર્ષની બાળવિધવા પુત્રીએ ઝેર ખાઈ આપનાત કર્યો. વાંત ચર્ચાઈ અને એકદમ જાહેર થઈ ગઈ. પોલીસ તપાસ થઈ તેમાં તેણે એક પત્ર નિર્મળબાળા ઉપર મરતાં પહેલાં લખેલો તેની પેટી ઉપરથી હાથ આવ્યો. તેણે તેમાં જણાવ્યું હતું કે, 'ગુલાબગર મહારાજે મહારા ધાર્મિક જીવનની કુમળા નિર્દોષતામાં વિપ રેડ્યું છે; અને મહેને ધર્મને ખ્હાને અનાચાર-તથા ભક્તિને ખ્હાને વિષયવાસનાઓના બેળમાં ઉતારી છે : મહારા ઘરમાં થયેલી ચોરીમાં મહારાજનો મુખ્ય હાથ હતો અને હેમના આગ્રહને વંશ થઇને હું સાધનભૂત થઈ હતી. બ્યારે મહાદેવી ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો, અને તે પણ મહારાજના ખાસ માણસ તરફથી, ત્યારેજ મહેને એમ ભાન થયું કે મહેં ખોટું કયું હતું! એવામાં એક વખત ચોગિનીનું બ્યાખ્યાન મહારા સાંભળવામાં આવ્યું, જેમાં ખરી ભક્તિ, ખરો ધર્મ, સ્ત્રીઓનું ખરું કર્તવ્ય, વિધવાઓના જીવનનો ખરો ઉદ્દેશ શું

છે એ લેમની રસિકવાણીથી મહેં શ્રવણ કર્યું: મહેને એ સાધ્વીનાં દર્શન થયાં ત્યારથી મહારી જીવનવૃત્તિઓ વળા વધુ બદલાઈ ગઈ અને મહાઈ અંતઃકરણ મહેં કરેલાં ધોર પાતક માટે ઇચ્છા લાગ્યું છે. મહેં દેવીમંદિરમાં કથા સાંભળવા હર હમ્મેશ જવાનું શરૂં કર્યું અને જોકે મહારો હેતુ મહારાજનું પાપ કહી દેવાનો તો હતોજ નહિ, તોપણ મહારાજને મહારા ઉપર શક પડ્યો અને ધારતી લાગી; અને તેથી તેઓ મહારા ઉપર ન કહેવાય એવો-ધાતકી-ધોર જૂલમ ગુજરી મહારાં માળાપને ત્યજ દઈ, પોતાના એક સાગ્રીત સાથે ન્હાવી જવાની ફરજ પાડે છે. હું જાણીથી કંટાળીતો ગઈજ છું અને લેમાં વળા આ તાસ !-મહાઈ હવે શું થશે ?-મહારાથી કાંઈની સલાહ લેવાય એવું નથી: લેમને મળવાનો વિચાર હતો પણ છેવટ સુધી મહેં હીલ કર્યો કરી અને હવે વખત નથી. તેથી ઝેરની શીશી જે કટલાક વખતથી મહેં પાસે રાખી મૂકેલી છે, તે પીવાનો મહેં નિશ્ચય કર્યો છે. મહારાજનું ગમે તે થાય લેની મહેને દરકાર નથી-દૂરમાં દૂર સજા પણ લેમને માટે ઓછી છે: પરંતુ મહાદેવી જેવાં પરમ ભગવતી-જગદંબાના અવતારરૂપ સાધ્વી ઉપર ખોટો આરોપ ન રહે એટલા માટે આ પત્ર લેમને લખું છું. એ ખેંચશે તે વખત આ દેહમાં આત્મા નહિ હોય: પરંતુ કદિ કદિ આ દુઃખી જીવનનો ભાર વહન કરનાર પાપિણી ઉપર પ્રીતિની દૃષ્ટિ નાંખશો, એજ પ્રાર્થના છે !'

ગુલાબગર મહારાજ કેદ થયા, લેમનાં ઉપર કામ ચાલ્યું; અને તે તથા લેમના સાગ્રીતો સખત મજૂરી સાથે કેદ ખાનામાં પોતાની જાણીતો મુખ્ય ભાગ નિર્ગમન કરવા ગયા એ ઇતિહાસની વાત છે અને ઘોડા વખત ઉપરજ અનેલી હોવાથી સુપ્રસિદ્ધ છે !... પણ આ પ્રસંગને લગતી મહાદેવીના પ્રતાપ વિષે હવે નવી નવી વાતો લોકોમાં ચાલવા લાગી હતી: એક એ પોલિસના માણસો

એમ કહેતાં સંભળાયાં કે મહાદેવીને પણ તેઓ જાણતામાં લીધા વગરતો રહેત નહિં પણ ચોગિનીથી ત્રણ ત્રણ હાથની અંદર હેમણે ઘણાય પ્રયાસ કર્યો છતાં પણ હેમનાથી જવાયુંજ નહિં હતું.—એક બીજી વાત એમ પણ ચાલી હતી કે, એક દિવસ ચોગિની નદીએ સ્નાન કરવા ગયેલાં ત્યાંથી પાછાં આવ્યાં તે વખત કથાનો સમય થઈ ગયો હતો; હેમને પોતાની કથામાં આવનાર ભક્તો સામાં મળ્યાં અને પોતાને વાર થઈ હેને માટે—તથા કથા મોડી થશે હેને માટે હેમણે દીલગીરી બતાવી; પણ પેલા શ્રીતામંડળે તો પોતે વખતસર હેમના સુખથીજ કથા સાંભળ્યાનું જણાવ્યું હતું !...આવી વાતો આખરે કોઈક અર્થભાવિક માણસ મહાદેવી પાસે લઈ ગયો: “માતાજી ! શહેરમાં તો આમ વાતો ચાલી રહી છે.”—ચોગિની પાસેથી દ્રક્ત એટલેજ જવાબ મળ્યો કે, “ભાઈ ! જગદંબાને શું અસાધ્ય છે ? પરંતુ હજી મહારી ભક્તિ કોઈ પણ રીતે એવી નિર્ભળ, પવિત્ર, ઉન્નત થઈ નથી કે મહારે માટે ઇશ્વરી પોતે આટલો બધો શ્રમ લે ?”

૩. સંસારમુધારાની વાતચીત :

નવીનચન્દ્ર, રસિકભાઈ, અને પ્રજોધયન્દ્ર બેઠાં હતા. એવામાં દાક્તર પ્રતાપચન્દ્રરાય, અવન્તિરામ તથા જગન્નાથ અંદર આવ્યા. બધા ઉઠીને ઉભા થયા; દાક્તર સાહેબ થોડા દિવસની રજા લઈ અમદાવાદ આવ્યા હતા. સંસારમુધારાની હીલચાલ સંબંધી વાત ચાલી:

“નવીન, તું અને બાળા ગાંડાં છો; સખ્ત પગલાં વીના બ્યારે છૂટકો નથી ત્યારે શા માટે હમે આનાકાનીમાં વખત ગુમાવો છો ? તડ ને બડ !—નકામા સમાસદો હોય હેમને દૂર કરો; કચરો

તો કહાડી નાંખ્યો કામનો । ” પ્રતાપચન્દ્રરાયે કહ્યું : “ નવીન તું જેવી સુધારક મંડળ વિષે ખૂબ મારે છે ત્હેવીજ બાળા એની મહિલાસમાજ વિષે પણ ફરિયાદ કરે છે : ત્યારે તહમે હરકત કરનાર સભાસદોને વીણીવીણીને કહાડી નાંખતાં કેમ નથી ?

“ રાયસાહેબ, હું પણ એજ મતનો છું. ” અવન્તિરામે પોતાના વિચાર જણાવ્યા : “ બહુ મોટી સંખ્યા હોવાથી એકતો કામ ધણું વધી પડે છે અને સુધારા તરફ શિથિલ વૃત્તિઓવાળા બહુ હોવાથી આપણાં મંડળો વંગોવાય છે । આપ પધાર્યા છો, એટલામાં હવે આપણે એજ કામ મોંઘે લઈ કરી નાંખીએ; કોઈકું ધણા દિવસથી ગૂંચાયલું છે. ”

“ હાજી ” જગન્નાથે વાતમાં ભાગ લેતાં કહ્યું : “ ત્હેમાંયે એક ખાસ દિવગીર થવાનું એ છે કે શ્રીમતી અને મહાદેવી તથા ત્હેમની સહાયક સન્નારીઓ જેટલું કરે છે ત્હેનો થોડો ભાગ પણ આપણું સુધારામંડળ કરી શકતું નથી । ”

“ એનું કારણ મહારા ધોરવા મુજબ એમ છે, સાહેબ, ” પ્રજો-ધયન્દ્ર ખોલી ઉઠ્યો. “ આપણું સુધરેલું મંડળ ખીજથી પોતાને બહુ ઉંચું ધારે છે; જાણે અમણુ અને જૂના વિચારનાં મતુષ્યોની ગંદકી પોતાને લાગી જતી હોય નહિં તેમ, સાહેબ લોકોની પેટે ધણીવાર પોતાની કેમ્પ (છાવણી) જનસમૂહથી બે ત્રણ ગાઉ દૂર લઈ જઈને નાંખે છે । એમ કોઈ દહાડો સુધારો થવાનો હતો ? સહજનનન્દ, કમ્પીર, નાનક, એ બધા ખરૂં જોતાં ધાર્મિક, દિવા સાંસારિક સડો કહાડી નાંખવા પ્રયત્ન કરનાર સુધારકોજ હતા, પણ એમણે લોકો-જનસમૂહની વચમાં રહીને કામ કર્યું : તથા દયાનન્દ સરસ્વતી અને કેશવ ચન્દ્રસેન પણ ત્હેમની પેડેજ લોકો સાથે ભળી જતા હતા. આપણા સાહેબ લોકોને તો અજ્ઞાન લોકોના સહવાસની

પણ સૂંગ લાગી જાય છે । આનું કારણ આપણી કેળવણીની રીતિજ છે. રેલ્વેમાં એકાદ થોડું ધણું ભણેલો યુવાન બેઠો હશે તો તે નહિં બોલવાનો ને નહિં ચાલવાનો । લોકો બિચારા હેતી સાથે વાત કર-કરવાની વૃત્તિ બતાવે, હેતે માન આપે; ‘માસ્તર સાહેબ’ કહીને હેતે બેસવાની સૂવાની પણ સગવડ કરી આપે; પણ હેતો મગજનો તોર તો કાંઈ જૂદોજ હોય છે । ‘ભાઈ, ક્યાં પધારો છે?’—એ સવા-લનો જવાબ આપતાંજ ભાર પડે છે અને વખતે કાંઈ વાતુડા પડો-શીએ ફરીથી એનો એ પ્રશ્ન પૂછ્યો તો ‘હેમને પૂછવાનો હક સો છે?’—એવા એવાજ ઉત્તર મળવાના ।—આ આપણી રૂઢેણી કરણી છે : અને આપણું બધું લશ્કર એવા સૈનિકો ઉપર આધાર રાખે છે, તો પછી આપણું કામ ક્યારે પેશ જવાનું ? ”

પ્રતાપચન્દ્રરાય સાંભળીજ રહ્યા. “ છેક એવું તો નથી, પણ અતિશયોક્તિ બાદ કરતાં પ્રબોધચન્દ્રના કહેવામાં સત્ય છે એમ તો કમુલ કરવું પડશેજ. ” અવન્તિરામે કહ્યું.

“ અરે, સાહેબ, બીલકૂલ અતિશયોક્તિ નથી, ” નવીનચન્દ્ર વચ્ચમાં બોલી ઉઠ્યો : “ એક ગ્રેજ્યુએટ પોતાની રેલ્વેની મુસાફરીના અનુભવમાં આ વાત—પોતે કાંઈ બહાદુરી મારી હોયતી એમ—અ-મારા બધાનાં સમક્ષ જણાવી હતી. ”

થોડીવાર બધા વિચારગ્રસ્ત, શાન્ત રહ્યા.

“ પણ હાલ હું એટલું તો જોઉં છું કે વિધવાવિવાહ શિવાયનાં ઘણાખરા સવાલોમાં ચોતરફથી—સઘળા વિચારનાં મનુષ્યોમાં સરખા-પણું આવતું જાય છે ખરું. ” જગન્નાથે વાત ફરીથી ઉપાડી.

“ એ સવાલજ બહુ મુશ્કેલ છે તો । ” અવન્તિરામે કહ્યું : “ પણ—બાળવિધવાને વિધવા માનનારાજ મૂર્ખ છે, હેમને શું કહેવું ? આકીનો સવાલ તો હાલ સોશિયલ કોન્ફરન્સમાં પણ લોક વૃત્તિને માન આપી મુલતવી જેવોજ નાંખી મૂકવામાં આવ્યો છે. અને

ખાસ દિલગીરી જેવું એ છે કે બણેલા સારી કેળવણી લીધેલા મા-થુસો પણ પુનર્લગ્નની વિરુદ્ધ હોવા જેવા-પુરાણી દુનિયાના વિચારને વળગી રહે છે. આપણામાંના જંગલી રિવાજો દૂર કરી શકીએ નહિં અને નવાં ‘સત્ય અને ન્યાય’ નાં ધોરણના વિચાર વર્તનમાં ઉતારી શકીએ નહિં ત્યાં સુધી આપણે કાંઈજ કર્યું નથી એમ કહેવાને હું તૈયાર છું. પરંતુ કોન્ફરન્સોમાં પણ હાલ લોકપ્રિયતાને અનુકૂળ વ્યવહાર યુક્તિ વધી ગઈ છે। એટલે કરવું શું? નિકર મહારો મત તો એમજ છે કે દરેક સ્થળે પુનર્લગ્નો જમ અને તેમ વધારે કરાવવાં—જમ અને તેમ હેમને ઉત્તેજન આપવું એજ હેતો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ.”

“સાહેબ, સુધારકોના વીરનરો તો હમ્મેશને માટે ગયાજ। શું એમનો ઉત્સાહ।—શું એમની જાગૃતિ અને સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વાર્થત્યાગ?—નર્મદ અને નવલરામ, કરસનદાસ અને મહીપતરામ, દુર્ગારામ અને માધવદાસ એ મહારથીઓ તો ગૂંજરાતમાંથી ગયાજ। એમના જેટલી આગ્રહભક્તિયે હવે જેવામાં આવતી નથી।” પ્રબોધચન્દ્રે કહ્યું.

“કેમ રસિકભાષ, તહમે આજ કેમ મૌન ધારણ કર્યું છે?” જગન્નાથે હેને ચાલતી વાતમાં ઉતરવા પૂછ્યું.

“વિધવા વિવાહની બાબતમાં મહારે તહમારી બધાની સાથે મતભેદ છે તેથી।”

“શું મતભેદ છે?” પ્રતાપચન્દ્રરાયે પૂછ્યું: “જાણીએ તો ખરા.”

“સ્ત્રીઓનું લગ્ન ફરીથી થાય તેથી હેમનાં ‘આત્મમન્દિર’ અને હૃદય લહરીઓ અપવિત્ર થાય છે: હું બાળવિધવાને તો—તહમારી પેઠે—વિધવા ગણતોજ નથી. જેને પતિનો સંગ થયો નથી તે બાળા

મટીને પત્ની થયેલી ગણાયજ નહીં. પરન્તુ પતિના સહવાસમાં આવેલી વિધવાઓનાં લક્ષની વિશદ્ધ હું એટલા માટે છું કે તેથી હેમના દેહ તન્તુઓ કલુષિત થાય છે, આત્માની વિશુદ્ધિ ઓછી થાય છે, સ્નેહની સુન્દરતામાં ક્ષીણતા આવી જાય છે અને જીવંતીનાં નિર્મળ સુખોમાં વિપતો ભેગ થાય છે. ત્હમે મ્હને પૂછશો કે પુરુષો પુનર્લગ્ન કરે છે ત્હેનું કેમ ?—તો હું ત્હમને જવાબ દ્વય કે હું તો સ્ત્રી કે પુરુષ કા-
ર્મનાં પણ ફરીથી લગ્ન થવાં જ ન જોઈએ—એ મતનો છું. મનુષ્યજી-
વનની વાસનાઓને દિવ્ય, ઉન્નત ન થવા દેતાં, આ પ્રમાણે સ્થૂલ, પાર્થિવીજ બનાવી દેવી એ મ્હારા આન્તર વિલાસોથી દૂર છે—મ્હને તે કબૂલ નથીજ ! હું તો એમજ માનું છું કે પુનર્લગ્ન—પછી સ્ત્રીનું હોય કે પુરુષનું પણ—પુનર્લગ્નજ આપણી પ્રજાની ખરી પ્રેમભાવનાં ઓતો, રસિક વૃત્તિઓનો નાશ કરશે, અને જેટલું રહ્યુંસહ્યું આપણામાં દંપતીપ્રેમનું બળ ટક્યું છે ત્હેનો લોપ કરી દેશે.—ત્હમે કહ્યેશો કે પુરુષોનાં પુનર્લગ્ન તો થાય છે જ ત્હેનું કેમ ? હું ત્હેનો ઉત્તર ત્હમને આપી શકું છું કે ન્યાયવૃત્તિ, રસવૃત્તિ, આપણા ઉચ્ચ અભિલાષ, આપણને સ્ત્રી તથા પુરુષ બંનેને પુનર્લગ્ન કરતાં અટકાવવા પ્રેરે છે; કારણ આપણી સ્વાભાવિક બુદ્ધિ આપણને પુરુષનાં ફરી લગ્ન તો સ્ત્રીનાં કેમ નહિ એવો મહા પ્રશ્ન પૂછે છે. અને હું તો ત્યાં સુધી ફક્ત કે આપણા દેશની સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોમાંની સ્નેહલગ્નની ન્યૂ-
નતા અને સ્થૂલલગ્નની તૃષ્ણા,—એજ આપણી આટલી અધોગતિનું મુખ્ય કારણ છે. છતાં ગર્ભાશય ધારણ કરતી સ્ત્રીનું પુનર્લગ્ન સંકર પ્રગ્તનો બધ ઉત્પન્ન કરવાથી વધારે હાનિકારક છે એમ તો કબૂલ કરવુંજ પડશે.”

“છતાં ધર્મશાસ્ત્ર અને શારીર શાસ્ત્રના અભિપ્રાય સંબન્ધી તકરારમાં નહિ પડતાં જોઈશું તો, ત્હમે એટલે લગી તો અમને

મળતા હો. કે બાળ વિધવાને વિધવા તરીકે ત્હમે કબૂલ રાખતા નથી. તે ઉપરાંત ત્હમે એમ પણ અમને જણાવો છો કે સ્ત્રી અને પુરૂષ બંનેનાં ફરીથી લગ્ન થવાની આવશ્યકતા નથી. કબૂલ !” પ્રતાપચન્દ્રરાયે કહ્યું: “પણ હવે આપણે જોવાનું એટલુંજ છે કે હિન્દુઓ ત્હમારું માનવું કોઈ પણ દિવસ સ્વીકારશે ? સુસંસ્કૃત, બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી પ્રજાઓમાં પણ સ્ત્રીનાં પુનર્લગ્ન થાય છે; ત્યાં ત્હમે એમ ભાવનાની અને લગ્નગ્રંથીની એવી શી શિથિલતા જુવો છો કે ત્હમને ત્હમારું આર્યત્વ એટલા ઉપરથીજ જતું રહેવાની ફિકર રહે છે ?—ખીજું, ત્હમારે એટલુંતો સ્વીકારવુંજ પડશે કે જે પ્રજામાં એક કરતાં પણ વધારે પત્ની કરવાનો દુષ્ટ રિવાજ છે—જે મહાભારત ઉપાય લીધા છતાં પણ હજી હવેનાં હવેનાં છે, તે પ્રજાના પુરૂષોની ફરીથી લગ્ન કરવાની દૃષ્ટ કોઈ કાલે પણ અટકાવી શકશે એમ ત્હમને લાગે છે ?”

“પણ ત્હમે ક્યાં એ મત સ્વીકારો છો ? ત્હમારો તો એવોજ વિચાર છે ને કે જનસમાજની ઉત્તમતા વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન નહીં થાય ત્યાં સુધી થવાનીજ નથી ?”

“છેક એમ નહીં; અમે એમ નથી કહેતા કે સ્ત્રીઓને પુનર્લગ્ન કરવાની ફરજ પાડો. અમારું માત્ર એટલુંજ કહેવું છે કે એમને પવિત્ર રહેવાની દૃષ્ટ આપો; એમની ઇચ્છામાં આવે તો ફરીથી લગ્ન કરે. ફરજિયાત વૈધવ્યથી એક દુઃખી અનાથ બાલિકાના બાળા ઉપર આવેલા પત્રમાં લેના હૃદયમાંથી ઉદ્ભવ નીકળી ગયા છે કે, ‘જ્યારે અમારે મરવાનુંજ છે ત્યારે વિશુદ્ધ, નિર્મળ રહીને મરવાનું અમે ધારુંજ વધારે પસંદ કરીએ છીએ’ । મૃત્યુ તો કોઈ રાજ-પ્રુશીથી કબૂલ કરેજ નહિ; પણ રોગ કે ક્ષય રોગ, જે માંની એકની પસંદગી કરવાનું આવી પડે ત્યારે તો મરકીમાં

મરવાનુંજ ઘણુંખરાં મનુષ્ય કળૂણ કરશે । અને આ અત્યંત કરુણા-
 જનક નથી ? ” પ્રતાપચન્દ્રરાયે લટકાવેલી—સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રાજા
 રવિવર્માવાળા શકુન્તલા—જન્મ નામની છબી—(જેમાં ઉડી જતી
 અપ્સરા મેનકા પોતાની બાળપુત્રી શકુન્તલા વિશ્વામિત્ર ઋષિને
 સોંપવાનું કરે છે અને વિશ્વામિત્ર પોતાના તપભંગના ભાનથી ગાંડા
 જેવેજ થઈ ગયો છે । હેના)—તરફ નજર ફેરવી; “ રસિકભાઈ,
 મ્હારે ત્હમને ખીજું કંઈ કહેવાનું નથી. પૂનર્લગ્ન કરનારી વિધવાને
 અમે—હેનું નામ જ્યાં ત્યાં છપાવીને—ફળેત કરીએ છીએ, હેની પ્રેમ-
 ભાવનાનો નાશ કરીએ છીએ, હેને આર્યત્વમાંથી ઉતારી પાડીએ
 છીએ, સંકર પ્રજાની ઉત્પત્તિનાં સાધન વધારીએ છીએ, સ્ત્રીઓને
 પતિનાં ખૂન કરવાનું ઉત્તેજન આપીએ છીએ, અને હેમની રસિક
 વૃત્તિઓ ક્ષીણ કરી નાંખીએ છીએ,—વગેરે, અનેક આક્ષેપ અમારા
 ઉપર આવ્યા છે, હેમાંથી જે ખરાહશે તે સુધારવાનું બની શકશે;
 પણ મહેરબાની કરીને, ત્હમે આ તરફ દૃષ્ટિ નાંખીને મ્હને કહો કે,
 ઘણાં વર્ષો સુધી તપ કરનાર, માત્ર તપોબળથીજ ક્ષત્રિય મટીને
 બ્રાહ્મણ થનાર, રાજર્ષિ મટીને પોતાની બ્રહ્મર્ષિમાં ગણના કરાવનાર,
 એક સમયે ઇન્દ્રાસન પણ ડોલાવી મૂકનાર, ત્રિશંકુને ખાતર બ્ર-
 હ્માથી જુદી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી આખા બ્રહ્માંડને ધ્રુજાવી મૂકનાર,
 આ પુરુષ ક્રમતાક્રાંતવાન હશે ? પણ હેનીયે, વિપયવાસનાએ કેવી
 હાલત કરી નાંખી છે ? તો પછી ક્યાં એ મહાસમર્થ દેવર્ષિ અને
 ક્યાં બિચારી ઉગતી, અનાથ, અબળ વિધવા ? વિધવાઓને લગ્ન
 કરવાની છૂટ આપવી કે નહિં અને તેમ કરવાથી ત્હમારા આર્ય
 લગ્નોની પવિત્રતામાં ખામિ આવે છે કે નહિં હેનો ન્યાયનિર્ણય
 કરવા બેસો, તે પ્હેલાં ત્હમે આટલું જરા ત્હમારા હૃદયમાં વિચારી
 જેજે । ” બધા વિચારમાં પડી ગયા. આ દૃષ્ટાન્ત એટલું તો બહુતું

હતું કે કોઈથી તે બાબતમાં પ્રત્યુત્તર દઈ શકાયો નહિં. એક એ મિનિટ એમ ને એમ વહી ગઈ.

“આપનું કહેવું ખરું છે, સાહેબ !” અંતે રસિક-ભાઈ બોલ્યો: “પરંતુ આપ જેમ એ ચિત્ર તદ્દ દષ્ટિ દેરવો છો, તેમ મ્હારું હૃદય એક એ બીજા પ્રસંગ બાણી ખેંચાય છે. મેનકા કરતાં પણ વધારે મનોહર, ભગવાન નારાયણે પંડે ઉત્પન્ન કરેલી, - અપ્સરા મંડલમાં સર્વથી ખૂબસુરત, ઉર્વશીથી પણ, વિશ્વામિત્રના કરતાં પ્રમાણમાં ઘણો ઉતરતો મનુષ્ય-અર્જુન ન લોભાયો, એમ ન બની શકે? વળી અવન ઋષિ જેવા વૃદ્ધ, અન્ધ, વિરૂપ વ્રાહ્મણને પરણેલી રાજાની પુત્રી સુકન્યા, અશ્વનિકુમાર જેવા દેવયુગલની અદ્ભૂત સુંદરતાથી પણ ચલિત ન થઈ, એવાં દૃષ્ટાંતોય આપે લક્ષમાં લેવાં જોઈએ નહીં? ઉન્નતતાનો ધન્યવાદ આપ વિશ્વામિત્રને આપશો કે સુકન્યાને?...આપણા મનોવિકારનું દમન કરવાથીજ, નહિં કે ત્હેમનું પોષણ કરવાથી, આપણી પૂર્વ ઉચ્ચ સ્થિતિ આપણે પાછી મેળવી શકીશું, એમ મ્હારો તો નમ્ર અભિપ્રાય છે.”

“બંને બાબતના કારણ સરખાં સમજા છે, પ્રજોધન્યન્દ્રે કહ્યું: “રસિકભાઈ ત્હમારા મતની સત્યતા અમારે કબૂલ કરવા જેવી છે. અંતે જો કે સુધારકોનું સામાન્ય વલણ જોટલું પુનર્લગ્ન કરાવવા તરફ છે તેટલું પવિત્ર વૃત્તિવાળા વિધવાઓના માનસિક-ધાર્મિક-જીવનની ઉન્નતિ કરવા તરફ જણાતું નથી; - મુખ્ય અગ્રેસર સુધારકોએ અત્યાર સુધીમાં તેને માટે કાંઈપણ પગલાં ભર્યાં નથી, અંતે મ્હારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો તેવી સંસ્થાઓ ઉભી કરી તેનું પરિણામ જોવાની ઘણી જરૂર છે, એ બધી વાત ખરી છે; તોપણ ત્હમેયે એટલું તો કબૂલ કરશોજ કે તેમની ઉન્નતિના ઉપાયો લીધા છતાં પણ સાંસારિક-કૌટુંબિક જીવનની ધમ્માવાળી, તેમજ ચંચલ વૃત્તિઓવાળા, વિદ્યા-

રવશ થઇ રહેતારી, અને દુનિયાંદારિનાં સુખ-ઉપભોગ અનુભવવા સરખાયલી છાંદગી એણે જવા દેવી નહીં,” એવા મતવાળી અથવા કુદર-તનીસ્વાભાવિક વૃત્તિઓના વેગને છતવા નેટલું જ્ઞાન તથા બળ જેમના-માં ન હોય એવી વિધવા ખહેનોનો જન સમાજમાં કેટલોક ભાગ રહેવાનોજ : તો તેવી વિધવાઓ અનીતિને માગે ચઢી પોતાના જીવ-નને કલંકિત કરે તે કરતાં હજાર દરજ્જે એ વધારે સાફ છે કે તેઓ પુનર્લગ્ન કરે. ”

પ્રકરણ ૧૧ મું : મંદવાડની પથારી.

“ નથી, નથી, નથી રંગ્યા ચન્દ્રે દિશાન્ત હજી બધા,

“ નથી, નથી હજી સિંચી ચંચુ ચક્રાર વિષે પ્રભા;

“ નથી, નથી, હજી ઊગ્યો પૂરોય ઈન્દુ નમે, અહા !

“ અપટ ગ્રસતો લેવે દારણુ રાહુ બલિષ્ઠઆ ! ”

—પુરાણ સુભાષિત ઉપરથી.

૧. સીમન્ત અને સુવાવડ :

આખરે તે મંગલ ઘટિકા આવી પહોંચી; સરસ્વતીનું સીમન્ત સમીપ આવ્યું. હિન્દુઓમાં શુભ કાર્યના આરંભમાં ઘણે ખરે ઠેકાણે ગણેશસ્થાપનનો રિવાજ છે; આ રિવાજ ‘ગયેલા સાપના લીસોટાની ગેડે ’ હજી પણ લેવોને લેવોજ કાયમતો રહ્યો છે. પણ હાલ ધણું ખર્ચ મંગલ કામની શરવાત ક્યારે થાય છે કે ન્યારે પ્રથમ કંડાસના ગણપતિ કુંડંબમાં પૂજન થયું હોય ત્યારેજ ! સર્ગ-સંબંધી, બન્ધુસહોદર, મિત્ર વર્ગ, સ્વજાતિજનો,—એ સર્વમાં ગમે તેટલો સ્નેહ હોય, ગમે તેટલો સંબંધ હોય, પણ સાફ ટાણું આવ્યું એટલે થઇ રહ્યું ! તેટલા સમય પુરતા તો તેઓ લંભારા કટા દુખન

કરતાં પણ ખરાબ ! આવું આવું કાંઈ એક બે નહિ પણ અનેક જગોએ જોવામાં આવે છે: સો સો વર્ષનાં ઉંડાં વૈર સંભારવાનો તેજ સમય છે; સહાય કરવાની વાતતો ઘેર ગઈ પણ પ્રતિકૂળ થઈને ન બેસે તોપણ મહોટું ભાગ્ય ! આ બધાનાં કારણમાં અમને તો હિન્દુઓના અવિભક્ત (એકઠા) કુટુંબની વિચિત્ર સ્થિતિ; જ્ઞાતિ બન્ધનનું વિચિત્ર સ્વરૂપ; કૌટુંબિક વ્યવહારમાં અમણ, અજ્ઞાન સ્ત્રીઓનું પ્રયત્ન;—એવાં એવાં અનેક નજરે પડે છે !... પ્રાચીન ભારતની જે સુંદર નિર્દોષતામાં સીમન્તિની પોતાના બાલયૌવનના ઉદ્ઘાસભર્યા છેલ્લા દિવસો નિર્ગમન કરતી; પતિ પાસે પોતાના સહુ કોડ પૂરા કરાવતી; સ્વજનવર્ગમાં જ્યાં ત્યાં સન્માન પામતી, કુટુંબજનોમાં જ્યાં ત્યાં સ્વાગત થતી; ખાવા, પીવા, ખેરવા, ઓડવા, વાપરવા, આપવા મૂકવામાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા જેના જોવામાં આવતીજ નહિ; સખીમંડળમાં જે આનન્દસ્નાન કરતી, સાસરામાં જે મંગલકારી લક્ષ્મી રૂપે લેખાતી; પિયરમાં જેનાં કુંકુમ પગલાં જ્યાં ત્યાં ઉત્સાહ અને પ્રીતિના મિઠા મિઠા મનોહર ઝંકાર રેલતાં:—તેજ સીમન્તિની તરફ અત્યારે દષ્ટિ ફેરવો ! ઉત્સાહને બદલે કંટાળો, ખુશાલીને બદલે દિલગીરી, આનન્દને બદલે કંકાસ, શરીરની સ્ફૂર્તિને બદલે ત્વેમાં ચુંથારા—એવું એવું કાંઈ નજરે પડશે. બાળકી બાળકી મટી ન હોય, ત્યાંતો તે પત્ની થઈ જાય અને ત્વેને જનનિ પણ થવાનો વખત આવે !—ત્યાં તન્દુરસ્તી ક્યાંથી રહે ?—શુભ પ્રસંગ આવ્યો કે ચોતરફથી સર્ગાંબહાલાં કાઉ કાઉ કરવા માંડે, ત્યાં ઉદ્ઘાસ શેનો હોય ? ખરેખર, આપણી સ્થિતિ એટલી નમણી આવી ગઈ છે કે આપણું સર્વસ્વ આપણે ખોઈ બેઠા છીએ, એટલુંજ નહિ, પણ કેટલીક વસ્તુઓ જે સર્વસ્વ સાથે ન ખોવાય-ફાડાયાથીયે ન જાય, તે પણ આપણે તો ખોઈ બેઠા છીએ !—આપણાં સંસારસુખ, આપણા

શુભ ઉત્સવાના આનન્દ, આપણા મંગલ પ્રસંગના ઉદ્દામ, આપણાં કુટુંબની શાન્તિ, આપણા દંપતીસ્નેહની અઘૌઠિકતા, આપણાં ભક્તિ-મય અન્તઃકરણોની પવિત્રતાઃ—જ્યાં સર્વ ગયું, ત્યાં ગયું કેટલું ?

સરસ્વતીના સીમન્તનો ઉત્સવ આવીજ દશામાં પસાર થયો ! પિયરિયાં, પતિ, અને સુજનમંડળ તરફથી હેને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હતી, પરન્તુ સાસરિયાં અને હેમાં મુખ્યત્વે કરીને લાગી-રથી, લલિતા, ગુલાબ અને ધનકોર માશીએ તો હેને ખરેખરી ત્રાણતોખાડું કરાવી ! સરસ્વતીને હેરાન કરવામાં ગુલાબ અને લલિતા પાછાં એક એક થઇ ગયાં હતાં; અને જે વિવિધ પ્રકારની ન્હાની ન્હાની—પણ સરવાળે ઘણી મ્હોટી અડચણો—હરકતો વહુને થતી મુગમતા અટકાવવાને હેના માર્ગમાં સાસરિયાં નાંખી શકે છે તે સર્વની પૂરેપૂરી. અજમાયશ અહિં થઇ ! અધૂરામાં પૂરું, એની આરોગ્યતાની હાલત જે હમેશાં સાધારણુજ રહેતી હતી તે પણ આવા પ્રકારની ચિન્તા, ક્લેશ, હેરાનગતિ, મનોવ્યથા, વગેરેને લીધે બગડવા લાગી. સંયુક્ત કુટુંબમાં વહુઓને માથે આવી પડતો ત્રાસ કેવળ અવર્ણનીય છે; અને પોતે જૂલમ સહન કરીને મ્હોટી થયેલી સાસુઓ, તથા પોતાને સાસરે એવાજ પ્રકારના જૂલમનો ભાર વેઠતી નણુદો, જ્યારે પોતાની કશ્ણાજનક સ્થિતિ, પોતાની દુઃખાયલી લાગણીઓ ભૂલી જઇ, બિનઅનુભવી, હલક, નવીન વહુઓ ઉપર ધાતકીપણે વર્તે છે, ત્યારે—

“ ના, ના, જે આંખો આંસુડાં ઢાળતી,

“ જે હૈડામાંની પીડાઓ સૂચવે,

“ તે-તે પથર કરી સંબંધી નહિં;

“ હોયે નહિં પ્રીતિહીન હૈકું જે દ્રવે.* ”

* સુન્દરી અને પાંજરામાંનું ચક્ષિ.

એ વાક્યોમાં પણ અનુભવ-સત્ય ન પણ હોય એમ માન્યા વિના ચાલતું નથી !

અન્તે જેમ તેમ તે વખત પણ વહી ગયો ! અગ્નિની શિખા તો અદૃશ્ય થઈ, પણ ઉજ્જ્વલતા ન ગઈ. માંગલિક પ્રસંગનો ક્ષણિક સમય પસાર થઈ ગયો, પણ ઊંડાં વિષમીજ વાવતો ગયો; અને સરસ્વતીના ક્રોમળ, રસિક, બહાલસોયા અન્તઃકરણ ઉપર સાસરિયાંની પ્રતિકૂળ વર્તણૂકની સજ્જડ છાપ પડી ગઈ ! મનુષ્ય દેવ નથી; મનુષ્ય તેતો મનુષ્યજ છે ! સાસરિયાં પ્રસંગે પ્રસંગે નાતજાતમાં, સગાં સંબંધી વર્ગમાં, જ્યાં ત્યાં વહુને હલકી પાડી દે, નજીવા નજીવા જ્યાં ત્યાંથી ખણી ખોળાને પણ આરોપ મૂકવાનાં બ્હાનાં લાવે, શરીરે દીક ન હોય તોપણ કામ હાથમાંથી કોઇ મૂકાવે નહિ, મંદવાડને ઢાંગ ગણે અને જ્યાં ત્યાં પોતાનું વાંકું ખોલતાં—ફજેત કરતાં ફરે;—એ સર્વ ફિરસ્તાને પણ સેતાન બનાવી દેવાને બસ છે !.....સરસ્વતિએ આ બધું મનમાંજ રાખ્યું હતું; પતિને પણ હૃદયમાં દુઃખ થશે એમ ધારી ન કહ્યું, સાસરાની વાત પિયર તો કરાયજ કેમ, એ વિચારે પિયરમાં પણ મન ખોલી વાત કરતાં ત્હેને અટકાવી: આ બધાનું પરિણામ એ થયું કે ત્હેની અતિશય મૃદુ લાગણીઓ ઉપર સખ્ત આધાત થયો તથા શરીર ન સંભાળ્યાથી તન્દુરસ્તીને જખરો ધા લાગ્યો, અને તેથી જ્યારે ચોતરફ ખાવું ખવડાવવું અને પહેરવું ઓઢવું—મિષ્ટાન્નનાં ભોજન અને વસ્ત્રઅલંકારનો ઝગઝગાટ અને ખણખણાટ દૃષ્ટિએ અને કાંઈ પડતો હતો, ત્યારે—ભાવિની નિર્દય વક્રોક્તિના સૂચન રૂપે—જેને માટે આ સર્વ થતું હતું, ત્હેના મન, શરીર, લાગણીઓ અને વૃત્તિઓની સ્થિતિ કેવળ કચ્છાજનકજ હતી ! આનન્દમન્દિર ઉપર વજ્રપાત થયો હતો, અન્તઃકરણમાં વિપરીટ પેડો હતો; અને તન્દુરસ્તીની ક્રોમલ ક્રમળનાળિકામાં ધગધગતું લોદું, પ્ર-

વેશ કરતું હતું. ક્ષમાનો ગુણ હૃદયમાં તે ધારણ કરી રાખતી હતી, ધૈર્ય અને ઐમનું સામ્રાજ્ય તેનું મન કબૂલ કરતું હતું; પરંતુ પરિણામ અનિષ્ટ આવ્યા વિના રહ્યું નહિં! સુન્દર ગુલાબ, મનોહર ચંપો, સુરમ્ય મોગરો,—એ પુષ્પોની ભભકથી લગ્ની જતી કુસવાડી પોતાનો સુગન્ધ તો કદી ત્યજતી નથીજ; પરંતુ તેથી કરીને કાંઈ ઝેરી છવડાંથી તેનો નાશ થયા વિના પણ રહેતો નથી! સીમન્ત ગયું કે સરસ્વતીને સખ્ત તાવ આવ્યો, તાવની સાથે ઉધરસ ઉપડી, અશક્તિ પણ સાથેજ દષ્ટિગોચર થવા લાગી અને તેની સલાવડ સમિપ આવ્યાનાં ચિહ્ન પણ જણાવા લાગ્યાં.

નિર્મળખાળા અને અન્દકાન્ત પાસે હાજરનાં હાજર રહેવા માંડ્યાં: શહેરના જાણીતા દાકતર—વૈદ્યોની સલાહ લેવામાં આવી; પરંતુ પરિણામને માટે કોઈ જવાબદાર થઈ શક્યું નહિં. ઘણીજ સંભાળથી—દવાઓની અસરથી—નિર્મળખાળાની ખાસ માવજતથી, ઐટલુંતો થયું કે, પ્રસવ વેદના તેને ઘણી ઓછી થઈ અને એક બાલિકાને તેણે જન્મ આપ્યો. પરંતુ તેના શરીરની હાલતમાં બિગાડ જતો આવ્યો અને અંતે નિર્મળખાળાને પણ તેનાં પિયરિયાં સમક્ષ ખાતગીમાં ક્ષયના ભયંકર વ્યાધિનો અસાધ્ય ઉપદ્રવ કબૂલ કરવો પડ્યો. દાકતરોના, તેમ ખીજ સુગ્રાત અને નવીનગ્રાત, સધળા ઉપાયો ત્વરાથી અજમાવી જોવા માંડ્યા અને ‘હવા ફેર કરવાનો’ તેમનો પ્લેસો અને છેલ્લો ઇલાજ, સરસ્વતીને ન્હાઈ ઘોષ્ટને ઉઠ્યા પછી નિર્મળખાળાને ખંગલે લઈ જઈને રાખવાનો,—પણ કરી જોવામાં આવ્યો!—પાશ્વિમાત્ય દવાઓનું શાસ્ત્ર, દરદો અને તેમના ઉપાય સંબંધી દાકતરોનું જ્ઞાન, ઘણુંજ અપૂર્ણ છે: પોતાની હુશિયારીનાં અનેક બળુગાં દૂક્યા છતાં તેમનાથી મોટા રાજરોગોમાં, શ્રમસાધ્ય દર્દોમાં કાંઈજ બની શકતું નથી; અને દેશી વૈદ્યકની

સ્થિતિ હેમને પહેલાં મળતા ઉત્તેજનને અભાવે હવે તો વળી તદ્-
દનજ નખળી થઇ ગઈ છે । એટલે હિંદુસ્થાને પોતાનું હતું તે ખોયું
છે, અને પારકું વધારે સારૂ ધારી ગ્રહણ કર્યું છે, હેમાં પણ કાંઈ
ખાસ માલ નથી ।—કમલ છે કે તાત્કાલિક અસર હેમની દવાઓની
વધારે થાય છે, પણ હેની સાથે એ પણ બહુમાન્ય છે કે જૂનાં દર્દો
જડમૂળથી ફાડાડવામાં દેશી વૈદ્યકના જેટલી હેમની શક્તિ નથી :
અને શસ્ત્રવિદ્યા—ઠાડકાપનાં કામમાં હેમની જેટલી ચાલાકી છે, હેનો
એક અંશ પણ ક્ષય જેવા બયંકર રોગોનો નાશ કરવામાં તો શું
પણ હેમનો ફેલાવો રોકવામાં પણ નથીજ, એ હવે નિર્વિવાદ છે ।
રોગીને દરરોજ વધારે વધારે દર્દથી પીડાતો,—(અનેક ઉપાયો, પોતાના
પ્રિય ઉપાયો, ખરયાળ ઉપાયો ચોળ્યા છતાં,—) નિત્ય નિત્ય વધારે
હેરાન થતો,—હેતું દર્દ વધારે વધારે વધતું, જોયા છતાં પણ જ્યારે
દાંકતરોની પોતાની દવાઓ ઉપરની અંધશ્રદ્ધાનાં પડળ ઉતરતાં નથી
ત્યારે હેતું શું અને કરવું પણ શું ?—ખીજ દરેક વિદ્યાનો વિસ્તાર
અથા છતાં વૈદ્યકવિદ્યા હિંદુસ્થાનમાં રહી ગયેલી હેવીને હેવીજ શો-
કનનક હાલત ખરેખર તે ધંધાના વિદ્વાનોને માટે માનભરેલી નો
નથીજ ।—જે મનુષ્યો, આત્માના અસ્તિત્વનો પણ અસ્વીકાર કરી,
કૃશ્વરની આવશ્યકતા પણ અમાન્ય કરી, કેવળ કુદરત અને હેમના
નિયમો ઉપર પોતાનો આધાર રાખે છે તથા કુદરત મનુષ્યસત્તાને
વશ થાયજ એમ માને છે, હેવા વીરનરો જે ધંધામાં પ્રથમ પદ
ભોગવે છે, તેજ ધંધાની આવી સ્થિતિ ।—આના કરતાં મનુષ્યજ્ઞાનની
ખીજ કેટલી વધારે નિર્જનતા, અપૂર્ણતા સૂચવી સકાય ?

૨. છેલ્લા મંદવાડની શરૂવાત :

નિર્ભજખાજાને ખંગલે સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હતી; હેને
પોતાને વૈદ્યકતું, દરદીઓની સારવારનું સારૂ જ્ઞાન હતું; સ્ત્રીઓને

પડતી વીટંબણાની ત્હેને પૂરી માહેતી હતી. રસિકબાઇ, સુશીલા અને ધનલક્ષ્મી ત્યાં રહેતાં અને કમળા તથા જીખા, ઇન્દિરાબાઇ તથા મહિલા સમાજની સરસ્વતીના પ્રીતિ પરિચયમાં આવેલી સુન્દરીઓ ત્હેની માવજત માટે વારા ફરતી રહ્યાં કરતી હતી. યોગિની મહાદેવી પણ દરરોજ રહાંજે ત્હેની પાસે આવ્યા વિના રહેતાં નહિં. દિવસમાં એક બે વાર ચન્દ્રકાન્ત પણ બાઇસિકલ ઉપર બેસીને આવી જતો અને દાકતરોના મેળાપ વખતે તો નિત્ય હાજરજ રહ્યાં કરતો. પ્રબોધચન્દ્રે મહા પ્રયાસે રજા મેળવી અને તે પણ ત્યાંજ રહેવા લાગ્યો. વખતો વખત ભાગીરથી અને લલિતા, ઘોળી બહેન અને જમનાંબા, તથા કદિ કદિ ગુલાબ અને ધનકાર માશી પણ પાછળ બળડતાં ફફડતાં, પરન્તુ લોકમાં ખોટું ન દેખાય એટલા માટે, આવી જવા લાગ્યાં.

“ સુવાવડ એ હમ્મેશાં સ્ત્રીની તન્દુરસ્તીની એક બચકર કસોટી છે અને આપણી સ્ત્રીઓને માટે તો તે ખાસ કરીને તેમજ છે । બાળકીઓને પ્રથમના દિવસોમાં—અધારામાં, ખરાબ હવામાં, બેકાળજીથી ખરાબ ખોરાક ઉપર રાખવામાં આવે છે : યોગ્ય સ્થા-ણીઓ મળતી નથી, સરકાર તરફથી રાખવામાં આવતી સ્ત્રીદાકતરોની—‘ ઉજડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન ’ જેવી સ્થિતિ હોવાથી માનમાં ખેંચાઈ જઈ બેદરકાર અને બેતમા થઈ જાય છે, અને ઉંટવૈડું જાણનારી સ્ત્રીઓને હાથે ગરીબ બાળકીઓની એવી તો દુર્દશા થાય છે કે, ત્હેનું સ્મરણ કરતાં પણ કમકમાટી છૂટે છે । આપણી કુળ-વણી લેતી યુવતીઓ બી. એ., એમ. એ. થવાને પ્રયત્ન કર્યા કરતાં જો સ્ત્રી આરોગ્ય તથા વૈધકનું જ્ઞાન લેતી હોય, અને તે કુળ-વણીનો પોતાની બહેનોના હિતાર્થે ઉપયોગ કરતી હોય તો આપણી સ્ત્રીઓની તન્દુરસ્તીની હાલતમાં પ્રશંસનીય ફેર જોવામાં ન આવે ?

કળૂલ છે કે સુવાવડમાં અમુક મુદત પછી નવીન માતાઓને પૌષ્ટિક
ખોરાક આપવામાં આવે છે; પણ ત્યારે, ખોટી નાજીકાઈનો દેખાવ
કરવાને બાળકીઓ તે ખાતાં શરમાય છે । ઓસડિયાંના રગડા પી-
વામાં તૈયાર, પણ જીલાબની દવા લેવામાં શરમ । અને નુકશાનકારક
ચીજો ખાવાનું મન પણ પુષ્ટિકારક ખોરાક લેવામાં વાંધો ।—એ કદાચ
ત્હમને આશ્ચર્યકારક લાગશે પણ સત્ય છે. ત્હમને મળતું ગૃહ શિક્ષણ
એવા પ્રકારનું છે, ત્હમની ખૂદનપણીઓના વિચાર એવા છે, ત્હમનું
જીવનજ એવી રીતનું બંધાય ગયું છે કે, ખોટી બકાઈ, વિચિત્ર ના-
જીકાઈ, નવાઈ જેવા આચારવિચાર, જૂજ ખોરાક અને બને તેટલું
ઝાણું કામ : એ બધું, ત્હમના સંબંધમાં કાંઈજ નવું નથી । ઘણું
ઠેકાણે તો સૂવાવડ જેવી ગંભિર સ્થિતિનું સારવાર કરનારી માતા-
ઓને ભાનજ હોતું નથી । ‘અમકાઈ જઈએ ને અપવિત્ર થઈ જઈએ
અને માથું બોળીને નહાવું પડશે ।’ એવા એવા વિચારમાં પુત્રીઓને
એકલી નાંખી મૂકી, ત્હમની તરફ બેઠરકાર રહેતી ઢાંગી ‘પ્રેમલીઓ’
—માતાઓના નામને લાંછન લગાડે છે,—ઉગતી પુત્રીઓનાં આરોગ્ય
જીવનમાં ઝેર ભરે છે ।—આમાંની એક પણ વાત ખોટી નથી; બધી
હું ઠેકાણે ઠેકાણે જોઈ છું અને ત્રાસી જઈ છું, પણ ત્હમનાં સ્નેહી
સંબંધીઓ ઉપર તો ત્હમની કાંઈ અસર પણ મ્હને જણાતી નથી.
બાળકીને એમ રીયાવી રીયાવીને માર્યા કરતાં એકદમ ઝેર આપી
મારી નાંખતાં હોય તો તેઓ બિચારી જાંદગીભરતા દુઃખમાંથી છૂટે ।”
નિર્મળબાળાએ પોતાના અનુભવની વાત કરી, જેનું નિર્વિવાદ સત્ય સર્વ
શ્રાતા મંડળને કળૂલ કરવું પડ્યું. “દાકતરો અને સૂચાણીઓ એકલી
શું કરે ? અમે તો ઘણુંયે કહીએ છીએ પણ પત્થર ઉપર પાણી ।”

“પણ શ્રીમતી ખૂદન, ત્હમારા દાકતરો અને ત્હમારી દવાઓ
તો અમારે માથે ખરચના દાટ વાળી મૂકે છે, હોં !—ત્હમારે રહેવું

તો ખરું છે કે છોકરીઓની સલાવડમાં બરોબર કાળજી રખાતી નથી,” ઘોળા બહેને કહ્યું : “પણ, ભઈસાળ, તમારાં બીલથી તો અવધિ !”

“તમે ખરું કહો છો; અમારી માવજતમાં એટલો ખાસ વાંધો છે કે એ ગરીબ અને સાધારણ સ્થિતિનાં માણસોને ભારે પડે છે : પણ તેથી કાંઈ બાળકીઓને સલાવડના વખતમાં બરોબર સંભાળવાની તમારી જવાબદારી ઓછી થતી નથી !”

“અરે, દાકતરોનાં ભારે બીલની બાબતમાં એક વાત છે.” કુમળા બોલી ઉઠી : “એક ડોશી આંધળા હતી, પણ પાસે એ પૈસાનો જીવ ખરો. તહેણે એક હંશિયાર દાકતરની દવા કરવા માંડી; દવા તો લાંબો વખત ચાલી પણ અંતે ડોશી દેખતી થઈ. ડોશીએ દેખતી થયાં પછી દાકતર ઉપર ફરિયાદ માંડી. જડજે પૂછ્યું કે ‘ડોશી, તમારું દાકતર શું લઈ ગયો?’ ડોશીએ જવાબ દીધો, ‘સરકાર હું આંધળા હતી ત્યારે તો ધરમાં જ્યાં ફરતી ત્યાં કાંઈતું કાંઈ હાથમાં આવતું, પણ હવે દેખતી થયા પછી તો ધરમાં કાંઈ દેખતીજ નથી !’ સહુ હસી પડ્યાં.”

“એંહ...એ તો દાકતરને ઘેર જવું અને દાવો લેહડવા જવું એ સરખુંજ છે !” જીઆએ કહ્યું : “દિવાનીમાં જાય તે દિવાનો થાય : છતે તો હાર્યો, ને હારે તો દુનિયાં પાર ગયો !—દાકતરને ત્યાં પણ એમજ છે : મટ્યું તો ધર ખાલી થયું જૂવે, અને ન મટ્યું તો માણસે જાય ને ધરે જાય !—મહારાં દાદી તો નિત્ય એમજ કહે છે; ‘મરો રાંડો ! આ દાકતરનાં ને દવાનાં ખરચ શાં ?—એનાથી દસમા ભાગના પૈસાનું ધી ખાઓને ધી !—અધુરે મટી જશે : એની મેળે ઉઠીને ઉભાં થવાશે !—બાકી આવાં ખરચ કરીએને, તો વાજ આવીએ વાજ !—ને ઉઠી જઈએ !—ધરનાં નેવાંયે પારકાં થઈ જાય પૈશા ધટયા ને રાંડોનાં ખરચ વધ્યાં; ધર તે શી રીતે ઉંચું આવે ?”

નિર્મળબાળા ખડખડાટ હસી પડી. “બહેન, એમાંની અતિશયોક્તિ બાદ કરીએ તો ધણુંખરું સત્ય છે; પણ શું કરવું, ઉપાય નથી. વિલાયતથી દવાઓ મંગાવવી, અને પોતાનાં ભારે ખર્ચ ઉપાડવાં—એ બધું દરદીઓ ઉપરજ ને।” —તે ગંભીર ચહેરે બોલી : “પણ એ બાબતમાં સુધારો થવાની ખાસ જરૂર તો છેજ ! વૈદક જેવા પવિત્ર ધંધાને લોકોએ ગાંધિયાટાના વેપાર જેવો બનાવી દીધો છે।”

સરસ્વતીના બિછાના પાસે આવી આવી કંઈક ગમ્મતની—અતુલવતી. વાતો થતી. ત્હેનો આ છેલ્લો મંદવાડ બહુ ભારે હતો. તે ધણું ખરું તો માંદી સાજીજ રૂહેતી; પણ જરા સારી થાય કે તરત ઉઠીને બેઠી થતી. પરન્તુ આ વખત તો પ્રકૃતિ હરહરમેશ અગડતીજ ચાલી અને ત્હેને પણ પોતાની સ્થિતિ ભયાનક જેવી લાગવા માંડી. ત્હેની મૂળથીજ ધર્મ ઉપર સારી શ્રદ્ધા હતી; ત્હેમાં પાછી ધનલક્ષ્મીની પુત્રી, એટલે પોતાની માતાની ગાદશ્રદ્ધાની અસર ત્હેના ધર્મશીલ હૃદય ઉપર થયા વિના રહી નહોતી. તેથી ધર્મપુસ્તકો વાંચવાં, ધર્મના વિષયોનું ચિન્તન કરવું, ધર્મનાં કામોમાં લક્ષ્ય પ્રેરવું,—એ ત્હેની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ આ મંદવાડમાં બહુ સતેજ થઇ ગઇ; અને મહાદેવીના તથા નિર્મળબાળાના સહવાસમાં પોતાના મનોરાજ્યમાં જે સુધારો થયો હતો તે દષ્ટિગોચર થવાથી, તથા પોતાની સારવાર માટે બધાં આટલું બધું કરતાં તેથી, તે સર્વની ધણીજ ઓશિંગણુ રૂહેવા માંડી. મંદવાડની પથારી એટલી તો કરુણાળનક છે, પ્હાડ જેવાં માણસો પણ ત્યાં એવાં નિર્મળ થઇ જાય છે, ત્યાં થતું કંઈ આપણે નજરે નેહ્યે છીએ, હૃદય દાઝે છે પણ આપણે નિર્વીર્ય—શક્તિહીન બનીને આસપાસ બેસીજ રહીએ છીએ તે એટલું તો ત્રાસદાયક લાગે છે કે, કૂરમાં કૂર, ધાતકીમાં ધાતકી, પાપીમાં પાપી મનુષ્ય પણ ત્યાં—ક્ષણભરતો—સુધર્યાવિના રહેજ

નહિં: અને તેમાં પણ જે મનુષ્ય એ પ્રકારની મૃત્યુશૈથ્યા ઉપર સૂતું હોય,—‘હું ઉડીશ કે નહિં?—મૃતને મટશે કે નહિં?’—એ માનસિક આન્દોલનોમાં જીવન એવાં ખાધા કરતું હોય, ત્યાં મલિન વિચાર, અપવિત્ર વિકાર, હ્રુદ્ સંકલ્પો, પાતકી આચાર,—એ કેમ ટકી શકે? મોતનું ખિંચાતું એ એક પ્રકારનું મહા ભયંકર કષ્ટ—કારાગૃહ છે, છતાં તેનો પણ વિશ્વક્રમમાં હેતુ છે: ગમે તેવાં મલિન હૃદયોનું પણ ત્યાં સંશોધન થાય છે, અપવિત્રતા ઉડી જાય છે, અને પાપવૃત્તિઓ નાશ પામે છે: ત્યાં અસુર મનુષ્ય થાય છે અને મનુષ્ય દેવ થાય છે; કારણ, જ્યારે તે શૈથ્યાની આસપાસ વસતાં અન્તઃકરણો પણ ક્રોમળ, નિર્મળ બને છે ત્યારે તેમાં સૂતારના આત્માની વિશુદ્ધિનું તો પૂછવું જ શું?

રસિકભાષા અને પ્રભોધચન્દ્ર વારાહરતી તેની પાસે રહ્યાં કરતા તથા સ્ત્રીઓમાં સુશીલા અને નિર્મળાખાણા પણ તેમજ કરતાં: આથી જેટલો લાભ આ પ્રસંગની પવિત્રતાનો સરસ્વતીને થયો, તેટલોજ દ્વાયદો—આ ચારે જણાંને મૃત્યુશૈથ્યાની સેવાના પુણ્યનો થયો. સરસ્વતીને કોઈ પણ વખત તેઓ અણુગમતું આવવા દેતાં નહિં; અને આખો દિવસ સ્ત્રીઓની હાલત સુધારવાની વાતો, સુધારાની પ્રવૃત્તિના ખચર, નવાં નવાં પુસ્તકોનું વાચન તથા દરરોજ યોગિનીની સ્હાંજની કથા:—એ બધામાં હેતું પૃથ્વીપર રહેવા નિર્માણ થયેલું અદ્ય આયુષ્—તાવ અને ઉધરશની પીડાનો સમય બાદ કરતાં—ખરેખરી શાન્તિમાં જવા લાગ્યું.

સરસ્વતીને પોતાની સ્થિતિનું જ્યારથી જ્ઞાન થવા લાગ્યું સાર પછીથી તે ધીમે ધીમે બદલવાજ લાગી હતી. તેના આન્તર્ વિલાસ અપાર્થિવ થવા માંડ્યા; તેના હૃદયતરંગ ભક્તિમાર્ગમાં વહન કરવા લાગ્યા; તેનો પ્રેમભર્યો આત્મા સર્વના ઉપર એક સરખી રીતે પોતાના ઐશ્વર્ય—પુણ્ય પ્રતિભાની સજ્જડ છાપ ખેસાડવા લાગ્યો. આ-

પણા હિન્દુ સંસારમાં પતિપત્નીનો સંબંધ જોડ્યો એકતા ભરેલો છે તેટલોજ ભાઈ બહેનનો સ્નેહ ભિન્નતાવાળો છે. રસિકભાઈ ને સરસ્વતી બાલ્યાવસ્થામાં સાથેજ ઉછર્યા પછી એકદમ જૂદાં પડ્યાં હતાં : ભાઈને અભ્યાસને માટે બહારગામ જવું પડ્યું હતું, બહેન સાસરે ગઈ હતી. ક્વચિત્ ક્વચિત્ મેળાપ શિવાય, હેમને સાથે રહેવાનું તો બા-એજ બનતું હશે । પણ હવે તે બંને એક બીજાની છાયા રૂપ હોયતી એમ ગાઢ પરિચયમાં આવી ગયાં; અસ્પર્શની મિઠ્ઠી લાગણીઓ અને હૃદયની અમિદૃષ્ટિ બહુ સુન્દર રીતે વિદ્રાસ પામવા લાગી; અને હેમના આત્માઓનાં વલણ એકજ દિશામાં હોવાથી પોતાની એકની એક બહેનની-થોડા વખતમાં પોતાને ત્યજવાને નિર્માણ થયેલી ભગિનીની-સારવાર કરવી, એ ભાઈના જીવનનો મુખ્ય હેતુ હોયતી એમજ થઈ ગયું. સરસ્વતીની પથારી પાસે બેસવું, હેના સુકા પડી ગયેલા ઓઠને મન્દમન્દ હસાવવા, હેના ગભરાતા જીવને ગમે તેમ કરીને ઠંડો પાડવો, હેની સાથે ધાર્મિક ચર્ચાઓમાં ઉતરવું, હેનાં આત્માનાં ઉન્નત ઉડ્ડયનોમાં ભાગ લેવો, -આદિ અનેક પ્રકારની ન્હાની ન્હાની વસ્તુઓ જે હેના ચિત્તને ઉદ્વેગથી દૂર રાખે, હેના શરીરને દર્દની પીડાથી મુક્ત રાખે, તે કરવામાંજ રસિકભાઈ હાલ પોતાનું જીવનસાર્થક્ય સમજતો. દર્દી મનુષ્યમાં બાલકતા આવી જાય છે, અને હેથી હેનું બોલવું ધણું સુરમ્ય, સુમધુર લાગે છે : આ વાણીની મિઠાશ તે જરા ન સાંભળે તો બહીલો બહીલો થઈ જતો । -સરસ્વતીને પણ પોતાના ભાઈ તરફ ધણીજ સખળ વેગથી વળેલી વૃત્તિઓને લીધે તેમજ થયું : અને આ ભાઈબહેન, આ પ્રમાણે, આપણાં કુટુંબોમાં અનન્ય એવા બન્ધુ-ભગિનીના-એકજ દિશામાં બેઠા, એકજ લોહીના તરંગો ભર્યા, ગાઢ હૃદયસંબંધના સુખમાં પોતાની ઐદિદ જીંદગીની એક અવર્ણ્ય-અનુપમ સ્થિતિ અનુભવવા લાગ્યાં.

પ્રભોધચન્દ્ર સાથેનું ત્હેની પત્નીનું જીવનઐક્ય તો તેથી પણ વધારે અપૂર્વ હતું : ત્હેમના દંપતી તરીકેના સંબંધમાંથી-સ્થૂલ પ્રીતિની વાસનાઓ હવે ઉડી ગઈ હતી; ત્હેની જગોએ પવિત્ર પ્રેમ, ઉમામહેશ્વર વચ્ચેનો ઉપભોગલાલસા વિનાનો નિર્મળ, વિશુદ્ધ સ્નેહ ધીમે ધીમે મૂર્તિમાન થવા લાગ્યો. ત્હેમના પરિચય દિવ્ય બનતા ગયા, ત્હેમનું મનયુગલ દૈવી પ્રીતિનાં સુખસરોવરોના ઓવારામાં રહેવા લાગ્યું, ત્હેમના જીવન તરંગોએ પાર્થિવી ક્ષિતિજ ત્યજી દેવા માંડી, અને ત્હેમના આત્માઓ સ્નેહ-સંગાનની સુરમ્ય લહેરો ઉપર સ્વારી કરતા, આકાશનાં અન્તઃપુરો પણ ઓગળી, પ્રભુ ધામમાં જવા લાગ્યા.

૩. સરસ્વતીના ખિંચાના પાસે :

રહાંજે કયા પૂરી થયા પછી સ્ત્રીમંડળ ઘણીખરીવાર આડી-અવળી વાતચીતોમાં ઉતરતું : નિર્દોષ વાર્તાઓ ફેલાતી, પ્રીતિના મધુરા વિવાદ થતા, અને મિઠાં મિઠાં બજનો ગવાતાં; વખતે નિર્મળ-બાળા હાર્મોનિયમ કે પિયાનો વગાડતી, કોઈકવાર મહાદેવી મંજરા અગર એકતારાની ધૂન મચાવતાં; અને કવચિત્ સાધુપૂજન પણ કરવામાં આવતું : આવે સમયે પાચીન કવીઓ અને મહાત્મા ભક્તરાજોનાં કવન ત્યાં લલકારવામાં આવતાં. મહાદેવીના હૃદયની ભવ્ય સુંદરતા બદલાઈ ત્હેમનામાં દિવ્ય મનોહરતા આવવા લાગી હતી; નિર્મળબાળાની ઉચ્ચ માનુષતા બદલાઈને ત્હેનામાં રમણીય દિવ્યતા-એ વાસો કરવા માંડ્યો હતો : ધનલક્ષ્મી તો દેવી સ્વરૂપજ હતી, અને-આવી રત્ન કરતાંય અમોલી-પુત્રી નજર આગળથી ચાલી જતી જોવી એ અતિ કઠિન હતું, તોપણ પોતાના કુદરતી ધૈર્યશીલ સ્વભાવથી, તેઓ ત્હેને પોતાની મનોબ્યથાનું કાંઈ પણ ભાન ન થાય તેમ વર્તતાં. સુશીલા અને કમળામાં પણ ઘણો પ્રસંશનીય ફેર દષ્ટિ-ગોચર થતો હતો અને ચોતરફના સુધારાનું આ કામ ઇશ્વરી પ્રેર-

જુદી એટલું બધું આગળ વધ્યું હતું કે, લલિતા અને ગુલામ પણ તેની અસરમાંથી છટકી જવા પામ્યાં નહોતાં.

“ માંદાં મનુષ્યની સેવા કરવી એના કરતાં ખીન્નું કોઈ વધારે મોટું પરમાર્થ કે પુણ્યનું કામ નથી; પ્રભુ પણ એને પોતાની મોટામાં મોટી સેવા માની લે છે. મૈયા, ત્હમારાં સંસારીઓને તો એવાં પુણ્યનાં કામ એટલાં બધાં છે કે ત્હમને તો નવરાશે મળવી દુર્લભ! —દેવતાઓ પણ મનુષ્યદેહ ધારણ કરવાની યાચના કરે છે તેનું કારણ આજ. ત્હેમાંયે આપણી સ્ત્રીઓનું જીવન બહુ ઉચ્ચ થઈ શકે: બાલ્યાવસ્થામાં દેવસેવા, ભાઈભાંડુની સેવા, માતાપિતાની સેવા, અતિથિની સેવા, —યૌવનમાં પતિભક્તિ, સસરાસાસુની ભક્તિ, નણુંદબોબાઈ, દિયર, અને સંબંધીઓની ભક્તિ, શ્વસુર ગૃહનાં આશ્રિતોની ભક્તિ, —વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રપૌત્રાદિકનું સાન્ત્વન, પુત્રીઓ વહુઓનું સાન્ત્વન, કૌટુંબિક જનોનું સાન્ત્વન, દર્દ અને દુઃખથી પીડાતાં અન્તઃકરણોનું સાન્ત્વન, —એ સ્ત્રીઓનો પરમ ધર્મ છે. —આ સર્વમાં પણ માંદાંની માવજત એ ઉત્તમોત્તમ ધર્મ છે: જે મનુષ્ય અભિમાન વિના, સ્વાર્થ વગર, અન્તઃકરણપૂર્વક, ધૈર્ય પ્રીત્યર્થે, રોગીઓના રોગ નિવારણ કરે છે —દરદીઓનાં દુઃખ ઓછાં કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને ખીજ કોઈ રીતે પ્રભુભક્તિ કરવાની જરૂર છેજ નહિં. જેનું આખું જીવનજ ભક્તિમય—પ્રીતિમય છે, સાં સેવાપૂજની આવશ્યકતા નથી. માંદાં મનુષ્યોનું બિછાતું એવું પવિત્ર સ્થાન હોવાથીજ વિધવાઓને પોતાનું જીવન ગાળવાનું તે ઉત્તમ સ્થાન છે.” મહાદેવી વાત કરતે કરતે વ્યાખ્યાનમાં ઉતરી પડ્યાં.

“ હા ખરેખર, એટલા માટેજ મ્હેં કહ્યુંને કે, નિર્મળ અન્તઃકરણ અને આત્મસાગી લાગણીઓથી જે મનુષ્ય અન્ય પ્રાણીઓનાં કલ્યાણ અર્થે પ્રયત્ન કરે છે, તેને પછી ‘વરત વરતુલાં’ કે સેવાપૂજ કાંઈ

જૂદાં કરવાની જરૂર રહેતી નથી; પ્રભુ હેનાથી દૂર નથી ” ; મહાદેવીએ કહ્યું.

“ પણ મૈયા, ” કમળાએ પૂછ્યું : “ મૈયા, તમે સાકાર પ્રભુની સેવાપૂજની વાત કરો છો કે નિરાકારની ? મહારે સાસરે તો એ બાબતની નિલ ધમાલ થાય છે ! શાસ્ત્રીપુરાણાઓ અને સુધારાવાળા દરેકજ ભરાય છે, તકરાર થાય છે, અને ફળ કાંઈ આવતું નથી. અમે તો નિરાકારની ભક્તિ કરીએ છીએ : ધણું ખર્ચ રાતે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, હાર્મોનિયમ સાથે ઇશ્વરસ્તવન ગાઇએ છીએ અને રવિવારે સમાજમાં જઇએ છીએ. મહારી જી અને ધનકોરમાશી મહારાં સાસરિયાંનું વાંકું બોલે છે ને ફૂલે છે કે, એ તો કાંઈ ધરમ છે ? એ તો ક્રિસ્તાનીઓના ચાળા ! ને મહારે સાસરે આ બધાંનું દેવસેવાનું, ઠાકોરજીના ભોગનું નિલ વાંકું બોલાય છે ને ફૂલે છે કે એમ તો ઇશ્વર રાજી રહે ? એ તો બધા ઢોંગ છે ? પણ મૈયા, ખર્ચ શું ?—મહેને તો સમજણ પડતી નથી. ”

“ હવે જાણી લેને ! એવી એવી ત્હારી નાસ્તિક વાતો રૂહેવા દેને, ” ઘોળા બહેન બોલી ઉઠી. “ જરા ગનાનની વાતો તો સાંભળવા દે. જ્યાં ત્યાં એની સમાજ ને એનું પિયર અને એનું સાસરું ! માતાજી, એ તો બહુ ડાહ્યલી ચંપ ગઈ છે; ને એ જાણે છે કે ધરમની વાતમાં અમે કાંઈ બહુ સમજીએ છીએ ! એની વાત સાંભળશેજ નહિં. ”

“ ના, ના, ઘોળા મૈયા, ” ચોગિનીએ જરા હશીને કહ્યું : “ કમળા મૈયાનો પ્રશ્ન સારો છે. જીવો મૈયા, સાકાર નિરાકારની ભક્તિ એ અધિકારની વાત છે. માટીના પાર્થેશ્વર કરીએ છીએ, માટે કાંઈ માટીને આપણે પૂજતાં નથી; અને નિરાકાર પ્રભુનું ધ્યાન ધરીએ છીએ ત્યારે પણ હૃદયમાં કોઈપણ પ્રકારની મૂર્તિ ઉતાર્યા વિના તો ચિત્ત ઠરતુંજ નથી : એટલે એ બાબતના વિવાદમાં

કાંઈ ફળ નથી. એ તો મહાત્માઓના બુદ્ધિ તરંગોની રમુજ છે; એવા સવાલમાં આપણે ગુંચાવાનું કાંઈ કારણ નથી. સાકારની ભક્તિ ઉપરથી પણ ધણાંયે ભક્તરાજ નિરાકારની ભક્તિમાં ગયા છે; અને પ્રભુની સાકારભાવના હૃદયમાં ધરનાર ખરા ભક્તજનને મોક્ષ નથી મળતો એમ કોણ કહી શકશે? માટે કમળામૈયા, હૃદ્યારે એવી ભાંગગડામાં પડવુંજ નહિ. ગમે તે પ્રકારે પણ પ્રભુભક્તિ કરો, પતિભક્તિ કરો, સ્વજનભક્તિ કરો; હૃદ્યને પ્રભુએ આપેલી અંતુઃકૃપાતાનો પવિત્ર જીવનથી, ઉચ્ચ વિચારથી, સાત્વિક વર્તનથી ઉપભોગ કરો. ખીન્નું આપણે શું જોઈએ? પ્રભુની ભક્તિમાં આત્મા પોતાની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં વધતો જશેજ, એ નિઃસંશય છે.”

“માતાજી, એવા વિચારજ કોણ જાણે કેમ આવતા હશે?” ધનલક્ષ્મીએ પૂછ્યું, “આનંદાલની છોકરીઓ વિચક્ષણ તો બહુ! અમે એના જેવડાં હતાંને ત્યારે અમને તો એવું કાંઈ બોલતાંયે ન આવડતું.”

“હા મૈયા, પણ એ ગૃહશિક્ષણ-આપણા ઘરમાં જે કેળવણી બાળકોને આપણે આપીએ છીએ, તેનો પ્રભાવ છે;—આપણે જેવું વિચારીયે, કરીયે, તેવું ધરનાં છોકરાં પણ કરતાં શીખેજ, એ સ્વાભાવિક છે.”

નિર્મળબાળા અંદર આવી : “મૈયા, ગૃહ-શિક્ષણની ખામી અને નિશાળના શિક્ષણની વિચિત્રતાનો નમૂનો એક માસિક પત્રમાં આવ્યો છે.”

તેમાં લખ્યું છે કે દરેક વર્ષે ધણાં ધણાં અને ઉંચાં ઈનામો લઈ એમ. એ. સુધી ભણી વિદ્વાન થયેલી બંગાળાની એક મુગંધમંજરી નામની બાલિકાનું લગ્ન એક લાંબા એન્જનીયર સાથે થયું હતું; તેને પોતાના પતિ સાથે નોકરીના કામ પ્રસંગે ફરતાં ફરતાં જંગલમાં કેટલોક

વખત રહેવાનું હતું અને તેવામાં એક વખત એવો પ્રસંગ આવ્યો કે રસોઈયો પાણી લાગવાથી એકદમ માંદો થઈ જવાથી તેમ તે દિવસે પોતાની સાથે ખીનું કાંઈ માણસ હાજર ન હોવાથી તેને જાતે રસોઈ કરવી પડી; પણ આખી જીંદગીમાં તે કામ કાંઈ દિવસ ખીલકુલ કરેલું ન હોવાથી ખીચડી કે ચોપડાં શાક કરતાં પણ તેને ઘણી ઘણી મુશ્કેલી થઈ પડી. અને ઉંચી પરીક્ષાના ઘણા કઠિન સવાલ-પત્રના જવાબ લખી આપવા કરતાં પણ આ કામ તેને વધારે અઘરું લાગ્યું.

“ સ્ત્રીઓને તેમના ગૃહકાર્યોના શિક્ષણની પણ જરૂર છે; નહિં તો આનાથીયે ખૂરી ફળેતી થાય !—સમજ્યાં, કમળા ? ”

“ મરો મરો ! રાંડનું રાંધવું એમાં તે શું ! ” ઘોળા બહેને કહ્યું : “ પાંચ મિનિટનાં ચોપડાં !—એમાં તે એવું શું હતું જે, એને આટલી મહા મુશ્કેલી પડી ? ? ”

“ બહેન, એતો જેની જેને માહેતી ! ” જીઆ બોલી ઉઠી : “ એમ. એ. થઈ છે તે એને કાંઈ થોડું જ્ઞાન હશે ?—પણ એમ ફોલ કે રસોઈ કરતાં શીખેલી નહિં હોય તો આટલી બધી માથાકૂટ એને નડી. છોકરીઓને બહેન તો એ-રાંધતાં શીખવું જરૂરનું છે. નહિં તો પછી વરને ફોલે કે ત્હમે તેમની મેળે કરી લ્યો, મ્હારું તો માથું દુખે છે ને શરીર કળે છે. અને રાંધવા બેસે તો કંસાર કરવા જતાં ભેડકું થઈ જાય ને ખીચડી કરતાં રગડો પીવો પડે ! અરે ઘોળા બહેન, કેટલી બાચડીઓને તો કંટેવાળા કરતાંયે આવડતા નથી ! ”

“ મૈયા, કેળવણી આપતાં, બાળકીઓની પ્રથમ ફરજેનું જ્ઞાન તેમને આપવા તરફ યોગ્ય લક્ષ અપાતું નથી તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જ્યારે એ સાસરે જાય છે ત્યારે તેમને માથે આવી પડતી વિટંબનાઓનું તો વર્ણન પણ થાય એમ નથી. ” સરસ્વતીએ કહ્યું.

“અને સાસુઓ ને નણ્ણદે બોલીઓ ને મ્હેણાં મારે તે તો જૂદી !” ઘોળા બહેન બોલી :

“આડોશી પાડોશી છલુકા લપકા કરે, બ્યા ત્યાં ફજેતી થાય, ને ફહેવાય શું જે, ‘હાય, હાય, બા; એની મા આવી શી જે ખરો-ખર સંઘતાયે ન શીખવાડ્યું ?-કેટલીક સંકોને તો એમના બાયડા સંધી આપે ત્યારે; જરા કાંઈ સાફ સંઘવાતું હોય કે કોઈ બે માણુ-સતું વધારે કરવું પડ્યું કે બાયડાના કરમમાં તો ચૂલો ખરોને ખરોજા”

૪. યોગિનીનું આત્મખળ :

“મૈયા ! મૈયા જગદંબા ! બાળા ત્રિપુરસુન્દરી ! ભગવતી આદ્યશક્તિ ! પ્રસન્ન થા, પ્રસન્ન થા ! મૈયા, મૈયા ભક્તિ મૈયા ! પ્રકટ થા, પ્રકટ થા !”

દેવી મંદિરમાંની એક ઓરડીમાં યોગિની પૂજા કરવા બેઠાં હતાં. સ્થાને ધીના દીવા નિર્મળ તેજથી પ્રકાશતા હતા. ઝગઝગતો સુગન્ધી ધુપ ચિત્રવિચિત્ર આકૃતિઓ ધારણ કરતો ઉચે ઉચે ઉડી જતો હતો. છાપરામાંની એક તડમાંથી ચન્દ્રમા જમીન ઉપર પોતાની ભવલ છાપ પાડી, આ સમાધિષ્ઠ તપસ્વિનીના ઉજ્જલ હૃદયની સાક્ષી પૂરતો હતો. મહાદેવીના કપાળ ઉપર વિભૂતિનું ત્રિપુંડ ચળકતું હતું; મીંચાઈ રહેલા નેત્રયુગલ ઉપર દીપબ્યોતોનો પ્રકાશ રમતો હતો. તેની આકૃતિ તેજોમય સુંદરતા આજ અલૌકિકજ હતી ! તેના ઓઠ ઉપરના શબ્દો બળડયા-ન બળડયા, એવામાં દિવ્ય તેજનાં કિરણોથી ઓરડી છવાઈ જવા લાગી. યોગિનીનું અન્તઃકરણ ઉઘળવા લાગ્યું, તેનો આત્મા પ્રકૃષ્ટિત થવા લાગ્યો, તેના મ્હેં ઉપર એક સુરમ્ય સ્મિત રમવા લાગ્યું : પ્રકાશનાં કિરણોમાં શાન્ત, મનસ્કાન્ત, સત્વગુણમય, પારલૌકિક ધૃતિમય, એક પરમ સાધ્વીના મુખાર્વિન્દનું દર્શન થયું.

* * * * *

નિર્મળઆળા અને મહાદેવી સરસ્વતીની હવે ઘણીજ અગડી ગયેલી હાલત વિષે વાતચીત કરતાં બેઠાં હતાં; એવામાં સાધકલ દોડાવતો, ઉતાવળો ઉતાવળો ચન્દ્રકાન્ત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈને શ્રીમતી ચમકી : “ડોક્ટર ? હું તમારા ઉપર આધાર રાખીને જરા અડધો કલાક ખહાર આવી એટલામાં—તહમે પણ ખશી ગયા ?—આજ ને કાંઈ થયું તો તેના જવાબદાર તહમેજ છો ! તહમે લોકો બહુ બેકાળજી રાખો છો. ખહેન પાસે કોઈ બેઠું છે કે એમને એમજ ?”

હમણાં હમણાંની સરસ્વતીને ઘણાંખરાં મનુષ્યોએ ખહેન કહેવા માંડી હતી.

“મિસ. ડોક્ટર,” તેણે શોકપૂર્ણ, અશ્રુમયી નયનથી જવાબ દીધો : “હું ત્યાંથીજ અને તહમને બોલાવવા આવ્યો છું. તમારા ગયા પછી તરત ભાભીને લોહીની ઉલટી થઈ અને અશરેક લોહી તૂટી પડ્યું !”

“અરરર !—પછી કાંઈ ઉપાય લીધા કે કેમ ?”

“હાજી; હું ઉપાય લેતો’તો, એવામાં ડોક્ટર ઇસ્માએલજીને બોલાવ્યા હતા તે ત્યાં આવી પહોંચ્યા; ઉલટી થયા પછી છાતીમાં એમને ઘણુંજ દરદ થાય છે અને ગભરાય છે; ડોક્ટરે પણ આજ તો આશા મૂકી દીધી છે. એ બંગલે બેઠા છે ને મહેને તહમને બોલાવી લાવવા મોકલ્યો.” મહાદેવી તરફ ફરીને તે પ્રણામ કરી બોલ્યો : “મૈયા, પ્રણામ કરું છું.”

“કલ્યાણ થાઓ; ભાઈ !—પણ આજ ખહેનની હકીકત બહુ ભયભરેલી સ્થિતિ બતાવે છે ?”

“ અરે મૈયા, એમને બહુ દરદ થાય છે, અને લોહી પડ્યું તથા બેચેની પણ ઘણી છે : એ બધાં ખોટાં ચિહ્ન છે. ” નિર્મળબાળાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

“ મૈયા, આપણું એક રત્ન જાય છે, હોં ! ”

“ શ્રીમતી ! એ આત્માને જીવનભારનું એટલુંજ વહન નિર્મોહ થયેલું હશે. જગદંબાની જેવી ધૃષ્ટા ! ”

“ પણ મૈયા, એમને દરદ થાય છે, એ નથી જોવાતું ! એતો એજ સહન કરે. આટલું દુઃખ બીજા કોઈને હોય તો તહેતી બૂમોથી આખો બંગલો ત્રાશી જાય ! ” ચન્દ્રકાન્તે કહ્યું. “ ડોક્ટર પણ એ દરદ ઓછું કરી શકતા નથી. છેલ્લા ઉપાય તરીકે હમણાં અમે ઘેનની દવા આપી છે ! પણ મહેને તો તહેના ઉપરયે બહુ વિશ્વાસ નથી અને ઉલટી અશક્તિ વધારશે. ”

“ મૈયા, હું જાઉં છું ત્યારે, ” નિઃશ્વાસ મૂકીને નિર્મળબાળા ઉઠી : “ તહેમે પણ નિત્ય કર્મથી ક્ષારગ થઈને આજ જરા જોલાં પધારજો. તહેમારો હાથ એમના શરીર ઉપર મૂકશો તોયે એમની ઘણી પીડા ઓછી થઈ જશે.—હું જમને ગાડી પાછી મોકલું છું. ”

ચન્દ્રકાન્ત અને નિર્મળબાળા ગયાં. પણ મહાદેવીનો મનનો ઉદ્દવેગ ઓછો થવાને બદલે વધવા લાગ્યો. એ બંનેના દેખતાં જે ધૈર્ય અને શાન્તિ તહેમણે ધારણ કરી રાખ્યાં હતાં, તે તહેમના ગયા પછી ન રહ્યાં ! તહેમનો સરસ્વતી ઉપરનો સ્નેહ કેવળ અપૂર્વ, અમાનુષી હતો. જ્યારે આપણી પ્રણયમૂર્તિઓ કંઈ સહન કરે છે તે આપણે તે જોઈને રહેવું પડે છે—આપણી મ્હોટામાં મ્હોટી શક્તિ, આપણા હૃદયનો વધારેમાં વધારે વેગ, તે ઓછું કરવામાં કાંઈજ કરી શકતો નથી, ત્યારે આપણી મનોવ્યથા કેટલી અને કેવી હોય છે, તહેવું તો મનુષ્ય માત્રને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન હશેજ !

અને મહાદેવી પોતાના તપોબળ, આત્મબળથી પણ કંઈ કરી શકતાં નહોતાં એથી તો હેમને ઉલટું વધારે દુઃખ થયાં કરતું હતું. અન્તે હેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું : અને હેમણે એકલાં બેઠાં બેઠાં પુષ્કળ રોધને પોતાનું હૈયું ખાલી કર્યું. પોતાનાં ગુરુપત્નીના અવ-
સાન સમય પછી હેમની આંખમાંથી સ્વતન્ત્ર વહેતો આ અશ્રુપ્રવાહ પ્હેલોજ હતો. ને હેણે પૂર્વસંબન્ધ-પુરાણ સંસ્કાર સ્મૃતિ પ્રદેશમાં પુનઃ જાગ્રત કીધા. મૃત્યુશૈયા ઉપર પોતાનાં જનનિ સમાન ભક્તિ મૈયાએ કહેલાં વચન હેમને યાદ આવ્યાં : “દેવી ! તું માનવીઓનાં અલ્પ આયુષ્ અને કર્મ બન્ધનનાં વહેણમાં ભળવા માગે છે; ત્યાં કદિ દ્રસાઈ પડે તો મ્હારું સ્મરણ કરજે : જગદંબાની ઇચ્છા અનુસાર હું ત્હને સહાય કરીશ.” આ સ્મૃતિએ હેમના અન્તઃકર-
ણમાં સચેતનતાનું અમૃત રેલાવ્યું અને તરતજ આનન્દની ઊર્મિઓ હેમાં સ્વચ્છંદે ઉછાળા મારવા લાગી.

“ઓ મૈયા, તુંજ મ્હારી ખરી માતા છે; ત્હેંજ મ્હને પવિત્ર, સાધુ જીવન અર્પ્યું છે; અને તુંજ મ્હારા ક્ષાન્ત હૃદયનું વિશ્રાન્તિ-
સ્થાન છે !” એમ બોલી તે ઉઠ્યાં અને પોતાની સેવાપૂજા કરવાની જોરડીમાં ગયાં; જ્યાં હેમના હૃદયનયન આગળ ભક્તિ મૈયા પ્રત્યક્ષ થયાં.

* * * * *

“દેવી ! પુત્રી ! આમ કલ્પાંત કર્યે ક્ષણ શું ?—જેનો અહિં ખપ છે તેની જરૂર જગદંબાના દરબારમાં પણ કેમ નહિં હોય ?... મ્હને ગ્જાનિ એટલીજ થાય છે કે વિશ્વના સર્વ આત્માઓની સાથે રાખવાનો એક સરખો બન્ધુભાવ વીસરી નહ, તું એકપક્ષી પ્રીતિ-
બન્ધનમાં પડી, એક આત્મજીવનમય થઈ, વધારે વધારે સંસારવિલીન બનતી જાય છે !” શોકથી આચ્છાદિત થયેલે મ્હેરે ભક્તિમૈયા બોલ્યાં.

સ્વર્ગસંગીતના મધુર સૂરના જેવો નન્દન તે સ્વર હતો; અનિલની સૌરભભરી મૃદુ લહરિઓ લતાકુંભેમાંથી જાણે ધીમે ધીમે પસાર થતી હોયતી એમ મન્દ લલિત સુગન્ધી ચોપાસ ઝરતી હતી. મહા-દેવીએ આંસુ હોઠ નાંખ્યાં.

“મૈયા, યોગજીવન કરતાં પ્રેમજીવન કેવી રીતે ઉતરતું છે ? ભક્તિ એ પ્રેમનીજ આત્મતિક સ્થિતિ શિવાય ખીલું શું છે ? સ્નેહસમાધિને લીધેતો ભગવતી ઉમામૈયા પરમ યોગીન્દ્ર ભગવાન શકરથી પણ વધારે સામર્થ્યવાન છે !”

“પણ પુત્રી, તું એક વાત વિસરે છેઃ સ્હાવું એટલે રોવું નહિં પણ રહેવું; સમજ ?—સંસ્કારી આત્માનું નિવાસસ્થાન એક આત્મમન્દિર નહિં, પણ આખું બ્રહ્માંડ,—અનન્ત બ્રહ્માંડો તારાંજ નેમ્યે ! સર્વ જીવનમાં એક સરખો પ્રીતિભાવ રાખવો; અને તે આપણા પ્રેમથી આચ્છાદિત થયેલા જીવોનું કલ્યાણ થાય તેમ કરવું, તેમની વાસનાઓ દિવ્ય માર્ગે જહેવરાવવી, તેમના હૃદયપ્રદેશમાં સ્વર્ગીય સુધા રેલાવવીઃ એજ પ્રભુનો પ્રેમ છે. છતાં એકજ જીવનમાં તારો આત્મા વિલીન મયો છે તો બલે. તારા પુણ્યપાદ ગુરુજીની પણ—તારી પાર્થીવ વાસનાઓના ધ્વંસમાટે, તારા હૃદય વિહારની વિશુદ્ધિ માટે, અને તારા આત્મસંસ્કારના ઉદ્ધાર માટે—એજ ઈચ્છા છે. અસ્તુ ! પરન્તુ તારાં ઉદાર, પ્રણયી મનોરાજ્યમાં જે મૂર્તિ અત્યારે વિરાજમાન છે, તે કદિ પણ લુપ્ત થવાની છે ?—શું પ્રેમ, જેને જગત્ જાંઘળી માને છે તે, ક્ષણિક દેહ ધારણ પર્યન્તજ રહેવાનો ? પુત્રી ! તારા આત્માનાં હૃદયન સિધિલ થઈ ગયાં છે. તારું બળ ક્યાં ગયું ?—પ્રેમ એ સનાતન જીવનને ચોપતું દિવ્ય સંગાન છે, જગદંબાના દરબારનો અખંડ ન્યોતિ છે, પરમ પુરુષના

અન્તરાત્માનો નન્દન સુવાસ છે; તે જેટલો આત્મત્યાગ ભર્યો, જેટલો પ્રભુતામય, જેટલો તન્મયતાથી પ્રકૃષ્ઠ, તેટલોજ સુન્દર, ઉન્નત, દિવ્ય થઈ શકે છે. દેવી ! એ આત્માને આ દેહ ત્યજી જતાં રોકવાનું તારા આત્મામાં શું બળ નથી ? જગદંબાની દયાનું તું પાત્ર છે : પરમાત્મ સ્વરૂપ તમારા ગુરુજના અમાનુષી પ્રીતિ-પક્ષપાતનું તું સ્થાન છે. અન્નેનાં આત્મનયન તારી તરફ વળેલાં હું અસારે જોઉં છું. તો તું શું ન કરી શકે ?-પણ પુત્રી, મૈયાભગવતીની ઇચ્છા સફળ થાઓ ! તું હાલ જેને માને છે તે સત્ય જીવન નથી. તું તારા આત્મબળથી તે આત્માનું પોષણ કર : અને તમારી આ ક્ષણિક જાંઘળી પૂરી થયા પછી તે તથા તું અનન્ત બ્રહ્માંડમાં અસ્પર્શ તમારાં ઉડ્ડયનો અનિમેષ નયનથી નિહાળી શકશો અને સાથે સાથે ભગવતીને પારે વહન કરી શકશો. તે આત્માનું તપોબળ તારા કરતાં પણ વધારે ઉન્નત છે : પણ વાસનાઓની જળમાં તે વધારે ગુંથાયેલો છે, તેને મુક્ત કરવાનું કામ તારે માથે છે. પોતાની પ્રયણમૂર્તિની ઉન્નતિ એજ પ્રેમી હૃદયનો ખરો ધર્મ નથી ?-પછી સનાતન કાળસાગરમાં જન્મ શું, મૃત્યુ શું ?-વર્તમાન શું, ભવિષ્ય શું ?-એક્ય શું, ભિન્નતા શું ?-બન્ધન શું, મોક્ષ શું ?...તારા આત્મ-અન્તરમાં દૃષ્ટિ નાંખી જો; તેનું યથાર્થ ગૌરવ તારાથી અગ્રાત નહિ રહે. અને ભગવતી જગજ્જનનિ પણ ક્યાં તારાથી દૂર છે ? સત્યપ્રેમી આત્માઓનું નિવાસમન્દિર-જગદંબાની હૃદયકુંજ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલીજ છે, સર્વ દિશાઓમાં ઝળહળતી વિસ્તરેલીજ છે !

દિવ્ય પ્રકાશ અદૃશ્ય થયો : ધીના દીવાનો મન્દ જ્યોતિ અન્ધકારમાં ઝાંખો ઝાંખો પ્રકાશતો હતો, પણ મહાદેવીના આત્મજ્યોતિનું તેજ ખરેખર પ્રકાશ ભર્યું ઝળકારા માર્ગો કરતું હતું. તેમની હૃદયવ્યથા વિહુસ થઈ ગઈ હતી.

“મૈયા ! જગદંબા ! ગુરુમહારાજ !” તે બોલ્યાં : “તમારી સર્વની પ્રીતિના પાત્ર તરીકે યોગ્ય રહેવાને હું નિરંતર પ્રયત્ન કરીશ કરું છું અને કરીશ; પણ તમારી કૃપાવિના શું બની શકે એમ છે ?— માટે તે કૃપાની તો સર્વદા હું તરશી રહીશજી !...મૈયા, મૈયા ! તારું રહેવું સત્ય હોય, મહારા આત્મામાં કાંઈ પણ બળ હોય, જગ-જગનનિ ! તારી દયાનો પ્રસાદ મને મળતો હોય, ગુરુમહારાજ ! તમારી પ્રીતિનાં કિરણ મહારા ઉપર ઢળતાં હોય, તો—એટલું તો કરો—મહારે મહારી ખહેતીના આ જીવનને બચાવવું નથી, મહારે ત્હેના આત્માનો ઉચ્ચ માર્ગ બંધ કરવો નથી, મહારે મહાન્ પ્રભુની ઇચ્છાના પ્રવાહમાં આડે આવવું નથી—પણ, હું જન્મથી તે અત્યાર સુધી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી રહી હોઉં, મહેં નિષ્પાપ વૈધવ્ય અત્યાર સુધી પાળ્યું હોમ, મહારે જીવન પવિત્ર, આત્મત્યાગી, સુવિચારમય રહું હોય તો,—સરસ્વતીની આ જાંઘી ટકે ત્યાં સુધી એના શરી-રની પીડા અને વ્યાધિનો તાપ દૂર થાઓ, એવું જીવન વધારે પ્રી-તિમય—ભક્તિમય થવું રહો, અને અન્તે જગદંબાના તેજોમય સ્વરૂ-પેજ ત્હેનો આત્મા પરજીવન પ્રાપ્ત કરો !”

યોગિનીના આત્મબળનો વિકાસ ચોતરફ ધ્રુતિમય રેલાતો હતો, અને ધીના જાંખા જાંખા દીવા ગુલ થયા છતાં ઓરડી પ્રકાશથી ભરપૂર હતી; જાણે પ્રભુધામના દેવદૂતો પૃથ્વી ઉપર રમવાં લાગ્યા ન હોય એમ, ક્ષણવાર, સર્વત્ર, સર્વ શાન્ત, કાન્ત થઈ રહું દેખાયું !

૫. મૃત્યુશૈયા ઉપર :

ક્ષયના મહા ભયંકર રોગ—અસાધ્ય વ્યાધિની પીડા ખરેખર સહન કરનારજ જાણે છે : ધણું ખરું એ દર્દ યૌવનમાં ખીલતાં મનુ-ષ્ય—ખાળકોના ઉપરજ હુમલો કરે છે અને એકવાર બ્યાં વળગ્યું એટલે વળગ્યુંજ ! અનેરી આશ્વાભર્યું જીવન, સોનેરી સ્વપ્નાંમય યૌવન,—એ

દર્દનો ભોગ થઈ પડે છે; અને જ્યારે જીંદગીનાં સુખ ભોગવવાનો સમય સમિપ આવે છે ત્યારે-તે ખેલાં તો ક્યારનાંએ, -કાળયવનમાં એરીલાં નયન મનુષ્યાળક ઉપર ધુરક્રિયાં કરી રહ્યાં હોય છે ।

સરસ્વતી એજ આસુરપંડામાં સપડાઈ હતી; અને હવે તેના ઐહિક જીવનની ઘટિકાઓ પણ ગણીગાંઠીજ રહી હતી । એકસોને પાંચ પાંચ ડિગ્રી સુધી તાવની ઉષ્ણતામાં શરીર દગ્ધ થઈ જાય અને પંચાણું પંચાણું ડિગ્રી સુધી ઉતરી જતી શરદીથી થઈ રહેતી જીવની ત્રાસતપ્ત સ્થિતિ; ઉધરશના પરિખળમાં નિત્ય થયે જતો વધારો, તેની પ્રચંડ વ્યથા સામે ટક્કર લેવાની શરીરની હર-હમ્મેશ વધ્યે જતી કમતાકાત હાલત, ખોરાકના વજનમાં ઘટાડો અને વ્યાધિની વેદનામાં નિરંતર થયે જતી વૃદ્ધિ : આ સર્વમાં ઉછરતાં મનુષ્ય જીવનનાં કુમળાં મૂળ બળા જઈ, શરીર પોષણહીન, તેજહીન, શક્તિહીન બની જાય, એમાં શું આશ્ચર્ય ?

લોહીની ઉલટી થયા પછી તો દાકતરોએ તેની છેલ્લી આશા પણ મૂકી દીધી હતી અને તેના શરીરમાં વ્યાધિની જે અસહ્ય પીડા થયાં કરતી હતી તે કેવળ દયાજનક હતી-વૈદ્ય દાકતરોથી પણ શાન્ત કરી શકાય તેવી નહોતી : છતાં, તે થોડા વખત પછી અચાનકજ બંધ પડી ગઈ, અને ત્યાર પછી જોકે સરસ્વતીનો જીવન-જ્યોતિ અસ્ત થવાને ઓછો ઓછો પ્રકાશવાન થયે જતો હતો, તોપણ દેહકલ્પની વ્યથા હવેથી બંધ થઈ ગઈ. ડાક્ટર ઈસ્માએલજી અને ચન્દ્રકાન્ત તેવું કારણ સમજી શકતા નહોતા, અને નિર્મળ-બાળા પણ માત્ર કલ્પનાજ કરી શકી હતી ।

પણ કોણ જાણે શું થયું કે હવે દરદ ઓછુંજ થઈ ગયું. અને તેની સાથે સરસ્વતીને એમ પણ લાગ્યું કે મ્હાફે શરીર હવે વધારે વખત ટકવાનું નથી. તેને ખેલાં જે થોડી ઘણી પણ જીવન-

ધાલસા હતી—અને મૃત્યુશૈથ્યા ઉપર સૂતેલી કંઈ આશાભરી. બાળ-કીને તે નથી હોતી ?—તે હવે ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી. અને ત્હેના અન્તઃકરણ ઉપર જીવનનો સ્હેજ પણ રંગ રહેલો તે બદલાય જઈ હવે તે નિર્મળ, ધવલ અને શાન્ત બની રહ્યું.

તે પથારીમાં સૂતી હતી; બપોરના બે વાગ્યા હતા. પ્રબોધ-ચન્દ્ર પાસે બેઠો હતો; એવામાં ગુલાબ અને લલિતા અંદર આવ્યાં; ત્યાં પ્રબોધચન્દ્રને દેખીને ગુલાબ પાછી ફરી; અને એકલી લલિતા પાસે આવી. આ જોઈને પ્રબોધચન્દ્ર ઉઠ્યો.

“ મહોટાભાઈ, બેસોને. હું આવીને ત્હમે જાઓ એતો બોલું ! ”

“ ના બહેન, મ્હારે જરા નવીનખાણુ પાસે કામ છે. હું હમ-ણાં આવું છું. તું બેઠી તો છે ને ? ” ત્હેણે પોતાની પ્રિયપત્ની સામે જોયું; અને ત્હેની સાથે આંખ મળી એટલે તે ખદાર ગયો. લલિતા ખાટલા નજીક બેઠી.

“ લલિબહેન, આવોને પાસે; ખાટલા ઉપર આવો ! ” સરસ્વતીએ મ્હોં મલકાવીને કહ્યું : “ ત્હમે આવો છો ત્યારે મ્હને બહુ સાઈ લાગે છે. બે દહાડાથી કેમ ત્હમે ને જી જણાયાં નથી ? આજ તો મ્હને દરદ ઓછું છે. ”

“ બહુ સાઈ થયું, બાબી ! ” લલિતા બોલી : “ જોને ઠા-કોરજી ત્હમને હવે ઝટ મટાડી દેશે. હવે ત્હમારા ગ્રહ પણ સારા છે તો ! બાપા ફેટા'તા—એતો જરા જીને શરીરે દીક ન્હોતું ને ખાઈ ધનકોરમાશી તાવે પડ્યાં'તાં એટલે હું રોડાઈ ગઈ'તી. બળ્યું, જીવ તે કેમ રહે ?—પણ રડ્યો બંગલો દૂર પડ્યો એટલે આવતાં વારજ થઈ જાય છે. બાકી જી ને બાપા તો મ્હોમાં જીમ ધાલતાં નથી, જીમ ! ”

થોડીવાર બંને ગુપચુપ રહ્યાં. લલિતા : સરસ્વતીના ખાટલાને અડીને બેઠી બેઠી ત્હેના પગે હાથ ફેરવવા લાગી.

“લલીપ્હેન,” સરસ્વતીએ ધીમે ધીમે કહ્યું: “લલીપ્હેન, આજ મ્હારું મન ખાલી કંઈ છું; હોં, પ્હેન ! ખોટું તો નહિં લગાડોને ?—જુવો પ્હેન, મ્હારાથી બનતું—ન બનતું પણ હુંતો ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે મ્હારાથી થતું તે ઘરમાં કરતી. પણ મ્હારાથી ઘણીવાર કંઈ એવુંયે થઈ જતું હશે કે જેને લીધે ત્હમને ને જીને અને ગુલાબબાબીને ખોટું લાગવાનું થતું હશે !—પણ જુવો પ્હેન, હવે મ્હને મટવાનું નથી. મ્હારો રોગજ ન્હારો છે; ત્હમે જાણો છો ને પ્હેન, કે મ્હારી આય બધીય જતી રહી છે ને ઉધરશ ખાતાં પણ જીવને આવે છે ! એટલે હું આજ જે કહું તે માટે ખોટું ન લગાડતાં ને એ મનમાં રાખજો હોં; પ્હેન ! તિ’ દુહાડે ત્હમે મ્હારે માથે ત્હમારી વીંટી ચોર્યાનું આજ મૂક્યું’તું, હું કબૂલ કંઈ છું કે એમ કરવાનું કારણ તો હતું,—ત્હમને ખબર નહિં કે એ વીંટી શી રીતે મ્હારી ઝાંપીમાં આવી. પણ એતો મ્હારીજ હતી. અશે !” ત્હેણે પોતાની પથારી તળે દાબેલી એક હીરાની મૂલ્યવાન વીંટી કહાડીને લલિતાના હાથમાં મૂકી : “પ્હેન, આ વીંટી મ્હેં એજ વીંટીના સંભારણા તરીકે કરાવી રાખી છે—મ્હારા પૈસાની કરાવી છે, એ જાણે છે અને એમની સલાહથીજ એ ત્હમારે માટે મ્હેં કરાવી છે, માટે લ્યો ; જ્યારે પ્હેરો ત્યારે એટલું યાદ લાવજો કે એ વીંટીની આપનારીએ ત્હમારી વીંટી લીધી નહોતી અને કદિ લીધી હશે તોયેતે નિર્દોષપણામાં, અજાણપણેજ બન્યું હશે ! પ્હેન, જુવો, ગુલાબબાબી બાળક છે, કમળાપ્હેન હજી ન્હાનાં છે; ઘરનો બધો ભાર ત્હમારે માથેજ છે. જીતું શરીર સાંચું રહેતું નથી, તેથી બાપાની હાથ લાકડી પણ ત્હમેજ છો : પણ ત્હમે, લલીપ્હેન, હવે જરા નિર્મળબાળા જેવી સાધ્વીઓની વધારે સોખત રાખતાં જાઓ ! ત્હમારો દોષ નથી પ્હેન; આપણાં ઘરસંસારના રીતરિવાજનોજ એમાં વાંક છે. પણ જુવો, પ્હેન ! ત્હમને કોઈની સાથે બનતું

નથી, હેનું કારણ કાંઈ સમજાય છે ?—જેન, આપણે એવાં શાં હોઈએ જે કાંઈની સાથે પણ આપણને ના બને ?—તમારી હાલત બણી તો વિચાર કરો ! આપા તો આજ છે ને કાલ નથી : ઘરમાં કાંઈ બહુ પૈસો નથી—આખર લાખ રૂપિયાની છે પણ તે કાંઈ વટાવાતી નથી—એટલે તમને બહુ મુશ્કેલ પડશે. હું હોત તો કાંઈ ફિકર નહોતી : હુંયે ગમે તેવી હતી અને તમને પણ ગમે તેવાં હતાં; પણ તમને મહારી કોટે વળગેલાં હતાં,—મહારી જોઈને જેવાંજ હું તો તમને મહારા મનથી ગણતી.—હવે વાળું બધું બદલાઈ જશે. શુદ્ધાબલાનીનો સ્વભાવ જરા વધારે આકળો છે, અને મહારી પછી આવશે તે પણ કાણ જાણે કેવીયે હશે ! માટે હવે તમને, જુવો જોઈને, જરા સંભાળીને ચાલો. તમારા બાઈનું પણ બધું કરવાનું તમારેજ માથે છે : અને જીવું ને આપાનું તો હોય તેમાં નવાઈજ શી !—માટે ખોટું ન લગાડશો, જોઈને ! હું તમને ‘મહારાં છો’ સમજીનેજ કહું છું. ના, જોઈને ! આ વીંટી અહીં મૂકી દેવાની નથી. જોઈને, મહારા સમ લઈને ન જોરો તો !—મરવા સૂતેલી ભાભીનું આટલું વચને નહિં પાળો ?”

“બાળી એ રાંડ વીંટી !” લલિતા રોઈ પડી : “ભાભી, ભાભી ! તમારા જેવું રતન અમારા ઘરમાંથી જવા બેઠું છે, ને મહેંતો એ જાણ્યું છે ત્યારથી મહારાં તો કાળજી બાળીને રાખ થઈ જાય છે : ભાભી ! મહારા સમ, મહેને માફ કરો ! મહારા જેવી નહારીનેયે તમને કેટલું કરતાં ?—અને કેવી છાતી ઉપરને છાતી ઉપર રાખતાં ?—તમને ઘરમાંથી ગયાં છો ત્યારનુંજ, ભાભી, કામ શું છે ને કેમ થાય છે તે મહેં જાણવા માંડ્યું છે. ભાભી, મહારા મનમાં તો ધણીવાર એમજ થઈ જતું હતું કે અહિં આવીને તમારે પગે પડીને માફ માગું જે—મહારાથી બૂંડાથ થઈ ગઈ તે થઈ ગઈ; પણ

હવે ત્હમે એ તરફ ન જશો. બાબી, ત્હમે આવી હાલતમાંયે ત્હમારી મિઠાશ મૂકતાં નથી એ જોધને છાતી ચીરાઈ જાય છે !”

લલિતા હસકે હસકાં ભરીને રોઈ પડી. “લલીબ્હેન, બ્હેન ! આ શું કરો છો ? કોઈ આવશે !” સરસ્વતીએ આંસુ ભરી આંખે કહ્યું.

“ઓ બાબી, ત્હમને પરમેશ્વર શું કામ લઈ લેતો હશે ? ત્હમારે તો જનમ મરણનો ફેરો છેજ નહિ, ત્હમે તો ખરેખરાં સતી છો. જીવોને માતાજીયે ત્હમારા ઉપર કેટલો બધો બહાવ રાખે છે, પણ...બાબી, ખોટું ખોવાય નહિ. નહિ તો હું શું નથી મરતી ? આવાં ત્હમે ઉઠીને આમ ચાલી જવા બેઠાં છો ને મ્હાઈં કરમ હજીયે પુટપુટું નથી. ત્હમે તો મ્હને ઘણીયે નમાવી લીધી, બાબી ! પણ આ કરમમાં તો હજી શીયે કાળી ટીલીયો આવવાની લખી હશે !... ઓ મ્હારાં બાબી ! જે એમ થતું હોત કે મ્હારાથી ત્હમારે બદલે જવાતું હોત તો અલારે મ્હારો પ્રાણ ફહાડી નાંખત ! બાબી, હું ખોટું ફહેતી નથી. મ્હારાથી જે થયું તે થયું : હવે મ્હને માફ કરો.” ત્હેણે પોતાનો હાથ સરસ્વતીને ગળે લગાડ્યો. “ત્હમારા સમ, બાબી, મ્હારી આશાના સમ !—હું હવે ન મુઘડું તો, મ્હને માફ કરો !”

સરસ્વતીની આંખોમાંથી પણ આંસુ ચોધાર આલ્યાં જતાં હતાં. લલિતાએ પોતાના છેડાથી લોહી નાંખ્યાં : “મૂઠું હું ! બાબી, એ બધું હવે ભૂલીજ જાઓ. મ્હારે લીધે ત્હમાઈં શરીર વળી વધારે બગડશે.”

બાબીએ નણુંદના હાથ ઉપર એક પ્રેમભર્યું, મધુરું ચુંબન લીધું ! એવામાં શુદ્ધાબ અંદર આવી. તે આ દેખાવ જોતી, આ વાતચીત સાંભળતી, ખારણાની તડ આગળ ઉભી હતી. ત્હેના અન્તઃકરણ ઉપર પણ આ પવિત્ર દેખાવની અસર થયા વિના ન રહી.

હેની આંખોમાંથીયે આંસુની ધારા વહાં કરતી હતી. તે આવીને ખાટલા આગળ ઘુંટણીએ પડી અને હેણે સરસ્વતીનો ખીજો હાથ લઇને પોતાની છાતી ઉપર મૂક્યો.

“આ શું, ગુલાબભાભી !—આવોને, અહિં ખેસો; કેમ છે લવિંગી ને અરુણને ?” સરસ્વતીએ વાત ફેરવતાં પૂછ્યું.

“ભાભી, ત્હમે લલીબહેનને તો માફ કર્યું પણ એમનો કાંધ વાંક હતોજ નહિં. મહેં એમને જેવું સમજાવ્યું હેવું ત્હમણે માન્યું પણ ખરો ગુન્હો તો મ્હારો છે, ભાભી !—મહેંજ...લલીબહેનની વીંટી લીધી હતી ! (મ્હારી પાસે છે લલીબહેન, હું ઘેર ત્હમને આપી દઇશ.)—બાઈ સાહેબ, છોકરમતમાં થઇ ગયું ! અને...પછી, ભાભી મ્હને માફ કરજો,—પણ કોણ જાણે શું થઇ ગયું જે,—અદેખાઇ ને ઝેરને લીધે મહેં ત્હમાફે નામ લલીબહેનને દઇ દીધું ! ત્હમારી વીંટી જોઇને મ્હને કાંઇ કાંઈ થઇ આવ્યું, ભાભી !—મ્હારો પણ ગુન્હો માફ કરો ! મહેં ત્હમાફે ખૂંડે બહુ તાક્યું છે !...બાઈ સાહેબ, હવે કહી દીધું એટલે જ પ વળ્યો. પણ ભાભી, ત્હમે—મહેં આટઆટલું કર્યું તોપણ લલીબહેનને મ્હોંયે પણ મ્હાફે જરાય વાંકું નથી બોલતાં એના કરતાં ખીજ વધારે રૂડી બલાશ કેમ ?—મ્હને પણ માફ કરો : લલીબહેન કરતાં હું વધારે અપરાધી છું. પણ મ્હને માફ કરો. આજથી હું પણ સુધરીશ. ભાભી, ત્હમે એમને બધાંને ત્હમારા જેવાંજ બનાવો.—એમને ત્હમારા તરફ આટલી બધી લાગણી જોઇ વખતો વખત મ્હારા મનમાં ખાર ને ઝેર ભરાતું !—પણ, ભાભી, ત્હમારા સભાવતું તો મૂલજ નહિં થાય. બધાં ત્હમને વળગ્યાં ને વળગ્યાં રૂંહેતાં હેતું ખડું કારણ તો ત્હમારી પોતાની બલાશજ છે. માટે હવે ‘ગઇ-ગુજરી જતી’ કરો ને મ્હારો વાંક—અપરાધ તો ઘણાય મ્હોટો છે પણ—માફ કરો !” તે સરસ્વતીના હાથને વળગી પડી.

“ મહારાં વહાલાં ગુલાબબાબી !” સરસ્વતીએ કહ્યું : “ જીવવું
 મરવું તો કોઈના હાથમાં નથી. પણ આપણી રૂહેણીકરણી સારી
 રાખવી એ તો આપણા વશની વાત છે. હું ખરેખરા અંતઃકરણથી
 ત્હમને માફ કરું છું એટલું જ નહિં પણ લલિખ્હેનની તરફથી પણ ખાત્રી
 આપું છું કે એમણેય ત્હમને માફજ કર્યું છે. મ્હને ત્હમારા ઉપર પ્રીતિ
 એવીને એવીજ છે, ત્હની ખાત્રી તરીકે મ્હેં આ ત્હમારે માટે એ-
 રિંગ કરાવી રાખ્યાં છે તે લ્યો પ્હેરજો. અને ત્હમે પણ, ખ્હેન !
 લલિખ્હેનની સાથે, કમળાખ્હેનની સાથે, શ્રીમતી જેવી સારી બાય-
 ડીઓની સોખત રાખજો કે જેથી જીંદગી સુધરી જાય. ખ્હેન !
 ચન્દુબાઈના સારા ગુણોનું મૂલ થાય તેમ નથી અને ત્હમને ત્હમે
 જરા ઓપાવી-દીપાવીને ઠેકાણે આણુશો તો ત્હમારા જીવનનું કલ્યાણ
 થઈ જશે. ગુલાબ બાબી, લલિંગીને અને અરુણને ખાસ કરીને
 સંભાળજો; ખ્હેન, ત્હમે એ બાળકમાં જરા બેકાળજી છો. પણ જેવાં
 માળાપ ત્હેવાં છોકરાં.—ત્હમે બીજી કાંઈ ચિન્તા રાખશો નહિં અને
 મરવા સૂતેલી બોળાઈનું એટલું તો કહ્યું માનજોજ, કે બીજું ગમે તે
 થઈ જાય તો ફિકર નહિં પણ પ્રિય પતિને તો કદિજ દુભ-
 વવા નહિં.”

આ સદ્વાક્યોનું અભિજરણ શુષ્ક, ખરાબાવાળા, રેતાળ પ્રદે-
 શોમાં થઈને વ્હેતું ન્હોતું. લલિતા અને ગુલાબનાં જીવનનો ઉદ્ધાર
 થવાની પવિત્ર પળ આવી હતી, ત્હેનો આ મૃત્યુશૈથ્યા ઉપર સૂતેલી
 સાધ્વીએ લાભ લઈ લીધો, અને ત્હેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ત્હે-
 મના બંનેના મનોવિકાર, આચારવિચાર જે કે સ્વર્ગ તરફ વ્હેતા
 થવાને ઘણીવાર લાગી, તોપણ હવેથી નરકની દિશાનો તો ત્હેમણે
 હમ્મેશાંને માટે ત્યાગ કર્યો; અને આજથી ત્હેમનાં અંતઃકરણનાં
 ગાદાં વાદળાંમાં પણ એક આશાજનક રૂપેરી દોરો તો ફૂટેલો રહ્યોજ.

નણુંદ અને બાબીએ સરસ્વતી પાસે બેસી રહીને, ક્ષણે ક્ષણે આંખોમાં ઉભરાઇ આવતાં આંસુ દહોતાં દહોતાં પણ ધણા લાંબા વખત સુધી આવીને આવી વાતો કરીજ કરી : હાથમાંથી છટકી જતી બાબીને કેમ કરીને છાતી સરસી જડી રાખીએ અને તેની પાસે વખત બહેલો બહેલો કેમ નહાશી જાય છે-એવું એવુંજ કંઇ આજ હૈમનાં બંનેનાં મનમાં થઈ રહ્યું !

પ્રકરણ ૧૨ મું : સ્વપ્ન અને જગત.

૧. આત્માઓનાં ઉડ્ડયન :

“ And beyond our eyes,

“ The human love lies,

“ Which makes all it gazes on Paradise. ”

—Shelly.

(અને આપણી દૃષ્ટિમર્યાદાની પણ ખંડાર, માનુષી પ્રેમનું રહેણાણ છે; જે પોતાના નયનમાર્ગમાં આવતા સર્વને સ્વર્ગરૂપ બનાવે છે.)

મધ્યરજનિ ગઇ હતી. સ્વર્ગનાં નન્દનવનની ખુશબો પવનની પાંખો ઉપર સ્વારી કરતી ચોતરફ વિસ્તરતી હતી. ઉજ્જવલ અન્દ્ર-મંડળમાંથી ઝરતાં મુક્તામય કિરણોમાં વિહરતા દેવદૂતોનાં ટોળાં રૂપેરી કળશો ભરી ભરીને દિવસના તાપથી તપેલી-નૃપાતુર થઇ ગયેલી પૃથ્વી ઉપર, ‘ ઉજળી દૂધ જેવી ’ અમૃતમય આદલાદ આપતી, મિઠી શીળા આંદની ઢોળતાં હતાં. પ્રેમભર્યા જીવનના આનન્દ-ઉર્મિ, રસકુન્દોનાં સુધા ઝરણાં જગતમાં રેલાવતાં હતાં.

એક સુન્દર બગીચો હતો; જેમાં વિવિધ જાતિનાં-નવા નવા રંગનાં મનોહર કુસુમો ખીલી રહ્યાં હતાં. કેટલાંક પુષ્પો યુગલમાં રૂ-

હતાં હતાં, કેટલાંક મંજરિઓમાં ડોલતાં હતાં, કેટલાંક પત્રશય્યાઓમાં હીંચતાં હતાં; વચમાં એક મ્હોટું, વિશાળું, રમ્યતાભર્યું, કનકઝોવા-રાઓથી શોભતું, અમૃતકુંડોને પણ ઝાંખાં પાડતું,—એક સરોવર હતું : જેની વચમાં ખીલી રહેલી કુમુદિની પોતાના જળમન્દિરમાં વિરાજતી, આ દૂલવાડીની શોભામાં પ્રફુલ્લ વધારો કરતી હતી.

સરસ્વતી સતી હતી હેવામાં હેને કાંઈ એમજ લાગ્યું કે— પોતાના પતિની સાથે પોતે એક કુમળપુષ્પ ઉપર ઉભી છે; બાગમાં સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલાં ગુલાબ તથા મોગરાનાં દૂલમાં મહાદેવી અને નિર્મળબાળા ઉભાં છે; અને ચોતરફ ચંપો, જાંબ, જાંબ, કરેણુ, આદિનાં અનેક સુગન્ધીમય, સુંદર રંગનાં,—તેમજ પરિમલ વિનાનાં કુસુમોમાં જગન્નાથ અને ઇન્દિરા, રસિકબાઈ અને મુશીલા, મનન્તરામ અને કુમળા, છબ્બા અને હેનો પતિ મનોહર, ગુલાબ અને ચન્દ્રકાન્ત, રતનાવલી અને શશિશંકર, વગેરે, વગેરે,—અનેક દંપતીઓ પણ ચોતરફ ઉભાં છે. ધનલક્ષ્મી, પ્રતાપચન્દ્રરાય, નવી-નચન્દ્ર, વગેરે પણ પત્રપુષ્પોમાં હેની દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં..... એવામાં પ્રજોધચન્દ્ર અને સરસ્વતીનાં પડખાંમાંથી કનકમય, પારદર્શક પાંખો પહાર નીકળી આવી, ઝળકવા લાગી; હેમનાં શરીર, સૂક્ષ્મ આત્મતન્તુના બન્ધનથી જોડાયલાં, જોતજોતામાં એક થઈ ગયાં, જેથી હેમની પાંખો વિસ્તાર અને પ્રબળતામાં બમણી વધી; અને હેનો ફફડાટ,—દિવ્ય સંગીતના મંજુલ સ્વર ઝરતો, સુરસંગાનની નન્દન લહરીઓ સ્ફૂરાવતો,—સંવાદભર્યો, સુમધુર, કર્ણે પડવા લાગ્યો. આ દ્વન્દ્વે ઉચે ઉડવા માંડ્યું અને હેની સાથે, જાણે કોઈ અદ્ભૂત દ્વારો ઉડતો હોયની એમ દૂલવાડીમાંની કુસુમ શય્યાઓમાં ઉમેલાં મનુમંડળે પણ પોતાનાં ઉડ્ડયન શરૂ કર્યાં. મહાદેવી પોતે એકલી હોવા છતાં ગગનકુંજોનાં ઊંડાણોમાં પણ તે સરસ્વતી-પ્રજોધચ-

ન્દ્રના યુગલની ગતિ લગભગ રહી શકી અને નિર્મળબાળા તથા ધનવદ્ધમી પણ લેમનાથી બહુ પાછળ નહોતાં. સુવર્ણસાંકળોથી બંધાયેલાં, જગન્નાથ અને ધન્વિરા, રસિકલાલ અને સુશીલા, મનન્તરામ અને કમળા, જીઆ અને મનોહર, અવન્તિરામ અને જમનાંબાનાં કન્દો ઉંચે જવાને પ્રયાસ કરતાં ઉડતાં હતાં; પરન્તુ લેમની પાંખો એક ખીજની સાથે અથડાતી હોવાથી લેમની ગતિ ઘણીજ શિથિલ અને લેમનાં ઉડ્ડયન બહુજ ઓછી થઈ શક્તિવાળાં બની ગયાં હતાં; અને નવીનચન્દ્ર, પ્રતાપચન્દ્રરાય, દિનકરરાવ, વગેરે, એકલા ઉડતા હતાં આ યુગલોથી ઉંચે જઈ શક્યા હતા. આ સર્વથી નીચેનાં કન્દો-શશિશંકર અને રતનાવલી, ચન્દ્રકાન્ત અને ગુલાબ, મણિધરપ્રસાદ અને ભાગીરથી વગેરે, લોખંડનાં બન્ધનોથી સાંકળાયેલાં હતાં, આથી અને જુદી જુદી જાતની પાંખોવાળાં, અન્યોઅન્યથી વિરૂદ્ધ દિશાઓમાં ગતિ કરવાને પ્રયત્ન કરતાં, એક ખીજના ઉડવાનો અવરોધ કરતાં હોવાથી ખીલકૂલ ઉડી તો શકતાં નહોતાંજ, પણ ઉલટાં કાંટાજાંખરાં તથા ખાડાખેયામાં ઉછળી, ગમડી પડતાં હતાં : લલિતા, ધનકેર માશી, કુશી કાકી, વગેરે, મનુષ્યો તો ઉડીજ શકતાં નહિં અને માત્ર પાંખો ફેરડાવ્યાંજ કરતાં હતાં. ચન્દ્રકાન્ત અને મણિધર-પ્રસાદ પોતાની સુરમ્ય રૂપેરી પાંખો હોવા છતાં પણ વધારે ઉંચે જઈ શકતા નહોતા તેવું કારણ તો માત્ર લેમને નડતી લેમની પત્નીઓની બળહીન, વિરૂદ્ધ દિશાઓમાં ફેરડાટ કરી રહેલી પાંખોજ હતી; અને ગુલાબ તથા લલિતાની પાંખો મુન્દર રંગોમાં ખિલવા માંડેલી છતાં, હજી લેમને ઉંચે લઈ જાય એટલી શક્તિવાળી થઈ જણાતી નહોતી.

આ અઘોર દેખાવ, ઘટિકાઓની ઘટિકાઓ સુધી સરસ્વતીના નયનપ્રદેશમાં લાલિત્ય રેલતો દૃષ્યમાન રહ્યાંજ રહ્યો.

*

*

*

*

સરસ્વતીના સ્વપ્નનો અર્થ કરતાં યોગિનીએ કહ્યું :

“ મૈયાઓ, મનુષ્યજીવન એ એક મનોહર ખાગ છે : તેમાં દુઃખ, દુલ્લ, ઝાડ, વેલીઓ, -તેમ કાંટા પણ, -બધુંએ ઉગે છે. આ ખગિયામાં આવેલું ભક્તિસરોવર તેહું પોપણુ કરે છે. પરન્તુ તે વાટિકા પોતાની સંપૂર્ણ સુન્દરતામાં પ્રવૃક્ષિત થાય, તેટલા સાર તેમાં મધુર, અમૃતમય જલનું સિંચન કરવું જોઈએ, તેનાં ન્હાનાં મ્હોટાં ઝાડ ઉછેરવાં-રક્ષવાં જોઈએ; દુલ્લઝાડને સુધારવા-ખરી પડેલાં પાદડાં વીણી લેવાં જોઈએ; ફલને ઉતારવાં-પકવવાં જોઈએ; કાંટા દૂર કરવા-નષ્ટ કરવા જોઈએ : છતાં આમાંની એક પણ ચીજ નકામી નથી. આત્મખગરૂપી વૃક્ષ વધારે ઉંચું, વધારે વિસ્તારવાન, વધારે મજબુત થતું જાય, હૃદયની વિશુદ્ધલાગ-ણીરૂપ વેલીઓ તેને વીંટાઈને તેને આશ્રયેજ મ્હોટી મ્હોટી થયે જાય, વિચારપુષ્પો નિત્ય નિત્ય વિકાસમાં વધતાં જાય, તેના ઉપરનાં રસભર્યા કર્તવ્યરૂપી અમરદુઃખ અનેક પરાભક્તિ-પરમાર્થપ્રીતિવાળાં પંખીઓનું પોપણુ કરે-આત્માની દિવ્યાંશપ્રાપ્તિની ક્ષુધા તૃપ્ત કરે-અને પોતાનાં અક્ષય જીજ્ઞાસી ખગિયાઓની અભિવૃદ્ધિ નિરંતર ચાલુ રાખે, -તેને માટે કંટકની વાડ પણ જરૂરની છે. પરન્તુ તેનો અર્થ એમ નહિ કે આપણે કાંટાના રોપાજ ઉછેરવા, તેમના ઝેરી વેલાનીજ ઝાડની આસપાસ વૃદ્ધિ થવા દેવી, તેમનાં રંગ અને વાસ વિનાનાં દુલ્લોજ વધારવાં, અને તેમનાં વિપદજોતોજ ફાલ વધવા દેવો ! તેમ થવા દઈએ તો આપણી વાટિકાનું સ્વર્ગીય સ્વરૂપ કેટલી ઘડી ટકવાનું ? -જ્યાં સુધી ધાર્મિક વૃત્તિઓમાં, સદ્ગુણુશીલ લાગણીઓમાં આપણી જીંદગીને સ્નાનપાન અને પોપણુ આપી શકીએ છીએ ત્યાં સુધીજ આપણામાં પ્રભુનો દિવ્ય અંશ-તેહની કરુણાનું

પ્રભા કિરણ રહી શકે છે, અને ત્યારેજ આપણને પૃથ્વી ઉપર પણ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે; જ્યારે આપણે અનિશ્ચિત, આડાઅવળા વૃત્તિ-તરંગોમાં જીવનઠ્ઠેણ ઠ્ઠેવા દઇએ છીએ—અડધો આમ અને અડધો તેમ—ઘડીમાં આડાશ તરફ અને ઘડીમાં ખાડાઓમાં, આત્મપ્રવાહને આથકવા દઇએ છીએ, ત્યારે પૃથ્વી ઉપરનાં અન્ય પશુપક્ષિના જેવી-હેતુ વિનાની જાંઘળીજ આપણે જીવી ફહાડીએ છીએ; અને જ્યારે બુદ્ધિપૂર્વક આપણે પાપપંકમાં પડીએ છીએ, પડીએ છીએ એટલુંજ નહિ પણ તેમાં ઘૂમીએ છીએ, ઘૂમીએ છીએ એટલુંજ નહિ પણ તેમાંજ તન્મય-તક્ષીન થઇ રહીએ છીએ, ત્યારે તો આપણે પૃથ્વી ઉપર પણ નરકમાંજ જીવીએ છીએ—મૃત્યુકાળ સુધીની પણ નરક આપણી રાહ જોતું નથી, આપણને અહિં સામું આવીનેજ તે ભેટી લે છે !.....આપણે કેવાં છીએ? આપણી જાંઘળીમાં કુલ્લવાડીતું પોપણુ થાય છે કે કાંટાનાં વન ઉગી નીકળ્યાં છે, કંટક વધારે છે કે કુસુમ, તે—આપણાં હૃદયોમાં પ્રભુપ્રીતિ હોયતો નિઃસંશય આપણે જાણ્યા વિના રહેતાં નથી. દેવતાઓની પ્રેમદયાનું લક્ષણ એજ છે કે આપણાં મન, બુદ્ધિ અને હૃદયદ્વારા આત્માઓને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ ચિતાર આપણી સમક્ષ ખડા કરે કે જેમાંથી આપણે સાં રું તે સહજજ શોધી—સ્વીકારી શકીએ...હો રતનાવલી મૈયા, આ સ્વપ્ન સાંભળી-હેતું રહસ્ય સમજ્યા પછી તે ઉપરથી કહી શકશો કે ત્હમરી વાટિકામાંથી દુનિયાંને અને ત્હમને શું પ્રાપ્ત થાય એમ છે?”

રતનાવલી તો આવો સીધો પ્રશ્ન સાંભળી આભીજળની ગદા-શિયાળીયા થઇ ગઇ! તેણે શરમાતે શરમાતે જવાબ દીધો: “માતાજી સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન છે; તેમને શું અજ્ઞાત છે? પત્યસ્તુ રત્ન પણ તે જનાવી શકે છે. મૈયા! ખીજું શું કહું?—અબળ, અજ્ઞાન.

બાળકને ત્હમારા વિના ખીજ કોઈનો આશરો નથી !” તે મહાદેવીને પૂછે પડી. અત્યાર સુધી ત્હેના વિચાર ધણાજ સ્વતંત્ર હતા; નિર્મળ-બાળા પાઠશાળામાં કેળવાયેલી છતાં યોગિની જેવી સાધુડીના પાછળ પાછળ આથડે, ત્હેનાં વખાણુજ કર્યા કરે, ત્હેતુંજ અતુકરણુ કર્યો કરે, તે ત્હેને પસંદ નહોતું, એટલુંજ નહિં; પણ તે બાબતની ઉઘાડી વિરુદ્ધ ટીકાઓ તે ધણીવાર મહિલાસમાજમાં તેમજ ખંડાર કરતી: છતાં આજ તે પણ વિનમ્ર થઈ ગઈ.

યોગિનીએ પોતાના બંને હાથ રત્નાવલીના મસ્તક ઉપર મૂક્યા: “મૈયા, ત્હમે જો અત્યારે ખરા અન્તઃકરણુપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કરતાં હો તો ત્હમારી ઉરવાડીના કાંઠા વહડાઈ જશે; અને ત્હમારું આત્મમંદિર નિર્મળ પવિત્ર થઈ જશે; દૃઢતા રાખજો, અને જગદંબાએ પ્રેરેલા માર્ગેજ હવેથી વહન કરજો. મૈયા ત્હમારા આત્માનો અરુણોદય ત્હમારું કલ્યાણુ કરશે ?”

આસપાસનાં સર્વ હૃદયો શાન્ત-કાન્ત થઈ ગયાં : રત્નાવલીની આંસુથી ભીની થયેલી આંખો સહુની નજરે પડી.

“પણુ મૈયા !” નિર્મળબાળાએ જરાવાર થયા પછી પૂછ્યું : “પણુ મૈયા, આ સ્વપ્નનો અર્થ શું ? આપનાં ઉદ્ધયનને પણ ખંડેનની ગતિ કેવી રીતે પહોંચી શકી ?—મ્હારો મત પૂછો તો, ખંડેનના જીવનને હું સર્વદા સન્માનપાત્ર ગણતી આવી છું છતાં પણ, પૂજ્ય, વંદનીય, તો ત્હમારી જીવંતજીવ-મ્હને લાગે છે : ત્યારે આમ કેમ ?”

“શ્રીમતી, અરે,—હું ક્યાં અને મૈયા ક્યાં, ત્હમે ક્યાં, બાળા ક્યાં, ખીજાં બધાં ક્યાં ?—મ્હારું મન તો ક્યારતું એજ સંકલ્પવિકલ્પ-માં ઘોળાયા કરે છે ! ત્હમે બધાં જે પરોપકાર, પુણ્ય, પરમાર્થ કરી શકો છો, ત્હેનો એક અંશ પણુ મ્હારાથી બનતો નથી; છતાં પણુ મ્હારા આત્માનું-જો મ્હેં દીઠું તે ખરૂંજ હોય-તેમ ઉચ્ચ વહન હોય.

તો તે ત્હમારા તથા મૈયાના જેટલું ક્યાંથી હોય ? મૈયા, એટલું સ-
મજાવવાની તો કૃપા કરો; નહિં તો મ્હને જ'પ વળવાનો નથી.”
સરસ્વતીએ પોતાના ગાલ ઉપર ખીલી આવેલા શરમતા શેરડા ખુ-
પાવવાને પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું : “પ્રભુનો આટલો બધો અપૂર્વ પક્ષપાત
મ્હારા ઉપર હોયજ ક્યાંથી ?”

“બહેન” મહાદેવી બોલ્યાં : “બહેન ! તું આ સ્વપ્નનો
સત્ય અર્થ બરાબર સમજી શકી જણાતી નથી. મનુષ્યની જીંદગી-
માં ‘પ્રેમ અને ધૈર્ય’—એજ ઉત્તતિનું પ્રથમ સાધન છે; જગતનો
ઉત્તતિક્રમ સ્ત્રી પુરુષનાં યુગલો ઉપરજ મુખ્ય આધાર રાખે છે અને
તેથી દંપતીપ્રેમ પ્રભુના દરબારમાં પણ પરમ ઉચ્ચસ્થાન પામે છે.
અન્ય મનુષ્યોનું હિત થાય, શ્રેય થાય; અન્ય ક્ષેત્રાર્ત જીંદગીઓમાં
સુખનાં, આનન્દનાં અમૃતજળ સિંચાય; અન્ય તિમિરમયી જીવનમાં
પ્રીતિનાં કિરણોભર્યા પ્રકાશની વૃષ્ટિ થાય;—એ બધું કરવાને જે કોઇ
મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે છે તેજ પોતાના જન્મની સાર્થકતા કરે છે એમ
જગન્નિયંતાને ત્યાં મનાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ મળીને એકજ મનુષ્ય
થાય છે; તે બંનેમાં જૂદા જૂદા ભાવ, જૂદી જૂદી વૃત્તિઓ છે :
મૃદુતા, વાત્સલ્ય, સુન્દરતા, સહનશીલતા, સ્વાર્પણ શ્રદ્ધા, અને ભક્તિ,—
એ સર્વની ઉરવાહિની સ્ત્રી છે; અને દૃઢતા, ધીરતા, પ્રેમ, પૌરુષ,
ધર્મ, અને સંયમ, સર્વનું આત્મમાં પોપણુ કરનાર પુરુષ છે. તેથી
જ્યારે આ સર્વ ગુણોનું સંગીલન કરી ગંગાયમુનાના સંયુક્ત પ્રવા-
હની પેઠે, મનુષ્ય જગતમાં પોતાનો ધર્મ બજાવવા નીકળે છે, ત્યારેજ
ત્હેના પ્રયાસ સર્વાંશે સફળ થાય છે. બહેની ! તું અને ત્હારો પતિ
પણ કેવળ દોપરહિત નથી અને તેથીજ ત્હમારાં ઉડ્ડયનને ગગનપ-
ટમાં ફેંધાઇ રહેવું પડ્યું; નહિં તો અનન્ત બ્રહ્માંડોની વિશાળતા-વિ-
સ્તીર્ણતા પણ દૈવીદંપતીનાં આત્મઉડ્ડયનો માટે બસ નથી !—જનાં,

ત્હમે બંનેયે આ જીવનમાં પ્રેમથી જે કુટુંબજીવાર સહન કર્યો છે, જનહિત કરવાને ત્હમારા બંનેથી બનતો પ્રયાસ કર્યો છે, અને ભા-
 મ્યેજ કદિ પણ અન્ય મનુષ્યાળકોના શ્રેયમાં સ્વાર્થવૃત્તિને અવરોધ ક-
 રવા દીધો છે, -તે સર્વ ત્હમારા જીવનને દિવ્યતાનાં દાર પાસે લઇ
 જાય છે. અમે, હું અને શ્રીમતી, -હું બાળવિધવા તરીકે, તો શ્રીમતી
 કુમારિકા તરીકે, -પવિત્ર નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યમાંજ જીવન ગાળીએ છીએ,
 અને પ્રભુકૃપાથી બને તેટલી જગતની સેવા કરીએ છીએ તેથી -અમે
 યુગલમાં નહિં હોવા છતાં, -અમારાં જીવનમાં દામ્પત્યસ્નેહનાં કૌટુંબિક
 વત્સલતાનાં અભિજરણુ ઝરતાં નહિં હોવા છતાં, -ત્હારા જેટલાંજ
 અમારાં પણ અત્મઉડ્ડયન વહી શક્યાં : ત્હારાં જનનિના જીવનમાં
 યતિએ મૂકેલા પવિત્ર સંસ્કારનો, જ્ઞાનનો ઉજ્જ્વલ પ્રકાશ બહુ નહિં
 હોવા છતાં, સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા બહુ સુંદર રીતે ધારણુ કરી રહ્યાં છે,
 એને લીધે ત્હમની ઉર્ધ્વગતિ પણ અમારા જેટલીજ થઈ શકી : અને
 આ જ પ્રમાણે સર્વ જીવનોની ઉર્ધ્વગતિનું સમજવું...જગદંબા !
 ત્હારી કૃપાથી હું -આટલીયે ત્હેની દયાને પાત્ર નહિં હોવા છતાં -પાત્ર
 થઇ લાગું છું, તો મૈયા, તું ત્હાં બાળક સંભાળજે; મ્હને ત્હેનો
 દર્પ પણ નથી, શોક પણ નથી ! મ્હાં જીવન કોઈપણ રીતે હું જ-
 ગતને ઉપયોગી કરી શકું, મ્હારા આત્મામાં ત્હારી ભક્તિનો પરિમલ
 ભરી શકું, - દધીચિ ઋષિની પેઠે અસ્થિ અર્પાને, કિંવા નાગાનન્દની
 પેઠે શરીર અર્પાને પણ, હું ત્હારી દયાને પાત્ર થઈ શકું તો...મૈયા,
 મ્હારે બીજું કાંઈ જોઈતું નથી; એટલુંયે બહુ છે !” મહાદેવીએ આં-
 બો બંધ કરી, હાથ જોડી, માથું નીચું નમાવ્યું. એવામાં કાંઈ ત્હે-
 મના મનમાં કાંઈ ઊર્મિ થઇ આવી ને તે એકદમ ઉભાં થયાં. “બહેની !
 હું અમારા સર્વમાં મૈયાની પ્રીતિનું નિવાસસ્થાન છે : અત્યારે તો
 ત્હને હું જગદંબા સ્વરૂપ જોઈ છું.”

યોગિનીએ સરસ્તીને માથે હાથ મૂક્યા, અને તેના કપાળ ઉપર એક સુરમ્ય ચુંગન લઈ લાં પવિત્રતાનો, પ્રેમમક્તિનો પ્રકાશ અગ્રાવ્યો; તેમના ઓઠ ઉપર એક મધુર, સ્વચ્છ રિમત ઝૂલતું હતું.

૨. ઉત્તર પ્રયાણ :

" Soon with renovated wings,

" Shall she dare a loftier flight ;

" Upward to the Day-Star spring,

" And embathe in Heavenly light. "

—Coleridge.

(યોડી વારમાં તે હજી વધારે જાયે ઉડશે; સૂર્યનારાયણ તરફના ઉર્ધ્વ પ્રદેશમાં ગતિમાન થશે; અને દિવ્ય પ્રકાશમાં સ્નાન કરશે.)

સરસ્વતી બિહાના ઉપર અશક્તિમાં પડી રહી હતી, પરંતુ તેના આત્મઉદ્ધાસ ધણા ખરા સંતુષ્ઠ થયેલા હતા; તેના હૃદયરાજ્યમાં પ્રીતિમક્તિના આનન્દનો ઝરમર ઝરમર મિઠો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો; મુખવ્યોમ ઉપર સ્મિતચન્દ્રની કળાઓ ખીલતી હતી; અને વનવાટિકામાં હૃદયતરંગનો સોહાગ પ્રસરતી ધ્રુવલહરિઓ રમતી હતી. અવર્ણનીય જ્યોતિર્મયી સુન્દરતાનાં આન્દોલનો અહિં પોતાની રમણીયતા વિસ્તરતાં હતાં.

" ભાભી ! ભાભી ! વધામણી આપો તો કાંઈ સાઈં સાઈં કરું ! " ચન્દ્રકાન્તે ઉતાવળે ઉતાવળે અંદર પ્રવેશ કર્યો. " ધારો, ભાભી, શું હશે ? " તે સહર્ષ બોલી ઉઠ્યો : " વધામણી આપો તો કરું. "

હમને પેલી જગો મળી ? " સરસ્વતીએ મ્હોં મલકાવીને પૂછ્યું.

" અરે જહાનમમાં ગઈ એ જગો !—ભાભી, ના ના, એ નથી.—ઓ કરું ત્યારે ?—મ્હોટા બાઈને મામલતદારની જગો મળી. રૂહો, હવે થયાં ખુશી ? લાવો વધામણી લાવો ! "

“ જાઓ જાઓ, એમ મંસ્કરી શું કામ કરતા હશે ? એતો રજા ઉપર છે ને ? ” હેતો આનન્દ હૃદયમાં ન રહ્યો.

“ રજા ઉપર છે હોયે એમને મામલતદારની જગો મળી. એમના ઉપર કમીશનર સાહેબની ખાસ મેહેરબાની છે તેથી રજા પૂરી થતાં એમણે એ જગો ઉપર હાજર થવું એવો. હુકમ આપ્યો છે. ભાભી, હવે ત્હમે ઝટ ઝટ સાળાં થઈ જાઓ. ઉધરશ તો બંધ છે ખરું કની ? ને તાવે ઓછો છે. ”

“ હા. ભાઈ, હમણાં ઉધરશ તો ઓછી છે; પણ કોણ જાણે કેમ, આજ, મહેને બેચેની રહ્યાં કરે છે—આ જગો મળી એતો બહુ સારું થયું; પણ હવે ત્હમારું કાંઈ થઈ જાય તો નિરાંત થાય. ”

“ અમારું તો થવાનું હશે તો ઘણુંયે થશે. આપણે એની કાંઈ ઉતાવળ નથી ! પણ એમ લૂખાં લૂખાં ખુશી થવાનું નથી. લાવો વધામણી ને આપો મિજબાની ! ”

સરસ્વતીએ તળાઈ ઉંચી કરી હેતી નીચે મૂકેલી એક ચોપડી ફાડી : “ હો ભાઈ, આ વધામણી : મિજબાનીમાંયે હું તો નકામી છું, પણ મહેનત કરો તો હું ખર્ચ આપું. ”

“ ભાભી, આયું ? ‘ નારદસૂત્ર, — ભક્તિમિમાંસા ! ’ ક્યાંથી મંગાવી ?—આ ચોપડીને માટે મહેં બહુ તપાસ કરી’તી પણ મળી નહોતી; ” ચોપડી ઉપર લખેલું ‘ અ. સૌ. સરસ્વતી તરફથી ચિ. ચન્દુભાઈને પ્રેમપૂર્વક ’—એ વાક્ય વાંચતાં તે બોલ્યો.

“ હા. ભાઈ; મહેં પણ ભાઈ પાસે ત્હમારે માટે ખાસ બોળ ફાડી મંગાવી છે. ત્હમે એ શોધતા’તા, તે હું જાણતી’તી. ”

“ ચન્દુ ! તારવાળાને એક રૂપિયો આપ્ય ને. ” પ્રબોધચન્દ્રે ઝોરકામાં પ્રવેશ કરતાં કહ્યું. ચન્દ્રકાન્ત ગળવામાંથી પાછીટ ફાડતો

બહાર ગયો. પ્રજોધયન્દ્ર પત્નીના ખાટલા પાસે એક ખુરશી પડી હતી તેની ઉપર બેઠો. સરસ્વતીનો હાથ તેણે પોતાના હાથમાં લીધો.

“કેમ બહાલા, ચન્દુભાઈએ કહી તે વાત ખરી? હવે તો પાછા મોંઘા થવાના!—અમને કાંઈ ધનામ આપો, ખુશી કરો; ત્હમે મામલતદાર સાહેબ થયા ને અમને કાંઈએ નહિં?” સરસ્વતી આનન્દના ઉમળકાથી ઉભરાઈ જતા હૃદયથી બોલી.

“હા. હમણાંજ તાર આવ્યો કે વીરમગામના મામલતદારની જગો ઉપર રજા પૂરી થતાં હાજર થવું.” પ્રજોધયન્દ્રે હશીને જવાબ દીધો : “બોલ્ય, હવે તારે શું ધનામ જોઈએ છે?”

“એમ અમે કહીએ ને ત્હમે આપો. તેમાં નવાઈ શેની?—અમારે શું જોઈએ છે તે ત્હમે ધારી લો. આપણે બે જૂદાં હૃદયું તો અમારા મનની વાત નહિં જાણો ને એક હૃદયું તો આપણું.” પત્નીએ પતિનાં નયન સાથે પ્રેમદષ્ટિ મેળવતાં કહ્યું.

“એમ ખાંધી લે એ કાંઈ કીક નહિં. તારા મનની વાત હું શી રીતે જાણી શકું, બહાલી!” તેણે નીચા નમી સરસ્વતીના ઓઠ ઉપર એક પ્રીતિભર્યું, રસિલું ચુંબન લીધું.

“કહો, કેવા જાણી ગયા છો? કહેતાંતાને!—આપણે બે કાંઈ જૂદાં છીએ, બહાલા?” પત્નીએ પતિના હાથને ચુંબન લેતાં કહ્યું.

“હે બહાલા! હું સાજી નહિંજ થાઉં એમ હવે મ્હને લાગે છે,” સરસ્વતીના મુખ ઉપરનું મધુરું સ્મિત ઉડી ગયું : “જો હું એકવાર પયારીમાંથી ઉઠું ને તો!...પણ આ મ્હારે છેલ્લોજ મંદવાડ છે! હે બહાલા! હું સાજી નહિંજ થાઉં?”

પ્રજોધયન્દ્રના અંતઃકરણમાં એક ઉડો, ગાંઠ ચીરો પડ્યો!
“આમ ગાંડપણું શું કહાડે છે, બહાલી?—ત્હને હવે સાફ છે, દાન-

રોયે કુંદે છે કે ઠીક છે;—ત્યારે તું આ વળી શું લખ બેઠી છે ?—ત્હને કાંઈ થાય છે ? ”

“ ના, બહાલા ! ખીજું કાંઈ થતું નથી : પણ આજ મહારો જીવ-કોણ જાણે કેમ પણ-ગભરાય છે, મ્હને સમજણ પડતી નથી. મહારામાં તો હવે આયજ રહી નથી !...મરવાની તો મ્હને ખીલકુલ શીકર નથી; પણ, આ જીંદગીમાં કદિ કદિ ત્હને પગવ્યો હશે, ખોટું લગાડ્યું હશે, ત્હારી મરજી પણ નહિં સાચવી હોય,—એ બધું આજ મ્હને બહુ સાંભરી આવે છે. બહાલા ! જો ફક્ત એકજ વાર સાજી થાઉંને તો...! પણ આ વખત મ્હને એમજ થઈ આવે છે કે મ્હને મટવાનુંજ નથી !...ત્હારા વિના હું ત્યાં શું કરીશ?—આપણે ફરી મળીશું ખરાં ? ” સસ્સ્વતીનાં પ્રેમાર્દ્ર, શોકાર્દ્ર નયનોમાંથી અશ્રુધારા અસ્ખલિત, સ્વચ્છંદ વહેવા લાગી : તે પતિને બાઝી પડી અને ત્હેણે ત્હેની છાતી ઉપર માથું નાંખી દીધું.

પ્રમોદચન્દ્રની આંખોમાંથી પણ આંસુ નીકળી પડ્યાં, પરંતુ પત્ની ન જાણે તેમ રમાલથી તે લોહી નાંખી, ત્હેણે કહ્યું : “ મહારી મધુરી ! બહાલી ! આમને આમજ તું વધારે માંદી થઈશ, હોં ! મહારા સમ જો તું શાન્ત ન થાય, ત્હારું મ્હોં હસતું ન કરે તો !—આપણો પ્રેમ આટલો બધો ગાઢ થવા દઈ, પ્રભુ આપણને જૂદાં પાડે ખરો ? અને કદિ તેમ થાય તોપણ શું ?—આપણો અસ્પર્શનો સંગન્ધ આટલા દૂંડા, ક્ષણિક જીવન માટેજ હોત તો તે પ્રેમરૂપી પોતાની દિવ્યપ્રભા આપણાં બંનેનાં હૃદયોમાં શું કરવા પ્રેરત ?—ત્હને ખબર નથી કે, ‘ પ્રભુ જો કરે છે તે આપણા સારા માટે હોય છે ? ’—આપણા આત્માઓની ઉન્નતિનો, અનન્ત કાળ પર્યન્ત સંમીલનનો એજ માર્ગ હશે તો !—જગદંબાની ત્હારા ઉપર કૃપા છે, યોગિની મૈયા જેવાં સાધ્વીની ત્હારા ઉપર પૂર્ણ પ્રીતિ છે, એ ઉપર-

થી પણ ત્હને નથી લાગતું કે, પ્રભુ આપણા શ્રેય માટેજ સર્વ કરતો હશે ?—માટે ચાલ, બહાલી ! એવા ગાંડાવેલા વિચાર મનમાંથી ફાડી નાંખ અને હસતું મ્હોં કરા !”

સરસ્વતી પોતાના પતિના મ્હોં સામેજ જોઈ રહી : જાણે તે ત્હેનાં વચનામૃતનું પાન કરતી હોયની અને જાણે ત્હેના નયનસોપાન દ્વારા હૃદયમન્દિરમાં ઉતરતી હોયની, એમ જણાતું હતું. ત્હેની આંખમાંથી આંસુનાં બેણુ હડી ગયાં. મ્હોં ઉપર એક ન્હાતું સરખું સ્મિતહાસ્ય, મધુરી મંજુલ લહરિઓ ખીલાવતું, આવીને બેઠું. ત્હેણે પોતાના પ્રિય પતિનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ તે ઉપર સપ્રેમ ચુંબન લીધું.

પત્નીએ એવામાં કાંઈક સાંભરી આવ્યાથી બેઠી થઈ હાથ જોડ્યા : “બહાલા ! મ્હારી એક વિનંતિ કમૂલ રાખવાનું વચન આપો. મ્હારી જીભ ઉપડતી નથી પણ મ્હારી માગણી કમૂલ રાખવાની હા કહો !”

પ્રમોદચન્દ્ર હંશી પડ્યો : “જાણ્યા વગર હા કહું ?—એને ‘હા’ થયું હવે ?”

બહાલા, ત્હમે ચ્હીકાશો તો ખરા. પણ, ... પણ, મ્હને ત્હારી ગાહુ શીકર થાય છે કે હું નહિં. હોઈ ત્યારે ત્હારું શું થશે, બહાલા ?—માટે તું લગ્ન કરજે. જરૂર, હોં, મ્હારા સ્નેહ ! મરવા સૂતેલી બહાલીનું આટલુંયે નહિં માને ? ધરના ઢંગ હું કાંઈ નથી જાણતી ?—માટે મ્હારા સ્નેહ, મ્હને વચન આપ કે ફરીથી લગ્ન કરીશ.”

પ્રમોદચન્દ્ર તો વાતના વિષયે બદલેલું સ્વરૂપ જોઈ આત્મોન્નયની ગયો ! તે એકદમ ઉભો થઈ જતે જતે પાછો બેઠો. ત્હને પત્નીની ભયંકર અવસ્થાનું જ્ઞાન થયું.

“જો બહાલા, ખોટું લગાડયુંને ? ચાલો અમે આટલું છેલ્લેલું માગી લઈએ છીએ તે અમને આપો !—તેથી કાંઈ આપણો વ્હાલ

ઘટવાનો નથીજ, હોં ! પણ, બહાલા, તું હેરાન તો ન થાય ! ને છોકરીને તો ભાભીજ રાખવાનાં છે, એટલે ત્યારે એની કાંઈ શીકર રાખવાની નથી. હ્રે, બહાલા, શું જવાબ દે છે?—અમારો બોલ પાળવાનો છે અને અમને વચન આપવાનું છે :—એટલું તો કરવુંજ પડશે !”

“બહાલી ! આજ ત્હને, કોઈ વેલજાજ ભરાય આવી છે ! હમણાં તો તું એમ પૂછે છે કે આપણે જૂદાં કેમ પડીએ છીએ ? અને તે વાત તો પૂરી થઈ નથી હેવામાં તું પાછી કાંઈ—આડીઅવળા નજીવી વાતોમાં ઉતરી જાય છે !” પ્રબોધચન્દ્રે શાન્ત મુખાકૃતિથી હૃદયના ઉદ્દેગને દાખી રાખતાં કહ્યું : “છતાં ત્યારે આટલો બધો આગ્રહ છે તો હું કહું છું કે—તું ચિરંજીવ રહેા અને તું ધારે છે હેવું હાલ બનવું તો કેવળ અશક્યજ છે, તોપણ ભાવિની વિપરિત ગતિથી કાંઈ અણધાર્યુંજ બની જાય—તો...બહાલી, ત્યારાં આ વચનો સ્મરણમાં—મહારા હૃદયમાંજ રાખીશ.—હવે ખીજું કાંઈ કહીશ નહિં ; ત્યારા સમ—મહારાથી બની શકે તેટલા દરજ્જે—મહેં પાળ્યા છે, હું પાળીશ.” હેણે પત્નીને છાતી સરસી દાખી હેના ઉપર હાથ ફેરવવા માંડ્યો.

“ઓ મહારા બહાલા ! પ્રિય પ્રાણ ! આપણે જે જૂદાંજ પડીશું ?” સરસ્વતી મનમાં આવેગ થઈ આવવાથી, ફરી પાછી ઉછળી પતિને વળગી બોલી : “બહાલા ! આપણે જે હમ્મેશને માટે જૂદાંજ પડીશું ? હવે પાછાં નહિં જ મળીએ ?” હેની આંખો અશ્રુપૂર્ણ થઈ ગઈ ! પ્રબોધચન્દ્રે બેદાતા હૃદયથી જેમ તેમ કરીને હેનું સ્નાત્વન તો કર્યું, પરન્તુ એ વચનો હેના સ્મૃતિજીવનમાંથી કદિ ખસ્યાંજ નહિં અને સરસ્વતી હેના આત્માને સર્વદા વળગેલીજ રહી !

* * * * *

રહાંજ પડી હતી; સરસ્વતીની પથારી આગળ ધરનાં મનુષ્યો એકાં થઈ ગયાં હતાં. રસિકભાઈ હેના ખાટલા ઉપર બેઠો બેઠો

તેના કપાળ અને મ્હેં ઉપર ઉભરાતો પરશેવો દેહોતો હતો. ધન-લક્ષ્મી અને લલિતા હાથે ગરમી રાખવાના ઉપાય યોજતાં હતાં. સુશીલા અને ગુલાબ પગ પંખાળતાં હતાં. નિર્મળબાળા અને ચન્દ્ર-કાન્ત થોડી થોડીવારે ઔપચ પાતાં, શરીરે ગરમ દવાઓ ચોળાવતાં અગર સુંઘાડતાં હતાં. મહાદેવી સામાં બેઠાં બેઠાં, મનમાં ને મનમાં, કાંઈ મંત્રનો પાઠ કર્યાં કરતાં હતાં. સરસ્વતીને અત્યારે ઘણીજ જે-એતી થઈ હતી; તેનાં હાથપગ ટાઢાં થઈ જતાં હતાં, તેની નાડીઓ મન્દ-ત્વરિત થઈ જતી અને વખતે ઘણીજ ધીમી પડી જતી હતી. તેનો છવ્વ ઉડો ઉડો ઉતરી જતો હતો.

“ભાઈ, મ્હને કોણ જાણે છાતીમાં શુંય થઈ જાય છે?—મ્હને કાંઈ એવું પડતું નથી—અહુ ગભરામણ થઈ આવે છે.”

“હમણાં મટી જશે હોં, ખડેન!—જેને તું આટલી દવા જરા પી લે. છવ્વ ગભરાતો પાછો ફીક થઈ જશે.” રસિકભાઈએ કહ્યું: તું જો તો ખરી, જરાવારમાં ફીક થઈ જશે, કેમ સિરા ઠાકુર! ખડું કતી?—ખડેન જરા હિમ્મત રાખ; આ દવા તો અડસીર છે.”

“ભાઈ!” સરસ્વતીએ બેડી થઈ તેના ગળા ઉપર માથું મૂક્યું: “ભાઈ! હવે તે શું મટે એમ છે?—કાવો દવા પીઉં. પણ હવે મટવાનાં તો ખાલી ફાંફાંજ છે, ભાઈ!”

“એમ શું બોલે છે, ગાંડી!” રસિકભાઈ હિમ્મત આપતાં બોલ્યો. “તું જરા ધીરજ રાખ. આ ઓસડની અસર થયા વિના તો રહેજ નહિં, ખડેન!—જરા તો સહન કરવું પડે. હમણાં મટી જશે!”

પ્રભોધચન્દ્ર એટલામાં અંદર દાખલ થયો અને ખાટલા આગળ આવી ઉભો: પતિપત્નીની નજર એક થઈ! એ—પ્રેમના, ઉદ્ધવેગના, જે જે ઉર્મિ એક ક્ષણવારમાં તે યુગલનાં નયનસરમાં—હૃદયગુહામાં ઉછળી રહ્યા તે અરેખર અવર્ણનીય હતા! સરસ્વતીએ હાથ જરા

લાંબો કર્યો. પ્રબોધચન્દ્રે ખાટલા પાસે બેસીને તે પોતાના હાથમાં લીધો. પત્નીએ પતિનો હાથ દાખ્યો; પ્રીતિભક્તિની વીજળીએ હૃદય-કુંજમાં પ્રેમનો પેગામ પહોંચાડ્યો : આત્માને ભેટ્યો.

“બા, આમ શું કરે છે?—ત્યારે તે આ વખત હિમ્મત હારવી જોઈએ? ભાઈ ! શૈયા ! બાને તો જરા ધીરજ આપો, સમજવો !” ધનલક્ષ્મીની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ આંધ્યાં જતાં જોઈ, તે પોતાની મનોવૃત્તિઓને કાપુમાં રાખી બોલી.

“ઓ મહારી લાડકવાઈ બાપુડી !” ધનલક્ષ્મી છેક હિમ્મત બોધ બેઠાં, હેમનાથી રોવાઈ જવાયું : “ઓ મહારી મોંથી દીકરી ! તું આ ભાણીની કશી ક્ષીકર રાખીશ નહિં હોં ! ત્યારે કશામાં છવ રાખવો નહિં. તું તો સાક્ષાત્ જગદંબાનો અવતાર છે—ત્યારે હવે જનમ મરણનો ફેરો નથી. પણ બહેન ! તું છોકરીની ચિંતા રાખીશ નહિં. મહારે જેવો ભાઈ, જેવી તું, હેવીજ એ છે, હોં ! ત્યારાં ભાઈ અને ભાભી એને છાતી આગળથી વેગળી કરવાનાં નથી હોં, મહારી લાડકવાઈ બહેન !” હેમનાથી માંડમાંડ ખાજેલાં આંસુ રોકાઈ ન રહ્યાં; રોવાઈ જવાયું !

“બા ! બા ! તું આમ શું કરતી હોઈશ ? ઉલટી બહેનને નકામી ગમરાવે છે. બહેન, ત્યારે કોઈની કશી ક્ષીકર રાખવાની નથી. સમજીને.” રસિકભાઈએ કહ્યું : “એ મહારી છાતી ઉપર છે; ત્યારે કશામાં છવ રાખવો નહિં.” મુશ્મીલાએ સરસ્વતીના હાથ ઉપર કોઈ ન જાણે એમ ધીરે રહીને ચુંબન લીધું; પણ તેમ કરતાં એક ન્હાતું સરખું આંસુ ત્વેના ઉપર પડ્યું; નણુદે ભાભીનો હાથ દબાવ્યો, ખંતેની આંખ મળી. મુશ્મીલાની આંખમાંથી ગાલ ઉપર આંસુ ટપકેજેન જતાં હતાં. સરસ્વતીથી જરોખર હવે બોલાતું નહોતું, થાક બહુ લાગતો હતો; છતાં હેણે પોતાનો હાથ ભાભીના માથા ઉપર મૂક્યો.

“ભાભી, હવે ને બા આમ ગાંડાઈ ચું ફાડાડતાં હશે?... મહેને હવે જરા હીક છે... જીવે બા, આમ ગભરાઈએ નહિં !”

ધનલક્ષ્મી અને સુશીલાએ લૂગડાના પાલવથી આંસુ લોહી નાંખ્યાં. મહાદેવી એવામાં ખાટલા પાસે આવ્યાં. “ખંદેન! હવે સાફ છે; હમણાં હીક થઈ જશે. પણ ભગવતીનું-જગદંબાનું સ્મરણ કર-એજ તારનારી છે. ખંદેન, મૈયામાંજ લક્ષ રાખ. એ મૈયાજ છાંદગીનો પરમ મોક્ષ છે. જગદંબા! જગદંબા!” હેમણે પોતાના બંને હાથ હેના ગાથા ઉપર મૂક્યા.

સરસ્વતીના ઉપર યોગિનીના શબ્દોની સજ્જડ અસર થઈ. હેમના કરસ્પર્શથી અતિ સુંદર, દિવ્ય પ્રમા હેના મુખાર્વિંદ ઉપર પ્રસરી રહેતી હોયતી એમ જણાયું. હેનો કંઠ ધણોજ મન્દ થઈ ગયો હતો છતાં પણ ‘જગદંબા! જગદંબા!’ એ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ સંભળાયાં કરતું હતું. અન્તે હેણે ચોતક્ષ આંખ ફેરવી, સઘળાંની સાથે દષ્ટિ મેળવી અને પ્રિય પતિનાં નયનમાં પોતાનાં નયન પડાવ્યાં; મ્હોં ઉપર એક મધુરું, રુચિરું, પ્રેમશીળું, દિવ્યતા ભર્યું, અમોહું સ્મિત પથરાયું. એટલામાં હેનાં નયન મીઝાઈ ગયાં. સુંદર મુખ ઉપર દિવ્ય શાન્તિ પથરાઈ રહી, અને ‘જગદંબા! જગદંબા!’ એ ઉચ્ચારમાં ને ઉચ્ચારમાંજ, ખીજા કાંઈ પણ ગ્લાનિકારક મરણ ચિહ્ન વિના, ક્ષણભંગુર શરીરનો ત્યાગ કરી, હેનો અમર, પવિત્ર આત્મા પરલોક તરફનું ઉન્નત પ્રયાણ કરતો ચાલ્યો ગયો.

“અનુકૂળ સમીરણ શાન્ત વહો,

“નમ્ન નિર્ગળ હાસ કરન્ત રહો :”

“યાજે પ્રયાણ સુખ રૂપ તુને સખીઓ !”*

પ્રકરણ ૧૩ સુ : અવસાન.

“ Rose leaves, when the Rose is dead,
 “ Are heaped for the Beloved’s bed ;
 “ So thy thoughts, when thou art gone,
 “ Love itself shall slumber on.”

—Shelley.

(જેમ ફરમાઇ ગયેલા શુલાબની પાંદડીઓ પ્રિયતમનું વિશ્રાન્તિ ભવન થાય છે; તેમજ બ્યારે તું નહિં હોઈ ત્યારે ત્હારા વિચારો પ્રેમનું શયનસ્થાન બનશે.)

૧. પત્થર તે પત્થર ને આટી તે માટી !

“ અક્ષી ! આ શું ! ” ધનકેરમાશીએ ધરના ઉમરા ઉપર પગ મૂકતાં કહ્યું : “ હે, બા ! ફિરંગીના ધરમાં વહુને મરવા દીધી તે તો જાણે કીક; પણ મહેં તો એવુંયે સાંભળ્યું છે જે એને તો ભાંયે ન ઉતારી ને ચોદ્ય ના નાંખી ! ધનલખમી આવી ડાહી ડમરી થઇને ફરે છે, ત્હેનામાં કેટલી ખોટા છે એતો આખી નાત જાણે છે; પણ અક્ષી ! ત્હમારાં બધાંનીયે અકલો ક્યાં ગઈતી ?—ફે છે જે પુન્યે ના કરાવ્યું ને દાને ના કરાવ્યું ને ખાટલામાંને ખાટલામાંજ મરવા દીધી !—એના બચારીના છેલા સંસકાર તો સુધારવાંતા ? ”

“ હુંતે એકલી એકલવાઇ શું કરું, મરું ? ” ભાગીરથી અકળાતાં અકળાતાં બોલ્યાં : “ મહારા ધરમાં તે એવાં ક્યાં વધવધનાં માણસ હતાં ? લક્ષી ને ન્હાનીવહુતો ત્યાં રહેતાંતાં સ્તો ! ને કમુ બચારી પરસ્વાધીન, તોયે દરરોજ બંગલે ગયા વના રહેતી નહિં. હું જાઉં ત્યારે અહિંનું કાણુ ફરે ? ને, એંહા—જેને જ્હેન, મહારાથી તો હવે કાંઈયે નીપજતું નથી ! માંદાં માંદાંયે ઉઠીને ધરનો ઢસયડો તો તાણ્યા

વના કાંઈ છૂટકો છે ?-પણ ત્યાં જઈને તો રહેવાય નહિં !...મેંકું, ચોપડાં શાક કરીને સગરામ મંગાવી જરા ભેષ આવું; એને ઘણું થયાતું સાંભળ્યું'તું ને ન જઈએ તો ખોટું દેખાય !-પણ એટલામાં તો માણસ ખોલાવવાજ આવ્યું. હું ગઈ ત્યારે તો બધાં બારણે બેઠાં'તાં; એટલે શું થયુંને શું નહિં, ત્હેની મ્હને તો જરાયે ખબર નથી.”

“હા. બા, હા. ત્યારે તો તું શું કરે ને કોઈયે શું કરે ?-પણ, અલી ?-આપણે તો લોક ફેટે તે કહીયે છીએ, હાં, બા, ?-અધે તો એમજ વાતો ચાલી રહી છે કે, રસિકે પોતાની બહેન પાછળ દસ હજાર રૂપિયા ખર્ચાં નાંખ્યા-પછી ખરું ખોટું તો ઉપરવાળો જાણે !”

“દસ હજાર તો શું રાખ થાય છે ?-એટલી તો બૂમોયે પાડતાં થાકી જવાય-ને સોએ સહસ્તર વંચાય !” ભાગીરથી બોલી ઉઠ્યાં : “પણ. હા. પાંચસો હજાર ખરચ તો થયાજ હશે ને.-એમ જુવે તો બસે પાંચસે તો અમનેયે થઈ ગયા ! ગાડીઓમાં જવાં ને ગાડીઓમાં આવવાં ને ફલાણું ભેષએ ને ઢીકણું ભેષએ !-એતો વાત જ કરીશ નહિં !-હા, એટલું કે એમતું ખરચ જણાઈ આવે ને આપણું તણાઈ જાય ! બાકી આ લલિ તરફ તો જરા નજર કર; ભોજનની પાછળને પાછળ અડધી તો થઈ ગઈ છે !”

લલિતા અને ગુલાબ અંદર આવ્યાં.

“અલી લલી !” ધનકેરમાશી બોલ્યાં : “અલી, આવી શે, જે ભોજનની પાછળ આટલી ગાંડાઈ ફેલાડછ ?-કોઈની ભોજનનો નહિં મરતી હોય ?-અત્યારમાં નણુંદ ભોજન, બંને સાથે ક્યાં ગયાં'તાં ?-મેર મેર, અલી ! એમ વાત વાતમાં આંસુ આણીએને તો તો વાજજ આવીએ, બા !-લોહી નાંખ આંસુ, બાબી તો કાલ ઉડીને ખીજ લાવીશું ને ત્હને કાંઈ થયું ને તો... !”

“હું મરીશ ત્હેમાં આવી શું મ્હોટી લંક લાગવાની હતી?” લલિતાએ હુમો સમાવવાને પ્રયત્ન કર્યો પરન્તુ ત્હેનાથી આખરે રો-વાધ જવાયું : “આવાં રતન જેવાં-સાક્ષાત્ માતાજી અવતાર જેવાં બાલી ગયાં ત્યારે મ્હારી તે એવી શું ખોટ પડી જવાની હતી ? એ કાંઈ જવા જેવાં હતાં ?-સુખ ભોગવાનો વખત આવ્યો, ભાઈ મામલત-દાર થયા, ત્યારે એ ઉઠીને ચાલતાં થયાં !”

ગુલાબની આંખમાં પણ આંસુ ઉભરાતાં હતાં; ત્હેણે લલિતાને વાંસે હાથ ફેરવી માંડમાંડ એને છાની રાખી : “જુવોને ખ્હેન, એ કાંઈ આપણા હાથની વાત છે ? ઠાકોરજીએ જે ધાર્યું તે ખરું. એમના ગયાથી આપણને એકલાંનેજ કાંઈ લાગે છે ? મ્હોટાભાઈ, એ, બાપા, બાલીનાં મા ને ભાઈભોજાઈ, એમાંનાં કોઈનેયે થોડું લાગતું હશે ?-એમના કરતાં એમના ગુણુ બહુ સાંભરી આવે છે : નહિં તો શ્રીમતી ને મૈયા, એમને ને બાલીને શું ?-પણ એ બધાંયે કેવાં થઈ ગયાં છે ?”

બાલીએ પોતાની આંખોમાંથી આંસુ લોહી નાંખ્યાં, અને નણુંદ પાસે જઈ બેઠી. ધનકોરમાશી તો બધું જોઈજ રહ્યાં ! સાસરિયાં મરણ પામેલી વહુને માટે-લોકોના દેખતાં રૂવે તે તો જાણે ઠીક, પરન્તુ-પાછળ પણ આંસુ પાડે અને દિલગીર થાય એ ત્હેમને મન તો ‘જૂની આંખો ને નવા તમાશા’ જેવુંજ હતું ! ભાગીરથીનાં અન્તઃકરણમાં ગમે તેમ હોય પણ તે લલિતાને એક અક્ષરે કહે તેમ નહોતું; તેથી ધનકોરમાશી ચ્હીડાયાં તો ખરાં પણ વાત બદલી; વાત બદલતાં બદલતાં પણ ત્હેમનાથી ઉમરો કૂહાડયા વિના ન રૂઢેવાયું.

“અલી, આટલું બધું શું છે જે ?-પૈસાવાળાની દીકરી એટલે બધાંયે અછોઅછો વાનાં કરે; નહિં તો ઘણાંયે માંદાં પડે છે ને

ધણાંનેયે ખમ થાય છે।-ગરીબને ત્યાં જનમી હોતની તો...।” લલિતાના મ્હેરા ઉપરથી એને ગુસ્સો મ્હડવા માંડ્યો છે એમ જણાયું કે તરતજ હેમણે વાત બદલી : “હે અલી ભાગીરથી ! હેં તો રોવા ફૂટવાનું રાખ્યું છે ને !”

“ના બા. હું એકલી શું કરું ?-વહુનાં પિયરિયાંએ ફકાડી નાંખ્યું ત્યારે હું શું કરવા એવા મોટાપા કરું ?-મ્હારે ત્યાં કોઈ માણસ છે ? આ બંને તો બાળક; ને તું ને હું-આપણે તે કેટલું કરીએ ? એ તો જથાવાળાંનાં કામ-મ્હોટાભાઈનીયે મરજી નથી ને એમનીયે નથી ! ફૂટે છે જે, વહુ ફૂટેતી ગઈ છે કે ‘મ્હારી પાછળ કોઈ રોશો-ફૂટશો નહીં ને ગીતાજી બેસાડજો’-ત્યારે આપણે શું, બા ?”

“એમકે ?” ધનકારમાશી બોલ્યાં; “ત્યારે તો આપણે શું બા ?-ખોટું ફૂટેવાશે તો એમનું, ત્હારે શું ?” ત્હેણે જરા સ્વર ધીમો કરીને કહ્યું : “અલી, હું તો એટલા માટે આવી’તી જે-આવી ડાહી, શાણી, ત્હારા હાથમાંથી ધરતું કામ મૂકાવી દે એવી વહુ ગઈ તે તો જાણે બહુજ ખોટું થઈ ગયું, પણ કાંઈ ભગવાનની મરજી આગળ આપણો ઉપાય ચાલવાનો હતો ? ને આપણે તો સંસારમાં રહ્યાં એટલે બધુંયે કરવું પડશે-માટે મ્હોટા ભાઈ માટે ખીજા કોઈને ત્યાં વીચાર રાખશોજ નહિં !-મ્હેં મ્હારે ગોઠવણ કરી રાખી છે; રતિની છોકરી બણી છે, ગણી છે : ને એને બારમું વરસ ગઈ પાંચમે બેઠું; છોકરાને રાંધી તો પીરસે ?-કેમ લલી, છોકરી ત્હને કેવી લાગે છે ?-છોકરીઓની તો કાંઈયે ખોટ નથી; આપણે ત્યાં તો કમાડ પાછળ કન્યા ! પણ આ તો-મ્હેં, ધરે સાંઈ ને માણસે સારાં; અને છોકરી પણ ફૂટી નખેતર જેવી છે !”

ધનકાર માશી ! બધ સાખ, ત્હમને ખોટું લાગે તો બલે; પણ

હજી ભાભીની ચિતા પુરી છંટાધ્યે નથી એવામાં-આવી વાત મ્હને નથી ગમતી । ” લલિતા છણકો કરીને ઉઠી : “ ચાલો, ન્હાનાં ભાભી, આપણે ઉપર બેસીએ; કરવા દો છુની સાથે એમને કૂથલી । હા, મ્હારાથી તો-હું સાંભળીશ તો-કાંઈ બોલાઈ જવાશે. ” લલિતા અને ગુલાબ મ્હેડીએ ગયાં.

“ બહેન, બોટું ન લગાડીશ, હોં ! ” ભાગીરથીએ કહ્યું : “ એને શરીરે સાં રહેતું નથી ને તેથી હમણાં હમણાંમાં એનો સમાવ બહુ મ્હેડીયો થઈ ગયો છે. ”

“ હા, બા, હા ! ” ધનકાર માશી ગુસ્સાનો ગોટ ગળી જઈને બોલ્યાં : “ લક્ષ્મીનો બચારીનો કાંઈ વાંક છે ?-ઉઝગરા, મહેનત,- એ બધું હવેજ જણાશે તો । ઠીક ત્યારે, અલી ! હું રતિને ‘હા’ કહી રાખીશ, ને તુંયે કોઈ પૂછવા આવે તો કહેજે જે અમારે ગોઠવણ થઈ ગઈ છે. ”

૨. સરસ્વતીની અમર સુન્દરતા :

દેવીમંદિરના એક વિભાગમાં નિર્મળબાળા અને મહાદેવી બેઠાં હતાં. નિર્મળબાળાના હાથમાં એક પત્ર હતો.

“ પ્રિય શ્રીમતી બહેન,

“ મ્હને આજ ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે, હું હવે વધારે વખત છત્રવાની નથી. બહાલી બહેન, ત્હમે અને જનનિ સ્વરૂપ યોગિની મૈયાએ મ્હારે માટે બહુ કર્યું છે ને કરો છો; અહિં બધાંયે મ્હારે માટે જોટલું કરે છે તેટલું પોતાનાં બહાલામાં બહાલાં માણુસ માટે પણ કદિ કોઈ ભાગ્યેજ કરત. આ સર્વ માટે જગદંબાના મહાન આભાર તમે અને ત્હમारी બધાંની ઓશિંગણ તો હું સદાયની ધુન્ન :

દિલગીરી માત્ર એટલી છે કે, હવે તે ઉપકારનો સહેજ પણ બદલો મહારાથી વળી શકે તેમ નથી. જેવી ભગવતીની ઈચ્છા !

“ આપણે જે જે મહાકાર્યો ઉપાડ્યાં છે તે તે આખતમાં સ્ત્રીઓ કેટલું કરી શકે અને સ્ત્રીપુરુષો સાથે પ્રયાસ કરવાથી કેવું સુંદર દ્રુળ ઉપજવી શકે,—તે સઘળા વિષયોમાં મહારા પોતાના વિચાર મહારા પ્રિય પતિની સાથે મહેં સરખાવી જોયા છે,—તહેમની શુભ યોજનાઓ તહેમાં ભેળવી—સુધાર્યાં છે :—આથી મહારી મનોવાંછનાઓ મહારા અવસાન કાળને સંતોષે છે અને તહમે તહેમને પોપણુ આપશેજ એમ માની મહને ઘણીવાર મૃત્યુકષ્ટ અને પ્રિયજનોનો હમ્મેશનો વિયોગ પણ હવે દુઃખકર લાગતાં નથી.

“ જાહેની ! મહારા પૂજ્ય પિતાજીએ મહારા નામે મૂકેલા દસ હજાર રૂપિયા હવે મહને પોતાને નિરર્થક છે. મહારી બાલ પુત્રી મહોટી થશે તો મહારી બાતું જે સર્વ છે તે એતુંજ છે; એટલે આ રકમની તહમે આપણે ઉપાડેલાં કામોમાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરશો :

“ ૧. સ્ત્રીઓને યોગ્ય કેળવણી આપવામાં મદદ કરે એવાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો તથા પુસ્તકો લખાવવાં, અને પ્રકટ કરાવવાં; પુસ્તકાલયની ચોપડીઓ સઘળા સ્ત્રીઓને મક્ત ઘેર એકે વાંચવા મળે એવી યોજનાઓ હામ હામ કરવી; સ્ત્રીઓને ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો તથા વસ્તુઓ એકઠી કરવી; તેઓ વિદ્યાકળા, વૈદક, ભરતાં ગુંથતાં, પાકશાસ્ત્ર, બાળક ઉછેરતાં તથા માંદાની માવજત કરતાં શીખી શકે અને સ્ત્રીરોગો બાબતનું જ્ઞાન મેળવી શકે એવું વાચન પૂરું પાડવા તરફ આ પુસ્તકાલય તરફથી ખાસ પ્રયત્ન થાય એવી ગોઠવણુ કરવી.

“ ૨. પત્નીશાળાઓની નિરંતર વૃદ્ધિ કરવી; અનાથ બાલિકાશ્રમને સંપૂર્ણ ઉત્તેજન આપવા ઉપરાંત વિધવા સ્ત્રીઓને

પોતાનું વૈધવ્યજીવન દેશસેવામાં ગાળતાં શીખવવા માટે એક મઠ અથવા મન્દિરની સ્થાપના કરવી જેમાં હેમને પોતાની સ્થિતિને યોગ્ય ક્રેળવણી આપી, આપણા દેશમાં યોગિની મૈયાના જેવી પહોં-તાઓ તથા સ્ત્રીઉપદેશકો, અને ઇસ્પતાલોમાં ખાસ રીતે જરૂરની સુસાણીઓ તથા નર્સો (માવજત કરનારી સ્ત્રીઓ) ની-એવી એવી ધણીક ખોટ જે પડે છે તે ઓછી કરવી; કુલીન પરંતુ ગરીબ પત્નીઓ અને વિધવાઓને દ્રવ્ય, અન્ન, વગેરેની સહાય કરવી; અને જે જે યોજનાઓ આપણા ગૃહસંસારને સુધારી શકે તે તે સર્વ યોજવી.

“ હું સારી રીતે સમજું છું કે, આમાંની એક પણ બાબત ફળ-દુપ કરવામાં મહારા દસ હજાર રૂપિયા કાંઈ વધારે નથીજ !-પણ ‘ ફૂલ નહિં’ તો ફૂલની પાંખડી ’ એ કહેવત પ્રમાણે મહારી પાસે જે છે તે હું આપણી સમસ્ત ખેડેનોની સેવામાં અર્પણ કરું છું. ત્હમે મહેં જણાવેલા વિચાર ઉપરથી સ્ત્રીઓની હાલત સુધારવાનું એકાદ ફેન્ડ ઉભું કરશો તો તેમ પણ બની શકશે; મહારા પ્રિય પતિ અને મહારા ભાઈ ત્હેવા ફેન્ડમાં પોતાની માસિક ઉપજનો દર મહિને પાંચમો ભાગ અને ચિ. ચન્દુભાઈ દસમો ભાગ, એટલું આપવા કબૂલ કરે છે : ત્હમે દ્વાંતર સાહેબ પાસેથી અને મૈયા ભગવતી એમના પૂજ્યપાદ ગુરુજીશ્રીના આશ્રમના લક્ષ્મીબંડારમાંથી પણ ત્હેમાં કાંઈક મદદ તો કરાવીજ શકશો.

“ પ્રિય ખેડેન, હું જીવીશ તો આટલી ઉમેદો પરિપૂર્ણ કરવા-માંજ મહારું જીવન ગાળવાનો મહેં નિશ્ચય કર્યો છે; અને કદિ આ દેહનો પાત થાય તો એટલું કામ ત્હમે અને યોગિની મૈયા ઉપાડી લેશો, એટલી મૃત્યુશૈયા ઉપરથી ત્હમारी આ ભગિનીની હેમને નમ્ર, સપ્રેમ પ્રાર્થના છે.

“જગદંબા હમારૂં કલ્યાણ કરો ! અને આપણો પ્રીતિભાવ છે હેવોને હેવોજ નિરંતર રહ્યાં કરો !—એટલીજ હવે યાચના છે !

“લિ. હમારી સર્વની ઓશિંગણ અને રનેહાંકિત,

“અ. સૌ. સરસ્વતીનો પ્રણામ.”

૩. ‘મૈયા, મહતે પણ વિસારતા નહિંજ હોં !’

બંને સાધ્વીઓનાં નયન અશ્રુપૂર્ણ હતાં; સરસ્વતીના ઉદાર હૃવનસુવાસની આ લહરિ ખરેખરી અત્રૌકિકજ હતી !—અને હેણે હેની કદિ પણ ના વિસારાય એવી હાંદગી અત્યારે વધારે વધારે પ્રિય કરી. સ્ત્રીઓનાં સંસારસરોવરમાં તોફાનનાં મોજાં અને આનન્દની લહરિઓ સર્વ ન્હાનાંજ હોય છે; હેમનાં હૃવન જગત્પત્ની દષ્ટિ સમક્ષ ભાગ્યેજ આવે છે અને તેથી હેના વિજય પરાજય, સુખ દુઃખ, અને આશા નિરાશા,—એ બધુંય દુનિયાંની નગરમાં તો ન્હાતું નહોતુંજ લાગે છે ! છતાં આ સ્ત્રીની હાંદગીની પ્રભા અન્તઃપુરોથી ખહાર નીકળવાની,—ખહાર નીકળીને અન્ય અનેક અન્ધકારમયો હૃવનમાં પ્રકાશ રેલવાની, બીજી ધણીય તેજધારાઓનું વહન કરતા થનારી,—આ સઘળું સાંભરતાં પ્રીતિનાં આંસુ સૂકાયાં તો નહિં પરંતુ ઉત્સાહના ઉમરા હેમને હર્ષભર્યાં કર્યા વિના રહ્યા નહિં.

“મૈયા ! આવી લોકોપકારક વિચારાવલી કરતાં બીજો પોતાની પાછળ દુનિયાંને વધારે સારો વારસો શું મૂકી શકાય ? સર્વ પરમાર્થ-પૂર્ણ હૃદયલહરો નિઃસંશય આપણાં દુઃખી ભાન્ડનાં પરમકલ્યાણ તરફ વહે છે, અને મહતે તો અત્યંત શ્રદ્ધા છે કે, સરસ્વતીના હૃવનસુવાસ ભરેલી આ પુષ્પમંજરી આપણી ક્લેશ-કષ્ટથી પરિતાપ પામેલી ખેડેતોનાં અંતરમાં નિરંતર અમૃત ઝરતીજ રહેશે.

મૈયા ! કવિ ખરૂં કહે છે કે,-

“ તે પુષ્પથી ગુથી કદીક કિરીટ મૂર્તિ,

“ યાશે વિલુપ્ત, સખિ ! ને અવસાનકાલે,

“ હોયે જીવંત ઉડશે ઉડી ભાવનાઓ,

“ છાશે, સખિ ! જીવન નિર્મળ પ્રેમ ગાને.”*

“ મૈયા ખહેનની આ યોજનાઓ ખરેખરી સુંદર છે; નિર્મળખાણાએ પ્રેમના આવેગમાં તે પત્રને ચુંબન કરતાં કહ્યું: “ મહારા પિતાજી પણ ઘણી ખુશીથી દસ હજાર રૂપિયા, આ ફંડમાં આપી શકશે અને લખપતી શેડે જે દસ હજાર અમને મહિલાસમાજના ભંડોળમાં આપવાનું કહ્યું છે તે રૂપિયા આમાં લઇ લઇશું. આશ્રમના ભંડારમાંથી હમે પણ કાંઇક તો અપાવી શકશો, મૈયા ! ”

“ શ્રીમતી ! મહારા વંદનીય ગુરુજીને મહેં આપણી અભિલાષાઓ જણાવી હતી અને ભંડારમાંથી સહાય પણ માગી હતી. આજ સહવારેજ વીસ હજાર રૂપિયાની હુંડી મહાર ઉપર એમણે મોકલી દીધી છે, જે આ ભંડોળ માટે હું એમની તરફથી, કાંઇ પણ અગવડ વિના, આપી શકીશ. ”

“ ઓહો મૈયા, મૈયા ! દૈવી જીવનનો શો અતુલ્ય પ્રભાવ છે? ખહેન એક યોજનાની ઈચ્છા જણાવે છે એટલામાં આપણી પાસે પચાસ હજાર રૂપિયા જેટલી મહોટી રકમ તો તૈયાર થઇ જાય છે. ઉપરાંત, માસિક કિંવા વાર્ષિક ઉપજમાંથી અમુક અંશ આ કામમાં મદદ તરીકે નવીનખાલુ, જગન્નાથ, વગેરે, ખીજ પણ આપશેજ એમ મહારી ખાત્રી છે. નિઃસંશય આપણી પાસેથી એ ગઇ નથીજ !—મહેને લાગે છે કે ખીજ બધાં સ્મરણચિહ્નો કરતાં આ

ફેંડમાં એનું નામ રાખીએ તો ? જેમ ઉદ્ધરિન ફેંડથી માછ વાધ-
સરોય નામદાર ઉદ્ધરિન સાહેબનાં બાનુનું નામ આપણા દેશમાં
અમર થઈ ગયું છે, તેમ આ ફેંડને આપણે ‘સરસ્વતી અખલા
સહાયક ફેંડ’ કહી, બહેનનું યશોગાન કાયમ કરવું એ સર્વને
ગમશે. મૈયા, ત્હમને કેમ લાગે છે ?”

શ્રીમતી ! મહાદેવીએ કહ્યું : “મ્હને પણ એ વ્યવસ્થા બહુ
મનોહર લાગે છે.—પણ બહેન, આ સ્થળે મ્હને બહુ સમય થયો,
એટલે હું હવે મ્હારૂં યાત્રાપર્યટન કાલ રહવારથીજ પાછું શરૂ કરીશ;
મ્હને કાલ આગ્રહ કરીશ નહિં. મ્હારૂં મન અહિંથી ઉઠ્યું છે—ગુરુ-
જીની આજ્ઞા મળી ચૂકી છે—અત્યાર સુધીનો આ સ્થળમાં રહેવાનો
આશય હતો તે હવે પરિપૂર્ણ થઈ ગયો છે; ને હું પરદેશમાં આ
અખલા સહાયક યોજનાને બનતી સહાય કરી શકીશ—એટલે હવે
ત્હારી સાથેનો પરિચયઆનન્દ પણ હું ખોઈશન ! પરંતુ આપણાં
જીવન અન્ય જીવનના ઉત્કર્ષમાંજ ઉદયમાન થાય છે એટલું સ્મરણમાં
રાખજે અને તેથી પોતાની વાસનાઓને આધિન થવું ત્હેના કરતાં
આસપાસનાં પ્રાણીઓની ઉચ્ચ વાસનાઓનું પોપણ, રક્ષણ કરવું,
એમાંજ આપણા આત્માની ઉન્નતિ છે.” જરા વાર વિચારચસ્ત
થઈને તે બોલ્યાં : “બહેની ! આપણે હવે જૂઠાં પડીએ છીએ તે
સમયે—ત્હારૂં લગનનું વય પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે, અને પતિ થવાને યોગ્ય
યુવક ત્હારી હૃદયદષ્ટિની સમિપ છે, તો—ત્હારી મનોવાંછનાઓ ગમે
ત્હેવી હશે તોપણ મ્હને અત્યારે એમજ થઈ આવે છે, કે, ત્હને
‘અખંડ સૌભાગ્યવતી, પરાક્રમી પુત્રવતી ભવ ! એ આશીર્વાદ દઈ
દઈ !” મહાદેવીએ નિર્મળજાળાને માથે હાથ મૂક્યો અને હસી
પડ્યાં. “ખોટું ન લગાડીશ, હોં; કુમારિકા રહીને જીવન ગાળવાનો
વિચાર મ્હેં ત્હારો સાંભળ્યો છે, એ પણ હીક છે. પરંતુ આપણાં

શાસ્ત્રોમાંના પત્ની અને સતીના ધર્મ મહત્ત્વે સર્વદા અપાર્થિવજ લાગ્યા છે; અને એટલા સાર હું તો પવિત્ર પ્રેમીલાં દંપતી થઈ જગતની સેવા કરવી એજ મનુષ્ય જીવનની ઉત્તમાવસ્થા માનું છું; તથા દેશની ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર જે આત્મત્યાગી, સ્વદેશપ્રેમીલી પ્રજા હેનાં પણ જન્મ આપનાર તેજ હોય, તે હમ્મેશાં વંદનીય છે.”

નિર્મળબાળાએ આમાંનું યોડુંકજ સાંભળ્યું હતું : સરસ્વતીના પત્ર સાથે હેનાજ હાથની એક ચિઠ્ઠી હતી, જે હેણે કાઢીને ખતાવી નહોતી;—હેમાં પણ નવીનબાળુ સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય છે એમ સૂચવી સરસ્વતીએ નિર્મળબાળાને હેની સાથે લગ્ન કરવા વિનંતી કરી હતી. ‘આથી હમે બંને અનુગુણ દંપતી થઈ એક ખીજની ન્યૂનતા પૂરી કરી શકશો—પતિપત્નીનાં જીવનમાં વધારે સહૃદયતાથી ઉતરી શકશો—સાથેજ પ્રયાસ કરવાથી જગતનાં દુઃખનો ભાર ઓછો કરવામાં વધારે વિજયી થશો—દાકતર સાહેબ (પ્રતાપચન્દ્રરાય) ના અન્તરના અભિલાષ તૃપ્ત કરી શકશો,—આવા આવા અનેક લાભની સાથે હમારાં એકાન્ત-શૂન્ય જીવનમાં પ્રીતિ વસલતાના પ્રવાહોની મિઠી સેરો સ્ફુરાવી શકશો.’—આ સરસ્વતીએ જણાવેલા વિચાર હેના હૃદયમાં રમતા હતા, એવામાં મહાદેવીના મ્હોમાંથી નીકળી ગયેલા ઉદ્દગાર પણ સખળ વેગથી ભળ્યા !

અનેક વાતો થઈ; અને વખત પણ ઘણો ગયો પરન્તુ જણાવોયે નહિં. નિર્મળબાળાએ ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ મહાદેવીએ પોતાનો દૃઢ સંકલ્પ બદલ્યો નહિં, માત્ર કમુલ એટલું કર્યું કે ‘જેમ બનશે તેમ વધારે પત્રવ્યવહાર રાખીશ, અને પાછાં ફરતી વખત અહિં થઈને જઈશ. હમે બધાં મહારા ઉપર જે માયા ખતાવે છે હેને બદલે મહારાથી ચલિંચિત પણ—જે બનશે તે કરવા હું તત્પર છું.’

નિર્મળબાળાથી રોવાઇ જવાયું: “મૈયા, મૈયા ! ખહેન હતી ત્હેને પ્રભુએ ઉપાડી લીધી, અને જનનિ સમાન ત્હમે તે પણ જાઓ છો. ત્હમને,—કર્તવ્યપરાયણતા, ધર્મપ્રીતિ, પ્રભુભક્તિ સર્વ સુવિદિત છે; અને વિચાર અને આચારમાં જેને તકલ્પતજ નથી; ત્હેને હું ખીજું શું કહું ?—ગમે ત્યાં હશે, ગમે તે મહા કાર્યમાં રોકાયું હશે તોપણ ત્હમે આ હૃદયમાંથી તો ખસવાનાં નથીજ અને આટલી મહારી નમ્ર વિનંતિ છે કે, મૈયા ! મ્હને પણ વિસારતાં નહિંજ હોં !”

મહાદેવીએ શોકાર્દ્ર નયનથી પોતાને પ્રણામ કરતી નિર્મળ-બાળાને માથે પોતાના બને હાથ મૂક્યા.

૪. દૈવી જીવનનો પ્રભાવ :

ધનલક્ષ્મીની આંખોમાંથી આંસુ ઝરતાં હતાં,—પૂજા પૂજાને ઠેકાણે ને માળા માળાને ઠેકાણે રહી ગઈ હતી; અને પ્રબોધચન્દ્ર તથા રસિકભાઈ સદામા હિંચકા ઉપર શોકવિલીન મુખાકૃતિઓથી ખેંકા હતા.

રસિકભાઈથી ન રહેવાયું; ઘૂંટણ ઉપર માથું મૂકીને તે રોઇ પડ્યો. પ્રબોધચન્દ્રે ચિરાતા અંતઃકરણના ઉદ્વેગોની પ્રબળતા સૂચવતો પોતાનાં નયનનો અશ્રુવેગ રોકવાને વૃથા પ્રયાસ કરતાં—તેને વાંસે હાથ ફેરવી આશ્વાસન આપવા માંડયું.

“ભાઈ ! ભાઈ ! આમ તે ગાંડાઇ ફાડતા હમયું ?” ધનલક્ષ્મી બોલ્યાં:—“ખહેન આપણી ગઈ તે હવે કાંઈ પાછી આવવાની છે ?—આપણે ગમે તેટલાં રોઈએ તોપણ શું ?... આટલું પૂખડું મૂકતી ગઈ છે તેણે જીવે તો ઘણું ?—એ છોકરીના મ્હોં સ્વામું જોઈને આપણે તો દિલાસો લેવાનો છે... પ્રબોધચન્દ્ર ! જીવો ભાઈ, હું તો ત્હમને ખરેખરી મલાહ આપું છું કે ત્હમે ત્હમારે ખુશીથી પરણજો !

ગઢ તે કાંઈ પાછી આવવાની છે? ત્હમેયે કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી છે?—અને એ તો સંસારવેવારની રીત છે; માટે બેલાશક ત્હમે ત્હમારે ફરીથી લગ્ન કરજો. મ્હારે પરણાવવા જેવડી છોકરી હત તો હું તો જરૂર ત્હમને આપત. બીજાં બધાં ગમે ત્હવાં પણ કાંઈ ત્હમારી તરફથી છોકરી દુઃખ પામી છે?—ભાઈ, હું ક્યાં ત્હમારા ઘરની હકીકત નથી જાણતી? પરણુશો તોજ સુખી થશો. ને આ છોકરીની તો ત્હમારે મિલકૂલ કાળજી રાખવાની નથી.—હવે કાંઈ રાધે એ પાછી આવવાની છે? માટે રાશો નહિં. આંસુ લોહી નાંખો.—ભાઈ, ત્હમેયે આમ શું કરતા હશો? પ્રબોધચન્દ્રને ધીરજ આપો. આપણી હતી તે તો ગઢ, હવે રાવાથી કાંઈ વળવાનું છે?

પ્રબોધચન્દ્રની આંખો રાઈ રાઈને રાતી થઈ ગઈ હતી, ત્હનાં હૃદયમાં રોડાતાં ન્હોતાં; રસિકભાઈએ મહા પ્રયાસે શોકનો આવેગ દાખ્યો અને થોડીવારમાં પ્રબોધચન્દ્ર પણ તેમ કરી શક્યો.

તે બંને જણા રસિકભાઈની મ્હેડીમાં જઈને બેઠા.

“ક્ષયનો રોગ મટતોજ નહિં હોય?” રસિકભાઈ ઉદ્વેગમાં બોલી ઉઠ્યો : “ત્યારે દાકતરો બધા કામના શું છે?—એવાં દરદાને જો એ લોકો અસાધ્ય માને છે તો પછી ત્હની દવામ કરવાનું પણ ક્ષણ શું?”

ના. ના. છેકજ એમ નથી. એ રોગ બીજા રોગોના કરતાં સમજવો વધારે કઠિન છે એથીજ ઓસડની બ્હેલી અને બહુ અસર નથી થતી. નહિં તો એક દાકતરે ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું છે કે, એ દરદમાં શરુઆતની સ્થિતિમાં દરદી હોય ત્યાંસુધી યોગ્ય ઉપાયોથી તે બચી શકે છે. આપણે એટલા હતભાગ્ય કે દરદની વૃદ્ધિ એવા વખતમાં થઈ કે આપણે ત્હને રોડી શક્યા નહિં અને તેથીજ આજું

પરિણામ આવી ગયું !—મનની ચિન્તાઓને દૂર રાખવાને અને શરીરની વ્યથાઓ ઓછી કરવાને, રોગી મનુષ્યને હવા ખાવાના સ્થાનોમાં લઇ જવામાં આવે છે, જ્યાં તેના દરદ ઉપર પણ સારી અસર થયા વિના રહેતી નથી. પરંતુ આવા રોગનું ખાસ ઔષધ, મનની શાન્તિ, કુટુમ્બમાં આનન્દ, જીવને જેમ બને તેમ રમત ગમ્મતમાં રાખવો, હંશિયાર દાકતરની સારવારમાં રાખી પૌષ્ટિક તથા ક્ષીમે ક્ષીમે ક્ષયનું રોધન કરે એવા પદાર્થોનું સેવન કરવું, આવા આવા ઉપાયો લેવા અને પછી પ્રભુની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખવો: આ પ્રમાણે થાય તો જરૂર કોઈ પણ પ્રકારનો ક્ષયનો રોગ એવો નથી કે તે ન મટે. પરંતુ સમગ્ર જ્ઞાન આપણને કડવા અનુભવો પછીજ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાંય પ્રભુની પરમ ઇચ્છા ઉપર તો હમ્મેશાં આધાર રાખવાનોજ છે !.....

આપણા ઉચ્ચ કોમની બાળકીઓમાં ક્ષય અને તાણુ જેવા અશક્તિના મહાન રોગોનું પ્રબળ દિનપરદિન વધતું જોઈએ છીએ તેનાં કારણમાં બાળલગ્ન આદિ અનેક ઉપરાંત, તન્દુરસ્તીની બેદરકારી, ખરાબ ખોરાક, અને અંગકસરતનું બિલકૂલ નાશૂદ થવું, એ પણ છે. અનીતિથી અને માણુસોની ગર્દીથી કંટાળી ધણીખરી બાલિકાઓએ નદીએ નહાવા જવાનું અને મંદિરમાં દર્શન કરવા જવાનું,—એ બંને આપણી ઇચ્છા સંમતિથી ત્યજી દીધાં છે; પરંતુ તેને બદલે ઘરમાં કોઈ પણ શરીર કસાય એવું કામ કરવાની આપણે તેમને ફરજ પાડતા નથી; તેમ વળી ધણાખરા મધ્યસ્થ વિચારવાળા પુરૂષો ઉપર જણાવેલો સુધારો સ્વીકાર્યા છતાં સ્ત્રીઓ બહાર હરેફરે તેની વિરુદ્ધ છે !—તો પછી સ્ત્રીઓમાં અને તેને લીધે તેમનાં બાળકોમાં નિરંતર નબળાઈ વધતીજ જાય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું છે ? મહારા મનમાં એટલોજ અભિલાષ હતો કે હું

કોઈ સ્વતંત્ર જગો પર જઈ ! તે સુખઘટિકા તો આવી પણ ખેંચી, પરંતુ પોતાની સાથે વેદનાનું વિષ લેતીજ આવી !”

તે આંસુ ભરી આંખોથી બોલ્યો : “એમને જવું નિર્માણજ થયેલું હતું તો—રસિકભાઈ ! મહેને એટલુંજ લાગી આવે છે કે—ફક્ત ખાર મહિના, છ મહિના પછી તેમ થયું હોત તો... !”

“વલીચસી કેવલમીશ્વરેચ્છા ! આપણા હાથમાં છે શું !” રસિકભાઈએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો : “આપણા જીવનમાં ‘અમૃત વિષ બે સાથે વહે’ એ વાક્ય કેટલું સંપૂર્ણ રીતે ખરું છે ? મહેને આટલું બધું લાગી આવે છે, તો તમને—નિરંતર સહવાસ, અસ્પ-રસનું ગાઠ પ્રતિબંધન, જીવંતીનાં કંઠેશચિન્તાઓ તેમજ સુખસ્વપ્નોમાં સહપ્રવાસ,—એ સર્વ ઉડી જતાં કેટલું લાગી આવતું હશે, શું શું નહિં થઈ આવતું હોય ?—અને મહારી એ બહેન તે બહેનજ, સહચરી હતી !... પણ કરવું શું ?—જગદીશ્વર પાસે મહારી તો રાત દિવસ એજ યાચના છે કે, મનુષ્યજીવન સુંદર, સુખકર, ઉત્તમ કરવાને આવી ભગિની, આવી પત્ની તું વધારે વધારે આપ; જે બાલા બહાલસોધ બહેન છે, પ્રેમીલી પત્ની છે,—તે માતા, સાસુ, નણુંદ, ભાભી, —ગમે તે તરીકે, ગમે તહેવી વિકટ સ્થિતિમાં હશે તોપણ હૃમ્મેશાં પ્રીતિનાં—આનન્દનાં અમૃતભર્યા બહેણુ રેલાવવાની, એ નિઃસંશય છે.”

પ્રમોદયન્દ્ર ગયા પછી રસિકભાઈ એકલો પડ્યો અને ખાટ ઉપર એક ચોપડી લઈ સૂતો. એવામાં તહેને કાને પાસેની ઝોરડીમાં કોઈ ડસકાં ખાતું—રોતું હોય એમ અવાજ આવ્યો. તે તરત ઉઠીને ખારણા આગળ જઈ જુવે છે તો સુશીલા સરસ્વતીની એક મહોટી છત્રીને પગે પડીને રોતી હતી.

“ઝો મહારી બહાલી બહેન ! તમારું હું ઘણું વાંકું બોલતી, તમને પાછળ ગાળો દેતી, તમારી ખરા દિલથી ચાકરી નહોતી ક-

રતી, તહમારું હું બહુ જૂરું રહાતી, તે બધું ભૂલી જતી. —તહમે આ-
મને આમજ આલ્યાં જવાનાં, એ તો મહારા મનમાં વિચારે નહોતો
ઓ બહેન ! તહમારામાં એવા શા ગુણ હતા કે તહમારા સંબંધમાં
આવેલાં બધાંય—નહિં સગાં, નહિં બહાલાં, એવાંયે સહુ—રહે છે ?
તહમારા વરની આંખો બેઝાકળી થઈ ગઈ છે ને તહમારા ભાઈની
આંખો રાતી, લોહી જેવી થઈ ગઈ છે !—હું મરીશ ત્યારે આમ
સંભારીને આવી લાગણીથી કાંઈ રહેશે ? મહારી અભાગ્યણીનામાં
તે એવા શા ગુણ છે ?—એમને પણ પળવવામાં હું ક્યાં બાકી રાખું
છું ?... પણ બહેન ! અત્યારથીજ હું સોગમ બાઈ છું કે હું પણ
તહમારા જેવી થઈશ, એમની મરણ પ્રમાણેજ ચાલીશ, તહમારી પેઠે
બધાંને ખુશી રાખવાને પ્રયત્ન કરીશ. બહાલી બહેન ! તહમારા
જેવું હાપણ કે લણતર તો મહારામાં નથીજ, પણ મહારું ચાલશે
ત્યાં સુધી હું તહમારી પેઠેજ ચાલીશ અને એમની સલાહ પ્રમાણે
વર્તીશ;—તો હુંયે તહમારા જેવી નહિં થાઉં ? !... માતાજી ! મહેને મદદ
કરજો; બહેનના ઉપર આટલી બધી માયા રાખતાં, તો તહેનો એક
થોડો ભાગ પણ મહારા ઉપર નહિં રાખો ? ...ઓ મહારી બહાલી
બહેન ! મહારા અપરાધ માફ કરો !—મહેને અસારે એટલીજ ધ્રુષ્ટિ
છે કે, હું તહમારી પેઠે બધાંની સાથે સાંઠે રાખી કંકુને ચાલે, અ-
ખંડ સૌભાગ્યમાંજ તહારી પાસે આવું.”

તેનાથી ન રહેવાયું; તે મોટે અવાજે રોઈ પડી.

“ બહાલી, બહાલી ! આ શું ? ” પ્રિય પત્નીને અંતરના બહા-
લભર્યા ઉમળકાથી છાતી સરસી દાખી, ચુંબનથી આંસુ હોતો
પતિ બોલ્યો; “ આમ રોવાય ? બહેન ગઈ તે ન ગઈ થવાની છે ?
પણ જો તહારા મનમાં એને માટે કાંઈ પણ પૂન્યભાવ થયો હોય
તો—એને પગલે પગલે ચાલવાનો જે સંકલ્પ તહે કર્યો છે તે દૃઢ

રાખજે; ખરાં સુખી થવાનો માર્ગ એજ છે:—પોતાની લાગણીઓ, ઇચ્છાઓને વશ કરી, બીજાના હિતમાં હેમને આપણે જેટલી દોરીએ છીએ તેના પ્રમાણમાંજ આપણને સુખ અને આનન્દ મળે છે; તથા અદેખાઈ અને ઝેર, ક્રોધ અને અભિમાન,—એને બદલે બ્યારે માયા અને દયા, શાન્તિ અને નમ્રતાને આપણાં અન્તઃકરણ-માં આપણે બ્યારે રહેદાણુ કરાવીએ છીએ ત્યારેજ આપણી જીવ-ગીમાં પ્રભુપ્રીતિનું કિરણ પ્રકાશ પામે છે. માટે બહાલી ! જો ખરૂં સુખ મેળવવું હોય, આસપાસનાં બધાં માણસોમાં આપણે માટે સારી લાગણીઓ, સારા વિચાર ઉત્પન્ન કરાવવા હોય, પરમેશ્વરની કરુણાનાં પાત્ર બનવું હોય, તો તેને માટે એકજ રસ્તો છે : આપણી સ્વાર્થ-વૃત્તિઓ જેમ અને તેમ દાબવી અને બીજાના સુખ માટે જેમ અને તેમ વધારે પ્રયત્ન કરવો; ટુંકામાં કહું તો, તે દહાડે યોગિની મૈયાએ કહ્યું તું તેમ, એ સર્વમાં વિનયી થવાનો એકજ મહા મંત્ર છે,—

‘ સહાવું અને સહેવું ! ’



સારાં પુસ્તકો સસ્તી કિંમતે મેળવવાની

એક ઉમદા તક.

લોક પ્રિય ગ્રંથોનાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકો કે જેની દુકા વિમત આ સાથેનાં બીજાં પૃષ્ઠોપર આપેલી છે તે પુસ્તકો વિવિધ અંગ્રજી-ભાષાનાં તથા ગદ્યપદ્ય સંગ્રહોનાં ચાલુ આદકોને તેમજ દીવાળી સુધીમાં થનાર નવાં આદકોને આ ૧૯૬૭ ની દીવાળી સુધી પોણી કિંમતે આપવા અમોએ નક્કી કર્યું છે.

સ્વર્ગનાં પુસ્તકો એ ગુજરાતી ભાષામાં વખણાયેલાં પુસ્તકો છે. એના ઉપયોગીપણા વિષે અમો કાંઈ કહીએ તે પહેલાં એક વાર વાંચીને ખાતરી કરી જોવા બલામણુ છે. ભક્તિ-જ્ઞાન-પ્રભુપ્રેમ તથા જમાનાને અનુસરતા નવી જાતના ઉત્તમ વિચારોથી એ પુસ્તકો ભરપૂર હોવા છતાં તેની ભાષા એવી તો સહેલી અને સરળ છે કે સ્ત્રીઓ, બાળકો અને થોડું બોલેલાંઓ પણ તે સમજી શકે છે; અને તેમાં તેઓને રસ પડી જાય છે, તેથી હોંસે હોંસે વાંચવાનું મન થાય છે. ગામડાના લોકો પણ તેમાંની વાતો સહેલાઈથી સમજી શકે છે.

મંગાવનારે પોતાનું પૂરેપૂરું નામ, ઠેકાણું, તેમજ પોતે શેના આદક છે या थाय છે તે લખી જણાવવું, એટલે પ્રત્યક્ષ કિંમત પ્રમાણે વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

સૂચના—ખાસ યાદ રાખવાનું છે કે ઉપલાં એ માસિકોમાંથી એકના પણ જેઓ આદક ન હોય તેમને માટે, તથા આદક છતાં પણ ૧૯૬૭ ની દીવાળી પછી મંગાવે તેમને માટે દરેક પુસ્તકની પુરીજ કિંમત લેવામાં આવશે.

વૈદ અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર

કાલબાદેવી રોડ, ઠામીબીલ્ડીંગ, સુ'અઈન'. ૨.

સંસારમાં સ્વર્ગ.

(ખીજી આવૃત્તિ.)

સંસારમાં સ્વર્ગ એ વિદ્વાનોમાં વખણાયલું અને માનીતું થયેલું પુસ્તક છે. કારણ કે તેમાં અહિંજ-આ દુનિયામાંજ સ્વર્ગ અતુલની લેવાના ઉપાયો-વાતો કહેલી છે. તેથી તે પુસ્તક આત્મોન્નતિ ઇચ્છનારાં દરેક ભાઈ બહેનોએ ખાસ વાંચવા જેવું છે. તે પુસ્તકમાંની બાબતનાં ચોડાં મથાળાં:—

હવે તું જગતની દાસી છે; રાણી થવાને વખતે દાસી થઈ; પ્રેમની લહેજત કેમ ભૂલાય ?; હું શામાટે આગળ વધી શકતી નહોતી ?; ઇશ્વરની કૃપા ક્યારે મળે છે, એ તને ખબર છે ?; સતસંગથી મળતો લાભ; ભક્તોની વાણીની અસર; શુદ્ધો અને લોકો પોતાનો રસ્તો કેમ પૂરો કરે છે ?; તું કહેશા મેં દાતા હું, માલ કહાંસે લાયા હય ?; નશિબની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી છે એ તને ખબર છે ?; ભક્તિ એજ ખરું રસાયન છે, ભક્તિ એજ સંસારનો સત્ય કીમીયો છે; ભક્તિ કોની કરવી જોઈએ ?; ભક્તોના ધર્મ; વેદ સાથે ભક્તિનો સંબંધ; ધર્મનું સ્વરૂપ; જીવંતીનું કર્તવ્ય શું ?; પુરુષાર્થ એટલે શું ?; પુરુષાર્થ એજ ઇશ્વર છે; પશ્ચાતાપની કિંમત; વિષયની વાત છોડીને દયાની વાત કોણ સાંભળે ?; વખતની કિંમત; ભૂલને નહાની સમજવી નહિ; જગતમાં શાન્તિ જો ક્યાંઈ પણ હોય તો તે દુઃખીઓનાં અશ્રુ લુછવામાં છે; કોઈ પણ ધર્મને ખરાબ ન કહો; ધર્મ એટલે શું; ગમે ત્યાંથી સત્ય મેળવો; તમોને સમજાયું છે એટલુંજ સત્ય

છે ને બીજું સત્ય નથી, એવી રીતે સત્યની હદ નહિ
બાંધો; બીજાઓના મનમાં આપણે કેવી રીતે ઝર રેડીએ
છીએ?; એક અલૌકિક દેવી; અધ્યર્થમાં ઇશ્વર દર્શન; સંસાર
સમુદ્ર તરવા માટે કામ એ આપણાં હલેસાં છે; કામની
કિંમત સમજો; કામ કરો, કામ કરો, કામ કરો; કેમ પર-
માત્મા સુધી કેમ પહોંચે છે?; ઘડા માંજતાં ઇશ્વર દર્શન;
ફરજો ન બળવવી તેનું નામ નરક છે; કામ એ મોક્ષની
બારી છે; કામ નહાતું હોય પણ તેનું પરિણામ મોક્ષ છે;
મેં કહ્યું, એ મહા પાપ; દરેક કામ પ્રભુને અર્પણ કરો;
આપણા કામકાજ વચ્ચેજ આપણી મુક્તિ; ગરીબ વિદ્યા-
ર્થીઓની હાડમારી; ગરીબ વિદ્વાનોને આશ્રય આપવાની
જરૂર; શ્રીમંતોની મોટાઇ! બત્તી ગુલ!; ગરીબાઇ કેટલું
બધું શીખવે છે?; શ્રીમંતાઇ શામાટે આપવામાં આવે છે?;
આપણે લેવા માટે નહિ, પણ દેવાને માટેજ અવતરેલા
છીએ; શ્રીમંતાઇથી શું શું ફરી શકાય?; આપણું સ્વર્ગ
કોણ લૂટી જાય છે? રોવું તો નરકમાં છે, સ્વર્ગમાં નહિ;
જગતના સર્વ ધર્મોના સિદ્ધાંત; ભક્તિની શું જરૂર છે?;
ભક્તિનો અર્થ; ભક્તિનું સ્વરૂપ-ભક્તિ શેમાં છે?; નવા યુગની
નવી ભક્તિ; સંસારમાં સ્વર્ગ એટલે શું?; સંસારમાં સ્વર્ગ
કેમ મળે? ” આવી આવી અનેક બાબતો તે પુસ્તકમાં ખુલાસા
વાર સમજાવેલી છે. વળી તેમાં વિશેષ શું છે? તે માટે તેની પ્રસ્તા-
વનામાં કહ્યું છે કે:—

“ તેમાં બ્રાહ્મણોને ને દેશસેવાનો મહામંત્ર છે. તેમાં આપ-
ણામાં વધારે કામ કરવાનું બળ આવે તેવું જાહેર છે. તેમાં આપણા
પોતાનાજ જોરથી ઝડપથી દોડનારી બાઈસીકલ છે. તેમાં આપણી

બૂલોને ખરા રૂપમાં બતાવનારી અદ્ભુત દૂરબીન છે. તેમાં આત્મિક માયનનું-હૃદય ઉર્મિયોનું ફોનોગ્રાફ છે. તેમાં આપણી જોખમદારીઓ બતાવનારું (સહમદર્શક યંત્ર) માધકોસકોષ છે. તેમાં આપણી રોજની બૂલોનાં છવતાં ચિત્રો દેખાડનારું સીનેમેટોગ્રાફ છે. તેમાં નવું છવન લાવનારી વિજળી છે. તેમાં છંદગીનો હેતુ સમજવાની ઐ. પી. સી. ડી. છે. તેમાં માત્ર માણુઓને નહિ પણ પ્રભુને વશ કરવાનું મેસ્મેરિકમ છે. તેમાં આપણા હૃદયની અંદરનાં પડેપડ જોઈ શકાય તેવાં એક્સપ્રેસ કિરણો છે. તેમાં આપણા જૂના જુદેમોનાં ઓપરેશન કરવા માટે યુરોપ અમેરિકાની સુધરેલી ફેશનનાં ઓગરો છે. તેમાં આપણા મગજની-આપણા વિચારોની ગરમી શરદી બતાવનારું થર્મામીટર છે. તેમાં ભક્તિનો પુશ ક્રેફ્ટ ચઢાવે તેવો નરમ પ્રકારનો મીઠો ને શુદ્ધ દ્રાક્ષારસ છે. આસમાન સુધી ઉડી શકાય તેવું તેમાં બલૂન છે. હૃદયના જખમો તુરત રૂઝાઈ જાય એવી તેમાં મહાત્માઓની જડી પુટીઓ છે. આપણા શેઠીયાઓની સુસ્તી ઉડી જાય તેવો તીખો તમતમતો ઝમઝમાદી લાવનારો ડોઝ તેમાં છે. પાણી વિનાના કરમાઈ જતા રોપની પેઠે આશ્રય વિના કરમાઈ જતા વિદાનોના તેમાં આખેડુબ ફોટોગ્રાફ છે; અને તેમાં એવા પ્રકારનું હોશયંત્ર છે કે જેનો કાંટો સદાય પ્રભુ તરફ જ રહે છે.”

આવી આવી છંદગી સુધારનારી બાળતો તેમાં છે. રાયલ બાર પેછ લગભગ ૪૦૦ પૃથ્વું દળદાર પુસ્તક, પાકુ પૂઠું, ચાર સોનેરી નામ સાથે છે. કિંમત રૂપિયો દોઢ હાલ રૂપિયો એક બે આના. પોષ્ટે વી. પી. ખર્ચ ચાર આના જૂડું.

વૈદ અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર.

કાલખાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડીંગ, સુબંધ નં. ૨.

સાચું સ્વર્ગ.

શું સાચું સ્વર્ગ ? હા, સાચું સ્વર્ગ તે સાચું સ્વર્ગજ છે; કારણ કે તેમાં શ્રેયનો માર્ગ બતાવેલો છે. તેમાંની બાબતોનાં થોડાં મથાળાં વાંચી જોવાથી તે વાતની ખાત્રી થશે.

“ સુખ ક્યા છે ?; દેવને કેમ પ્રસન્ન કરવા ?; હવે ભલુત ભુલે આરો આવવાનો નથી; કાંઈક પણ ભલુ કામ કરો; શાક ભાજના ત્યાગનું બલૂન કેટલું ક ઉંચું ઉડી શકશે ?; વિદ્યાસં એટલે શું ? મૂર્તિપૂજાએ દુનિયાના સૌ વર્માનું પગથીયું છે; દર્શનની મહત્તા; મૂર્તિપૂજાનો હેતુ; પ્રભુપ્રેમ એટલે શું ?; ઇશ્વરી જ્ઞાનનો અર્થ; શાસ્ત્રીઓ અને પ્રોફેસરો વચ્ચે શામાટે જુદાઈ છે ?; જ્ઞાનીઓ ક્યારે પેદા થાય છે ?; મહાત્માઓ પ્રભુની સેવા કેવી રીતે કરે છે ?; પરમાર્થ એ આર્યોના જીવનનું તત્ત્વ છે; સ્વાર્થ ત્યાગરૂપી ભોગ આપ્યા વિના ઇશ્વરી જ્ઞાન નહિ મળે; મહાત્માઓએ આપેલો ભોગ; આત્મજ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનીઓ શું કરે છે ?; પ્રાચીન યજ્ઞોનું રહસ્ય; મંદિરોની મહત્તાનું કારણ; પુજારીઓ બગડ્યા તેનું કારણ; પ્રભુને નામે લીધે માગવી એ પ્રભુનું અપમાન કરવા જેવું કામ છે; સેવાનું દુષ્ટ વહેંચનારા પુજારીઓ માટે શાસ્ત્રો શું કહે છે ? હિંદુ ધરસંસારમાં બ્રાહ્મણોની સત્તા; દીનતાનો અર્થ શું ?; સુખ મેળવવા માટે જુદા જુદા માણસોના વિચારો; અમેરિકન વિદ્વાન;

સ્ત્રીઓનું સ્વર્ગ.

તે પુસ્તકમાં શું છે ? તે માટે તેની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે:-
 “આપણા ધરસંસારમાં હાલમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી છે, અને
 કેવી હોવી જોઈએ ? કૃષાણુ ધર્મિયે આ સંસારમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો
 શું નિર્માણ કરેલો છે ? સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈ-
 ઇએ ? સ્ત્રીઓમાં પ્રેમ કેમ વધી શકે ? સ્ત્રી પુરુષના સ્વભાવમાં તે
 પ્રકૃતિમાં શું ફેર છે ? સ્ત્રીઓ કેમ સુધરી શકે ? ધણી ધણીયાણીનો
 સાચો સ્નેહ કેવો હોવો જોઈએ ? સ્ત્રીઓનું વધારેમાં વધારે બહુ
 શાથી થઈ શકે ? સ્ત્રીઓ માટે જૂના વિચારના લોકો શું કહે છે,
 અને આગળ વધેલા વિદ્વાનો શું કહે છે ? અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ પોતપો-
 તાની અંદર કેવી વાતો કરે છે અને કેળવાયેલી સ્ત્રીઓ પોતપોતાની
 અંદર કેવી વાતો કરે છે ? લગ્ન સ્નેહમાં કેટલા બધા ફાયદા
 છે, અને લગ્ન ન કરવાથી કેટલી બધી હાનિ છે ? હિંમતી જાતના
 અલૌકિક પ્રેમમાં કેવી દહેઝત છે ? અને પોતાના ધરમાં રહીને પણ
 બહાં કામો સ્ત્રીઓ શી રીતે કરી શકે ? તથા આ જાદગીમાં સ્ત્રી-
 ઓની મુખ્ય કામગીરી શું છે ? એ બધી બાબતો બહુજ સહેલી
 ભાષામાં, બહુજ નવારપમાં, બહુજ હિંમતી વિચારોમાં અને બહુજ
 અસરકારક રીતે લખવામાં આવેલી છે; કારણ કે જ્યારે સ્ત્રીઓ
 સુધરશે ત્યારેજ આપણામાં નવું જીવન આવશે અને ત્યારેજ આપણો
 દેશ સુખી થઈ શકશે એમ હું માનું છું; માટે સ્ત્રીઓને લગતાં ઘણાં
 પુસ્તકો મહેં વાંચેલાં છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રેમના સાહિત્યનો તે
 સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ સમજવાનો ઘણાં વરસો સુધી મહેનત કરીને
 મહેં ખાસ અભ્યાસ કરેલો છે; તેથી હું હિંમતથી કહું છું કે આ

પુસ્તકમાં સ્ત્રીઓને સમજવા જેવી ઘણીએ હતી હતી નવી નવી બાબતો છે. માટે સૌ બહેન બાઈઓએ સ્ત્રીઓનું સ્વર્ગ જરૂર વાંચવું જોઈએ.”

તે પુસ્તકમાંની બાબતોનાં થોડાં મથાળાં:—

“અંદ્રમુખી કહેવાથી રાધાજી રીસાર્થ ગયાં !; હીરાનું એરીંગ; બગીચાની સહેલ; દેવ અને ઇશ્વરનો સંબંધ કેવો છે, એ તમે જાણો છો !; સ્વર્ગમાંથી દેવો કેમ પડી જાય છે !; આપણા શાસ્ત્રી બાવાઓ; સ્ત્રીઓનો અવતાર શામાટે છે !; સ્ત્રીઓનો મહિમા; દરેક લોકોના ધર્મ જુદા જુદા હોય છે; સ્ત્રીઓ વિના પુરુષોની સ્થિતિ કેવી હોય !; લગ્ન એટલે શું !; લગ્ન માટે ઋષિઓના વિચારો; સેવા ધર્મની ઉત્તમતા; પુરુષોની વહાલામાં વહાલી ઇચ્છા શું !; સેવા એટલે શું !; સ્ત્રીઓ આનંદનો અવતાર છે; લગ્ન એ યજ્ઞ છે; લગ્નનો અર્થ; લગ્ન ન કરવું એ મહાપાપ છે; લગ્ન સ્નેહની ખુબી; સમાન હક્કથી થતી ખરાબી; બાલની રમત; અરીસાની રમત; પાણીની રમત; પોતાની વહાલી માટે પ્રેમીઓને થતા અનુભવો; સેવા ધર્મ અને સમાન હક્કની સરખામણી; હક્કથી વધારે મેળવી શકાય કે પ્રેમથી !; પ્રેમમાં હક્ક હોય કે !; સ્ત્રીઓમાંથી સ્ત્રીપણું ઓછું કરવું એમાં ખુબી છે કે સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીપણું વધારવું એમાં ખુબી છે !; સ્ત્રીઓના પ્રેમનું બળ; પ્રેમ એજ જગતનું જીવન છે; સ્ત્રીઓ શું શું કરી શકશે !; સ્ત્રી એટલે શું !; માણસમાં ઇશ્વરભાવ; ભક્તિ અને જ્ઞાનનો દરવાજો પ્રેમ છે; સ્ત્રીઓ માટે શાસ્ત્રીજીના વિચારો; અમારી પાડોશણે વહુને આપેલી રીખામણ; સ્નેહને વધતો કોણ અટકાવી શકશે !;—બહેન મંડળ; પાર્વતી-

બાઈની વાતો; ભૂલને સુધારી લેવી જોઈએ કે વધારી દેવી જોઈએ ?; કામ સીખવવાની રીત; વહુને કેળવવાની યુક્તિ; અમારે તો કુટુંબ સ્નેહમાંથીજ મોક્ષ મેળવવો છે; મને કેવી વહુ જોઈએ ?; મહારી પ્રેમિની જોગણ; મહારં લગ્ન થયું એ વખતે હું કેવી હતી ?; સાસુજનો ઉપકાર; માન મેળવવા માટે શાસ્ત્રીજને તેની વહુ સાથે થયેલી લડાઈ; સાળ થવાની સહેલી દવા; મિતાહાર એટલે શું ?; જમવા ને જમાડવાના નિયમો; શેઠના બાપનું શ્રાદ્ધ; વધારે જમાડવાથી થતાં પાપો; અસલના બ્રાહ્મણોનું મિતાહાર-પણું; માતાઓની સુખાઈથી થતાં બાળકોનાં ખૂનો; અફીણ કરતાં પણ આ વધારે ખરાબ છે; અપવાસ કરનારી એક વિધવા બાઈની હકીકત; આપણી બહેનો સમાહ સાંભળીને કેવાં કુળો મેળવે છે તેના નમુનો; શેઠાણીના હાથની માદરડી; આપણે કંઈ જાતનું તપ કરવું જોઈએ ?; તમારે તમારા આત્માના કલ્યાણ સામે જોવું છે કે લોકોના બોલવા સામે જોવું છે ?; જે ભાગ્યશાળી હોય તેનેજ ભલાં કામો કરવાની તક મળે છે; સ્ત્રી કેળવણી માટે પ્રાચીન ઋષિયોના વિચારો; પ્રેમનું ઉંચામાં ઉંચું સ્વરૂપ; મને કેવો વર ગમે ?; સ્ત્રીઓનાં હસતાં મોહાડાનો પ્રતાપ; સ્વર્ગનો સંદેશો.

આવી આવી સ્ત્રી ઉપયોગી અનેક બાબતોથી તે પુસ્તક ભરપૂર છે. તેની બાપા સાદી અને સહેલી હોવાથી તુરત તેમાં સમજણ પડે છે. રોયલ બાર પેઠ ૪૪૦ પૃષ્ઠ, પૂઠું પાકું, ત્રણ સાનેરી નામ વાળું સુંદર પુસ્તક છે. કિંમત રૂપિયો દોઢ. હાલ રૂપિયો એક જે આના, પોષ્ટેજ વી. પિ. ખર્ચ ચાર આના જુદું.

વૈદ અમૃતલાલ સુંદરજી પઠીયાર
કાલબાદેવીરાડ, હાથીબીલડીંગ, સુંબઈ નં. ૨

સ્વર્ગની સીડી.

સ્વર્ગની સીડી તે ખરેખર સીડીજ છે. પ્રભુ તરફ જવાના માર્ગમાં—સ્વર્ગ તરફ જવાના માર્ગમાં જીસુસ્ક્રી અને ભક્તોને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી વાતો ખુલાસાપૂર્વક તે પુસ્તકમાં ક્રમશઃ અતાવેલી છે. વળી “ગીતાના અભ્યાસમાંથીજ આ પુસ્તકની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાથી ગીતામાંથીજ ધર્મનાં જુદાં જુદાં અંગો સ્પષ્ટ કરવાનો તથા સાચીત કરવાનો વિચાર થયો; તેથી ધર્મનું અસલ સ્વરૂપ, પ્રભુ તરફની આપણી ફરજ, જગતના જીવો તરફની આપણી ફરજ, આપણા મનને જીતવાની યુક્તિઓ, આ દુનિયામાં ફતેહ મેળવવાના ઉપાયો, આત્મિકજળ ખીણથી આત્માનું સ્વરાંજ્ય સ્થાપવાના વિચારો, ભવિષ્યની પ્રજાના કલ્યાણના માર્ગો, દેશની આબાદી વધારવાના ઉપાયો, અભયપણું મેળવવાની કુંઝીઓ અને આપણાં ગરીબ ભાઈ બહેનોની સેવા કરવાનો મહામંત્ર તથા અંતે પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરી મોક્ષ મેળવવાના રહેલા ઉપાયો, એ બધી બાબતો બહુ વિસ્તારપૂર્વક ગીતામાંથીજ—ગીતાનાં પ્રમાણોથીજ—આ પુસ્તકમાં સિદ્ધ કરેલી—” અતાવેલી છે.

તે પુસ્તકમાં જુદી જુદી બાબતોનાં ૧૨ પગથીયાં છે. જેમકે:—

૧. ધર્મ વિષે—તે પ્રકરણ—પગથીયામાં ધર્મ એટલે શું? શા માટે મનુષ્યને ધર્મની જરૂર છે? ધર્મનો હેતુ શું છે? ધર્મની કુંઝી કઈ? ધર્મનાં લક્ષણો શું શું છે? બધા ધર્મો છોડીને ભગવાનને સરણે જવું એટલે શું? તથા ધર્મનું હૃદયમાં છેલ્લું જ્ઞાન વગેરે વાતો ખુલાસાપૂર્વક છે.

૨. ઇશ્વરી જ્ઞાન મેળવવા વિષે—તેમાં તે જ્ઞાનની ખુખી, તે

જ્ઞાન કોને મળી શકે ? તે જ્ઞાન માટે કેટલી બધી લાયકાત જોઈએ ? તે જ્ઞાન શા માટે મેળવવું જોઈએ ? તે જ્ઞાનનો મહિમા, તે જ્ઞાનની ઉત્તમતા, તે જ્ઞાનની પવિત્રતા, તે જ્ઞાનનું ફળ, અને તે જ્ઞાનજ સત છે; વગેરે વગેરે વિગતવાર સમજાવેલું છે.

૩. ઈશ્વરના કૃપાપાત્ર હરિજનોનું પહેલું લક્ષણ શું છે તે વિષે—તેમાં કૃપાપાત્ર એટલે શું ? અને પહેલું લક્ષણ અભય-ડરવું નહિ એજ છે, તે વિષે વિગતવાર ખુલાસો છે.

૪. ભક્તિનાં પહેલાં ફળ વિષે—તેમાં ભક્તિનું પહેલું ફળ “ આ સંસારમાં સુખી જીવેલી ભોગવની એજ છે એ વાત ખતાવેલી છે.

૫. સુખ મેળવવાના ઉપાયો વિષે—તેમાં સુખ એ શું છે તથા દુઃખ એ શું છે ? તથા એ ક્યાંથી અને કેમ ઉત્પન્ન થાય છે ? અને દુઃખ મટાડી સુખ કેમ મેળવી શકાય, તે વાત સમજાવેલી છે.

૬. ધર્મનો પાયો શું તે વિષે—તે પાયો કયો ? અને તે કેમ પકડવો ? તે વાત અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણભગવાને ગીતામાં કહેલી તે ઉપરથી ખુલાસાપૂર્વક ખતાવેલી છે.

૭. મરવાથી ડરવું નહિ ને મરી જાય તેનો અકુસોસ કરવો નહિ એ વિષે પ્રભુનો હુકમ—તે પ્રકરણ વાંચ્યા પછી માણસ મ્હોતની ફિકરમાં પડ્યો રહેતો નથી, કારણ કે તેમાં મ્હોત એટલે શું ? મ્હોત શા માટે આવે છે ? મ્હોતથી કાયદો છે કે નુક-સાન ? મ્હોતને જોઈને દુઃખદાયક માનીએ છીએ તે સાચું છે કે ખોટું ? અને તેનાથી શા માટે ન ડરવું ? વગેરે વગેરે વાતો લંબાણ ખુલાસાપૂર્વક દાખલા દલીલો સાથે સમજાવેલી છે.

૮. મનને જીતવાના ઉપાયો વિષે છે—તેમાં મનને જીતવા માટે ગીતામાં ભગવાને ખતાવેલી કુચીઓ ખતાવેલી છે.

૯. જુદી જુદી જાતના સારા માઠા પ્રસંગોએ કરવાની પ્રાર્થના વિષે:—તેમાં પ્રાર્થના એટલે શું ? પ્રાર્થનાની જરૂર શું ? પ્રાર્થનાનું ફળ શું ? વગેરે આગતો સાથે તે કરવાની રીતી પણ બતાવેલી છે. જેમકે:—સવારમાં ઉઠતી વખત, જાગતી વખત, રાતના સુતી વખત, કાંઈક મોઢાં કામ શરૂ કરતી વખત, કામ પાર પડે તે વખત, વરસગાંઠને દિવસે, લગ્ન થાય તે વખત, પરદેશ જતી વખત, કુટુંબમાં પુત્ર કે પુત્રી જન્મે તે વખત, શ્રાદ્ધને દિવસ, મંદિરાડ વખત, રોગ મટે તે વખત, કોઈ વહાલું સગુ મરી જાય તે વખત, નુકસાન થાય તે વખત, મંદિરનાં દર્શન કરતી વખત વગેરે વગેરે પ્રસંગે કરવાની રીતી બતાવેલી છે.

૧૦. પ્રભુનો હુકમ છે કે તમારી જીંદગીનાં દરેક કામે બુદ્ધિપૂર્વક સંપૂર્ણ રીતે વિચારી વિચારીને કરો તે વિષે છે. તેમાં જ્ઞાનની મહત્તા, જ્ઞાનની ખુબી, જ્ઞાનીઓજ પ્રભુને વહાલા છે તે વાત તથા જ્ઞાનથીજ મોક્ષ મળે છે તે વાત બતાવેલી છે; તેમજ જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રકાર તથા તહેવારોનાં રહસ્યો તથા તે ઉપરથી લેવો જોઈતો બોધ વગેરે આગતો દાખલા દ્વારા સાથે ખુલાસાપૂર્વક તે પ્રકરણમાં એટલે પગથીયામાં સમજાવેલી છે.

૧૧. ખાયાપીવાના નિયમો વિષે તથા ૧૨ મું નિદ્રા વિષે છે.

ઉપર મુજબ જીજ્ઞાસુઓને આત્મોન્નતિના રસ્તામાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી વાતોથી તે પુસ્તક ભરેલું છે, અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંથીજ એ સર્વ વાતો લીધેલી હોવાથી તે પુસ્તક ગીતાના રહસ્યરૂપ છે.

રોયલ બાર પેજ લગભગ ૪૫૦ પૃષ્ઠનું ફળદાર પુસ્તક છે. પૂઠું પાકું, ચાર સોનેરી નામ કિંમત રૂપિયો દોઢ હાથ રૂપિયો એક બે આના. પોષ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ ચાર આના જુદું.

વૈદ અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર

મલખાદેવીરોડ, હાથીબીલ્ડીંગ, મુંબઈ નં. ૨

સ્વર્ગનું વિમાન.

(ત્રીજી આવૃત્તિ.)

સ્ત્રીઓ તથા બાળકો પણ સહેલાઈથી સમજી શકે અને તેમાં તેઓને પણ રસ લાગી જાય તેવી જાતના ભક્તિ-જ્ઞાન-પ્રભુપ્રેમના ઉરપ દાખલાઓ આ પુસ્તકમાં છે. તેની ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ છે એજ એના ઉપયોગીપણાની અને લોક પ્રિયતાની સાબીતી છે. સ્વર્ગનું વિમાન, એ ધણાજ ભક્તમંડળોમાં, ધણીએ સત્સંગ મંડળોમાં, ન્હાનાં ન્હાનાં મંડળોમાં અને ધણાએ ગૃહસ્થોના ઘરમાં પ્રેમથી અને હોંસથી વારે વારે વંચાય છે. તે પુસ્તક લોકોમાં જાણીતું થયેલું છે, એટલે તે વિષે વધુ લખવા જરૂર નથી. તોપણ છેવટે આ વાંચનાર સૌ ભાઈ બહેનોને એજ કહેવાનું છે કે જો આ પુસ્તક વારંવાર વાંચશો તો ધર્મનાં રહસ્યો સહેલાઈથી સમજી શકશો અને બીજાં-ઓને તે સમજાવી શકશો તથા દિન પ્રતિદિન તમારા અંતરમાં પ્રભુ પ્રેમ વધતો જશે, એટલે વિકાસો ઓછા થઈ જશે, તેથી દુનિયામાં સુખથી રહી શકાશે અને આત્મિક દિવામો મેળવી શકાશે. આ બધું થવા માટે “સ્વર્ગનું વિમાન” તમારું હમેશનું દોસ્ત બની રહે તેમ કરો. યાદ રાખજો કે તમારા હૃદયમાં શુભેચ્છા હશે તો આ “સ્વર્ગનું વિમાન” ની દોસ્તી છેક સ્વર્ગ સુધી કામ લાગી શકે તેમ છે. માટે અમે તે વારંવાર વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

રોયલ બારપેજી ૩૯૦. પૃષ્ઠ, પૂઠું પાકું, કિંમત રૂપિયા એક હાલ રૂ. ૦૧૧ પોષ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ ચાર આના જુદું.

વૈદ અમૃતલાલ સુંદરજી પઠીયાર.
કાલ્યાણદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડીંગ, મુંબઈ નં. ૨.

સ્વર્ગની કુંચી.

આ પુસ્તક પણ ભક્તિ માર્ગના ઉત્તમ સિદ્ધાંતો સહેલી રીતે સમજાવનારા ૨૧૦ દાખલાઓથી ભરેલું છે. તેમાં ઈશ્વર વિષે, ઈશ્વરનાં નામ માહાત્મ્ય વિષે, પ્રભુ પ્રેમ વિષે, ભગવદ્દેવા તથા ભક્તિ વિષે, ભગવદ્દ ઈચ્છાને આધીન થવાની જરૂર વિષે, પરમાર્થ વિષે, હરિજનો સંતો ભક્તો સાધુઓ વૈષ્ણવો વિષે, સત્સંગ વિષે, માળા ફેરવવા વિષે, આપણાં આચરણો સુધારવા વિષે, વિશ્વાસ વિષે, અવશ્ય વિષે, ધ્યાન વિષે, પ્રભુના મંદિરોમાં જવા વિષે, ગુરૂ વિષે, માખાપ તથા છોકરાંઓની ફરજો વિષે, જલદી કરવા વિષે, વૈરાગ્ય તથા જગતના મિથ્યાપણા વિષે, જુદા જુદા મતપંથ તથા ધર્મો વિષે, લોભ વિષે, અભિમાન વિષે, વ્યભિચાર તથા પતિવ્રતપણા વિષે, પરનિંદા તથા અદેખાઈ વિષે, ચોરી વિષે, મદ્યગુણ દુર્ગુણ વિષે, પાપ વિષે વગેરે બાબતોના દાખલાઓ છે. તેથી તે પુસ્તક ખાસ વાંચવા જેવું છે. એ પુસ્તક તે ખરેખર સ્વર્ગની કુંચી રૂપજ થઈ પડે તેવું છે; કારણ કે તે વાંચવાથી અને તેમાં કહેલા નિયમો પાળી આપણાં આચરણ સુધારવાથી ધર્મની ફરજો રૂઢી રીતે બજાવવાનું, દુનિયાંદારીની જંગલ વચ્ચે પણ શાન્તિથી રહી શકવાનું, પાપથી બચવાનું, ભગવદ્દ ઈચ્છાને આધીન થવાનું અને પ્રભુ પરાયણ જાણવાનું બળ આવી જાય છે. તે પુસ્તકની આ ખીજ આવૃત્તિ છે. રાયચ આર પેજ ૫૫૦ પૃષ્ઠનું દળદાર પુસ્તક, ત્રણ સોનેરી નામ. કિંમત રૂ. ૧ હાલ રૂ. ૦૧૧૧ પોષ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ આર આના જુદું.

વૈદ અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર.

કાલ્યાણદેવી રોડ, હાથી બીલડીંગ, - મુંબઈ નં. ૨.

સ્વર્ગનો ખજનો.

ભક્તિ માર્ગના ૧૨૫ દાખલાઓનું પુસ્તક કિંમત રૂ. એક.
તે હાલ ખલાસ થયાં છે. ફરી છંપાશે ત્યારે મળશે.

પ્રેમ પ્રેમ ને પ્રેમ.

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રેમને માટે આવું એકે પુસ્તક નથી. તેની પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થવાથી તે કરતાં ઉંચા કાગળો, સારા ટાઈપો અને સુંદર બાઈન્ડીંગવાળી બીજી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે. પહેલાં કિંમત રૂ. ૧૧ છે તે હવે કિંમત રૂ. ૧ રહેશે. અગાઉથી નામ નાંધવામાં આવે છે.

ઉપલાં તથા પાછળ જણાવેલાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકોમાં ધર્મ સંબંધી એવા ઉદાર વિચારો છે કે તેથી તે પુસ્તકો દરેક ધર્મના લોકો પસંદ કરે છે. જેમકે-શિવ ધર્મી બ્રાહ્મણો તે હોંસે હોંસે વાંચે છે, તેમજ જૈનના સાધુઓ, સ્વામીનારાયણના સાધુઓ, વૈષ્ણવોના મહારાજો, સંન્યાસીઓ, વહોરાઓ, પારસીઓ, જોખઓ તથા દેશી ખ્રીસ્તીઓ પણ તે પુસ્તકો પ્રેમપૂર્વક વાંચે છે અને તેમાંના દાખલાઓનો પોતાની વાતચિતમાં ઉપયોગ કરે છે. એવાં એ સાર્વજનિક પુસ્તકો છે માટે તે વાંચવાની સૌ બાધ બહેનોને વિનંતિ કરીએ છીએ.

સ્વર્ગનું વિમાન, સ્વર્ગની કુંચી તથા સ્વર્ગનો ખજનો
ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાંએ મંજૂર કરેલાં છે.

મળવાનું મુખ્ય ઠેકાણું:—

વૈદ અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર.

કાલખાદેવી રોડ, હાથી બીલડીંગ,—મુંબઈ નં. ૨.

વિવિધ ગ્રંથમાળામાં

જાહેર ખર્ચર છાપવાના દર.

હાલ આ ગ્રંથમાળાનાં દર માસે ચારથી છ હજાર પુસ્તકો નીકળે છે. તેમાં જાહેર ખર્ચરો લેવાના ભાવ સર્વને સુગમ થવા અર્થે મુદત પર ન ઠરાવતાં પુસ્તકોની સંખ્યા ઉપર ઠરાવ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

જાહેર ખર્ચર કેટલાં પુસ્તકોમાં છપાશે.	એક પેજનો ભાવ રૂ.	અર્ધા પેજનો ભાવ રૂ.
૫૦૦૦૦	૫૦	૩૦
૨૫૦૦૦	૩૦	૧૮
૧૫૦૦૦	૨૦	૧૨
૧૦૦૦૦	૧૫	૮
૫૦૦૦	૮	૫
૨૫૦૦	૫	૩

મૂલ્યના—(૧) ખસો ચારસો કમી જાસ્તી પ્રતમાં છપાશે તે બદલે કોઈ વધવટ થશે નહિ. (૨) એક પેજ રોયલ ૧૬ પેજ કદનું હોય છે જેમાં પાંચકા અથવા ઇંગ્લીશ ટાઇપની ચોવીસ છાપેલી લાઇનો માઈ થકશે. દરેક લાઇન સ્લાઇટરજી ઇંચ લાંબી આવશે. (૩) પૈસા અગાઉથીજ લેવાશે. રૂ. ૧૫) થી વધુ થતા હશે તો બે કટકે પણ ચાલશે. (૪) જાહેર ખર્ચર આપનારને આ ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો જોઈએ તો તે બદલ પોતાને પસંદ હોય તે વર્ગનું મૂલ્ય જાહેર ખર્ચરના મૂલ્ય સાથેજ મોકલવું જોઈયે. (૫) કોઈ પણ જા. ખ. સ્વીકારતી કે નહિ તે વ્યવસ્થાપકની મરજીપર રહેશે. (૬) ગ્રંથમાળા સાથે પુસ્તક ઈન્ડેક્સ નાં હેન્ડબુક્સ વહેંચવા બદલ દર હજાર હેન્ડબુક્સ દીઠ રૂ. ૫). વધુ માટે લખો, 'વ્યવસ્થાપક' સરવૃં સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય. ડૉ. હાથી ખીલ્ડીજી, ભાંગવાડીને નાકે, કાલજાદેવી રોડ—મુંબઈ.

“સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે.”

—સ્વ. ગો. આ. ત્રિપાઠી.

સંપૂર્ણ રીતે સ્ત્રીઓમાટે પ્રકટ થતું—મોટું અને સોંધું,—ઉત્તમ માસિકપત્ર:

સુન્દરી સુખોદ.

यत्रनार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । મનુ.

સ્ત્રીઓ, બાળકો અને કુટુંબોને કેળવણી આપી હેમની હાલત સુધારવા, હેમનાં દુઃખ અને દર્દ ઓછાં કરવા, તથા હેમને નિર્દોષ આત્મનંદનાં સાધન પૂરાં પાડવા આ પત્ર દરમાસે પ્રકટ કરવામાં આવે છે. દરેક ગૃહસ્થે પોતાનાં તથા પોતાના કુટુંબનાં સુખ, શાન્તિ, આનંદ અને ઉત્કર્ષ માટે આ માસિક વાંચવાની ખાસ જરૂર છે.

‘સુન્દરી સુખોદ’ મ’ડળ અને અખલા સહાયક ફન્કની આ પત્રને અંગે એક ખાસ યોજના આપણાં અત્તાન, નિરાધાર, દુઃખી અને નિર્બળ,—સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને સહાય કરવા તૈયાર કરવામાં આવી છે. પોતાનાં બાધ ખહેનનાં કષ્ટ તથા દર્દ ઓછાં કરવાના શુભકાર્યમાં મદદ કરવા જે સ્વદેશ પ્રેમી મહાશયને લાગણી તથા વૃત્તિ હોય હેમણે સુન્દરી સુખોદ વાંચવું અવશ્યવું છે.

ગમ્મત સાથે જ્ઞાનઃ જ્ઞાન સાથે ઉન્નતિ ! આ પત્રમાં જાતજાતનાં, વાંચવાલાયક, બોધદાયક રમુજ અને રસીલાં, સ્ત્રી અને પુરુષ લેખકોનાં લખાણ દર મહિને પ્રકટ થાય છે. સંપૂર્ણ વાર્તાઓ ઉપરાંત ગૃહ, ધર્મ, કુટુંબ, સમાજ અને તનદુરસ્તીને લગતા વિવિધ લખાણોને માટે સુન્દરી સુખોદ જાણીવું છે. કવિતાઓ, નિબંધો, સતી સ્ત્રીઓનાં જીવન ચરિત્રો, ગમ્મત આપતા વિષયો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને ખાસ ઉપયોગી વિદ્યાકલા અને વૈદક, તથા થોડી કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે ખાસ લેખ,

એવાં એવાં અનેક લખાણો હેમાં આવે છે. દરેક સ્ત્રી તથા બાળકે આ પત્ર વાંચવું એ જરૂરનું છે; અને તે રમુજની સાથે કળવણી આપતું હોવાથી તેઓને એક આશીર્વાદ સમાન છે.

દરમહિને મ્હોટાં (રાયલ આઠ પેઠ) બત્રીસપાના; વાર્ષિક લવાજમ,—ફક્ત સવા રૂપિયો; (ટપાલ ખર્ચ સહિત). હિન્દુસ્થાનની ખ્હાર,—દોઢ રૂપિયો.

ગ્રાહકોને દરવર્ષે એક સુંદર, મનોરંજક, રસીકું, સુબોધક પુસ્તક ભેટ મળે છે અને તે ઉપરાંત તદ્દન સ્ત્રીઓથીજ લખાયેલો એક મ્હોટો ખાસ અંક પણ આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ધણાં ઉપયોગી, રસીકાં નવલકથાનાં તથા વૈદક ચરિત્ર, ગીતો, વગેરેનાં પુસ્તકો ધણી ઓછી કિંમતે ખાસ લાભ તરીકે આપવામાં આવે છે.

સુંદરી સુબોધનું નવું વર્ષ સપ્ટેમ્બર મહિનાથી શરૂ થાય છે અને ગ્રાહક શરૂઆતથીજ થવાય છે એટલે નવા ગ્રાહકોને પણ પાંછલા અંક મળે છે. પત્રનું નવમું વર્ષ શરૂ થયું છે.

ઝાહર ખખર માટે સુંદરી સુબોધ ઉત્તમ સાધન છે. આ માસિક પોતાના મ્હોટા ઉપયોગીપણાને લીધે હિન્દુ, મુસલમાન અને પારસી દરેક કોમમાં ખ્હોળો ફેલાવો પામ્યું છે; અને ગુજરાત-કાશિ-યાવાડમાં હેનો સારો પ્રસાર હોવા ઉપરાંત કલકત્તા, રંચુન, દિલ્લી, પંજાબ, મદ્રાસ અને હિન્દુસ્થાનની ખ્હાર દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકા તથા વિલાયતના પ્રદેશોમાં પણ-જ્યાં જ્યાં આપણા સાહસિક ગુજરાતી બન્ધુઓ મથા છે ત્યાં ત્યાં સર્વ સ્થળે તે એકસરખો આવકાર પામ્યું છે. દર મહિને હેની ૨૦૦૦ નકલો પ્રકટ થાય છે અને વિદ્વાન તેમજ સાધારણ જ્ઞાનવાળાં, શ્રીમન્ત તથા સાધારણ સ્થિતિવાળાં સઘળાં કુટુંબોમાં હેની દર મહિને આનુરતાથી રાહ જોવાય છે, અને હર હમ્મેજ હેની માગણી વધતી જાય છે. ઝાહર ખખર માટે ભાવ માગ્યેથી મોકલી આપવામાં આવે.

શ્રી-ઉપયોગી ઉત્તમ અને સુબોધક પુસ્તકો:

(આપણાં કુટુંબની વાંચી શકે એવી દરેક સ્ત્રીને બેટ આપવા લાયક-આપણો ધરસંસાર સુધારવામાં જાળરી મદદ કરે એવાં-અને હૈની સાથે ધણોજ રસ-આનન્દ આપે એવાં-આ પુસ્તકો સ્ત્રીઓ માટેજ રચાયલાં હોવાથી દરેક માણસને આશીર્વાદ સમાન છે. અને હૈનો સહુથી એક મરખો લાભ લઇ શકાય માટે કિમ્મત પણ ખાસ ઓછી રાખવામાં આવી છે.

વાર્તાલહરી: (નહાની નહાની સંપૂર્ણ, રસીલી વાર્તાઓનો

સંગ્રહ.)

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

યોગિની: ખીજી આવૃત્તિ: (સ્ત્રીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી

મનોરંજક નવલકથા. સારા કાગળ પાકું પૂઠું. ૦-૧૨-૦.

મૃદુલા: સ્ત્રીઓએ ખાસ વાંચવા લાયક નવલકથા. ૦-૮-૦.

કપિંજલા: સ્ત્રીઓને ખાસ રસ પડે એવી નવલકથા. ૦-૬-૦.

ગીતમાળા: (ભાગ ૨) સ્ત્રી ઉપયોગી ઉત્તમ ગીત.

ગરખાનો સંગ્રહ.

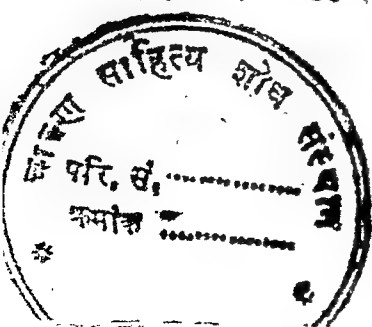
૦-૬-૦.

(ટપાલ ખર્ચ જુદું પડશે.)

લખો:-

“સુન્દરી સુબોધ” મન્દિર

અમદાવાદ.



અઢીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

નડિઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમના

મકાનનું બાકીનું કામ ફરીથી શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. આશ્રમના અંગે નિશાળ, કલામંદીર, અપંગ ગૃહ, સ્ત્રીઓ માટેનું પૃથક ગૃહ વિગરે માટે હાલમાં નવી પચીસ ઓરડીઓની જરૂર છે. આવી દરેક ઓરડી બાંધતાં પાંચસો રૂપીઆનો ખર્ચ થાય છે તથાપી કોઈ ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની એક ઓરડી બાંધી તે ઉપર આરસપહાણની તકતી ચોઢી તે સખી દાતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે. હાલના મકાનમાં જુદા જુદા ૨૧ ગૃહસ્થોએ પોતાના નામની ઓરડીઓ બંધાવા આપેલી છે. આશા છે કે દાનશિલ હિંદુ પ્રજા આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહિ. વધુ વિગત માટે લખો:-

મંત્રી-હિંદુ અનાથ આશ્રમ-નડિઆદ.

પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામશર્મા પ્રણીત

પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન.

શ્રી ઉપનિષદો ૧૧૮-૧૧ મૂળ તથા તેનું વિવેચન, અંક ૧૦૭
ઉપનિષદોનો સાર રૂ. ૫-૦-૦, પાતંજલ યોગદર્શન, રૂ. ૨-૪-૦, સદુ-
પદેશ દિવાકર પ્રથમ કિરણ બીજી આવૃત્તિ, રૂ. ૦-૧૨-૦, સુબોધ
કલ્પતા, રૂ. ૦-૮-૦, મનુષ્ય મિત્ર, રૂ. ૦-૪-૦, સદુપદેશ દિવાકર
દ્વિતીય કિરણ રૂ. ૦-૧૨-૦, અંતર્યામીના આદેશો સોનેરી પૂઠાંવાળા
રૂ. ૦-૧૦-૦, રેશમી પૂઠાંવાળા રૂ. ૦-૮-૦, યોગ પ્રભાકર બીજી
આવૃત્તિ રૂ. ૦-૨-૬, ઉપદેશ ગ્રંથાવલિના અંક ૧ થી ૧૦, રૂ. ૦-૪-૦,
ઉપદેશ ગ્રંથાવલિના અંક ૧૧ થી ૨૫, ૦-૮-૦, ઉપદેશ ગ્રંથાવલિના
અંક ૨૬ થી ૩૫ રૂ. ૦-૮-૦, રહસ્યદીપિકા દીક્ષાસહિત શ્રી ભગ-
વદ્ગીતા ત્રીજી આવૃત્તિ રૂ. ૨-૪-૦, પરમપદ બોધિની ત્રીજી આવૃત્તિ
રૂ. ૦-૧૨-૦, ઉલટી વાણીનું સ્પષ્ટીકરણ રૂ. ૦-૨-૬, સંધ્યાનો વેદાંતા-
નુસાર વિચાર રૂ. ૦-૦-૬, પ્રત્નોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશ બીજી આવૃત્તિ
રૂ. ૦-૩-૬, નાથ સ્વરોદય બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૪-૦, નાથ કાવ્ય
રૂ. ૦-૫-૬.

આ ગ્રંથો સિવાય શિષ્યનું શ્રી સદ્ગુરુ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય ૦-૫-૦,
પાંચ રત્નો રૂ. ૦-૫-૦ નીચે લખવાથી વી. પી. થી અથવા રોકડી
કિંમતે મળી શકશે.

મણિલાલ મગનલાલ ત્રિવેદી.

તંત્રી

મેવાડા બ્રહ્મનાદ.

પખાલીની પોળ, ચાર શેરી—અમદાવાદ.

શ્રી મહાપ્રભુજીના પ્રાગટ્યનો સચિત્ર

ખાસ અંક

વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રકાશ માસિક પત્રની ઑફીસથી આ ખાસ અંક બહાર પડ્યો છે. તે અંક ૧૦૦ પાનાનો હોય તેમાં જુદા જુદા ગોસ્વામી બાળકોના ૧૧ સુંદર ફોટા દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. લેખ ધણાજ ઉત્તમ હોવાથી વૈષ્ણવોમાં ધજોજ પ્રિય થઈ પડ્યો છે. હવે થોડી નકલો બાકી છે. જરૂર હોય તેમજો એક માસની અંદર ખાસ અંક મંજાવી લેવો. કિંમત રૂપાલ વી. પી. સાથે રૂ. ૦-૬-૦, વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રકાશના ગ્રાહકોને ભેટ આપવામાં આવે છે.

વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રકાશ ઑફીસે મળતાં પુસ્તકો.

શ્રી કૃષ્ણ લીલામૃત ...	૧-૦-૦	કમળા ગવરી. ...	૦-૩-૦
તત્ત્વદીપ નિબંધ ...	૧-૦-૦	પાછલા વર્ષના માસિક	
માળા પ્રસંગનો સાર. ...	૦-૪-૦	પત્રના અંક ભેટ સાથે. ...	૧-૦-૦
પુષ્ટિમાર્ગનો માયો સિદ્ધાંત. ...	૧-૦-૦	શ્રી ગુસાંધજીકૃત વિરુદ્ધિ. ...	૦-૪-૦
વૈષ્ણવોપયોગી પાકપોથી. ...	૦-૪-૦	શ્રી નાથજીનું પ્રાકટ્ય ...	૦-૮-૦
કામાખ્ય દોષ વિવરણ. ...	૦-૨-૦	વૈષ્ણવોના ૨૪ અંચનો	
મહીકાંઠા ડીરેક્ટરી ...	૫-૦-૦	ગુરુકો. ...	૦-૧-૦
દેશી રાજ્યનો કારમાર. ...	૧-૦-૦	રતોની માળા. ...	૦-૧-૦
લક્ષ્મી અને મેના. ...	૦-૧૨-૦	શ્રી ગોસ્વામી બાળકોના	
તિલકનું બાળચરિત્ર ...	૦-૨-૦	ફોટા ૨૫ પ્રતના. ...	૦-૮-૦

ફરેકનું પોષ્ટ અને વી. પી. ખર્ચ જુદું.

વ્યવસ્થાપક વૈષ્ણવધર્મ પ્રકાશ, મુ. રૂપાલ.

પોષ્ટ અમનગર—મહીકાંઠા.

“કૃષિ-વિજય.”

ઉપરનું માસિક દરમાસે નિયમિત ખેતીવાડીના ઉત્તમ વિષયોથી ભરપુર ખહાર પડે છે. આહુ સાથે “વિરક્ષેત્રની વનિતા” યાને “પદ્મભણી” નામની સંસારીક નવલકથા ભેટ આપવામાં આવે છે. માટે તાકીદે નામ નોંધાવો. નમુના માટે અડધા આનાની ટીકીટ બીડો. લવાજમ પોષ્ટસહ રૂ. ૧-૦-૦.

પોષ્ટસહ માત્ર આના આઠમાં

રસીકચંદ્ર

યાને

“દેશોન્નતિનો કારીગર” ભાગ-૧ લો.

ઉપરનું નાવેલ દરેક વિષયથી ભરપુર છે છતાં “રસીક-રમણી” ત્રીઅંકી ભાષણ તથા ગાયનોથી ભરપુર નાટક તથા નામદાર મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડનો સુંદર રંગીન ફોટો ભેટ આપવામાં આવે છે. કોપી થોડી શીલકમાં છે માટે તાકીદે મંગાવો.

સરનામું.

જયશંકર અંબાલાલ દ્વિવેદી.

અધિપતિ “કૃષિ-વિજય.”

મુ. ચાંગા (ગુજરાત) વાયા આણુંદ.

દરેક કુટુંબમાં અવશ્ય વાંચવા લાયક !

સુંદર છબીઓ સાથેનું સચિત્ર માસિક પત્ર.

ભારત જીવન.

૧૯૧૧ નો જાનેવારીનો ખાસ અંક—જૂદી જૂદી ઐતિહાસિક વિગેરે ૬૯ છબીઓ, ઐતિહાસિક વિગેરે લેખો, કાવ્યો, જીવનચરિત્રો વિગેરે ૧૫૦ પાના ભરેલા લેખો સાથેનો તૈયાર થયો છે. દરેક મહિને જાણવા-જેવા-સંગ્રહ કરવા યોગ્ય-છબીઓ તેમાં હોય છેજ. લેખો ઉત્તેજક, ઉપદેશજનક, અસરકારક લાખામાં લખાય છે. દર વર્ષે લગભગ મોટા કદનાં ૫૦૦ પાનાં અને ૧૦૦ થી વધુ છબીઓ સાથેનું છતાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ત્રણ (પોળેજ સહિત) છે. ભેટનું પુસ્તક ઐતિહાસિક નવલકથા મે મહિનામાં મળશે. જેનું પોળેજ તથા વી. પી. ખર્ચના ત્રણ આના વધુ સમજવા. આફ્રીકાનાં ગ્રાહકોને રૂ. ૪) પોળેજ તથા ભેટના પોષ્ટ સાથે.

પાછળથી પસ્તાવું પડશે.

ગયા વર્ષના પૂરા અંકો નહિ મળવાથી ઘણાં ગ્રાહકોને નિરાશ થવું પડ્યું છે. માટે સત્વર ગ્રાહક ઘઈ “ ખાસ અંક ” વિગેરે મંગાવી લેવા.

પત્ર વ્યવહાર—ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

મેનેજર—ભારત જીવન—કાલ્યાદેવી પોષ્ટ—મુંબઈ.

કડવા વિજય માસિક.

કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિની સંસારિક અને ધાર્મિક સ્થિતિ સુધારવા અને ખેતીવાડીની ઉન્નતિ કરવા આજે ચાર વર્ષથી સતત પ્રયાસ કરી રહ્યું છે. જ્ઞાતિની જુદે જુદે ઠેકાણે મળતી સમાજો, સલાઓ, પંચ અને ગોળને લગતી સવિસ્તર હકીકત, ગામ પરગામના જાણુવા જોગ સમાચાર અને ખેતી વાડીના સુધારા માટે જુજ ખર્ચે સહેજ થઈ શકે તેવા ઉત્તમ ઉપાયો શોધી કાઢી ખેડુત ખંધુઓને માટે જાહેર કરે છે, અને ટુંકામાં ધર્મ અને નીતિ પ્રમાણે ચાલી એક ખીજની મદદથી ધન પ્રાપ્ત કરી આ લોક અને પરલોક સુધારવાની અનેક ઉત્તમ રીતિઓ દર્શાવે છે. રોયલ દાખા ૧૦ ઈંગ્લિશ ૨૪ 'પૃષ્ઠ' દળદાર માસિક દર મહિનાની શુકલ પક્ષ ખીજને દિવસે બહાર પડે છે. વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સાથે માત્ર સવા રૂપિયો છે. લખો:—મેનેજર કડવા વિજય, વિરમગામ.

કડવા પાટીદારો માટે ખાસ છાપખાનું.

શ્રી ધર્મવિજય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ રીચીરોડ—અમદાવાદ.

ભાવ તથા કામ અમદાવાદના પ્રમાણમાં ઘણુંજ સાફ છે. ટાઇપ, મશીન વગેરે તમામ નવાં સાધનો હોવાથી સફાઈદાર કામ થાય છે અને સુદતસર કરી આપવામાં આવે છે. કડવા વિજયનું તથા કડવા પાટીદાર સમાજોનાં તમામ કામ આ છાપખાનામાં થાય છે, માટે જ્ઞાતિ ખંધુ તથા અન્ય જાણસુ ખંધુઓને પરચુરણ કામ માટે ખાસ એકવાર પધારી અથવા કામપાડી ખાત્રી કરવા વિનંતિ છે.

વૈદકના શોખીનો માટે સર્વોત્તમ સાધન.

ધન્વંતરી.

એ ગુજરાતી બાપામાં મોટામાં મોટું અને સોંધામાં સોંધું સર્વોત્તમ માસિક ચોપાનીયું છે. તેમાં દર મહિને પુરેપુરાં અડતાળીશ પાનાં બહુ ઉપયોગી બાબતોથી ભરવામાં આવે છે. “નચરોપથી” અથવા નૈસર્ગિક ચિકિત્સા શાસ્ત્ર જે હાલમાં જર્મની, યુરોપ અને અમેરિકા વિગેરે સુધરેલા દેશોમાં ઘણીજ માનિતી થઇ પડેલી “વગર દવાએ રોગ મટાડવાની વિદ્યા” છે. તે વિશેનું વ્યવહારિક ઉપયોગી જ્ઞાન આ ચોપાનીયું આપે છે. તે ઉપરાંત ભસ્મો, માત્રાઓ, રામબાણુ ગોળાઓ અને સાધારણ લોકો પણ પોતાની મેળે સ્હેલાઈથી બનાવી શકે તેવી ધરગતુ દવાઓ આયુર્વેદ અને યુનાની હકીમાતને આધારે લખવામાં આવે છે. જંગલની જડીબુટ્ટીની સમજુતી પણ સારી રીતે લખાય છે. પશ્ચિમના આગળ વધેલા દેશોમાં થતી વૈદક વિદ્યા સંબંધી અનેક શોધજોજોના તાજાં સમાચાર, રોગ થતા અટકાવવાની, થયેલા બાધિઓને મૂળમાંથી મટાડવાની, સારી સ્મરણ શક્તિ, સતેજ આંખો, સુદૃઢ સરીર, પ્રકૃષ્ઠ ચહેરા, ચંચળ અવયવો, ચાલાકી અને ચતુરાઈ સાથે લાંબી છાંદગી મેળવવા અને ભોગવવાની સર્વોત્તમ કુંચીઓ, અને અકસીર ઉપાયો વિગેરે વિવિધ વિષયો વાંચતાં ખમત સાથે જ્ઞાન મેળે તેવી રીતે આ માસિક ચોપાનીયામાં દર મહિને છાપવામાં આવે છે. ૪૮ પાનાનું આ માસિકનું એક વરસનું ટપાલ ખર્ચ સાથેનું લવાજમ ફક્ત એ રૂપિયા રાખ્યું છે. પોષ્ટેજનો ૦)ના આનો મોકલનારને તમુનાનો અંક મફત મોકલવામાં આવે છે.

સંપાદક “ધન્વંતરી” મુગ પિસનગર (ઉત્તર ગુજરાત.)

ગુર્જર બ્રાહ્મણ.

ગુજરાતના સમસ્ત બ્રાહ્મણો એકત્ર થઈ જ્ઞાનદ્વારા પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધે અને બ્રાહ્મણ શબ્દની ઉપમાને યોગ્ય થઈ પાછા જગતમાં “વર્ણનાં બ્રાહ્મણો ગુરુઃ” એ ભાવના પ્રાપ્ત કરે, એવા થાય તેને માટે પ્રયાસ કરતું અને બ્રાહ્મણોમાં નવીન વિચારનું બળ ફેલાવતું આ માસિક ૧૯૬૫ ના આષાઢ માસથી કાઢવામાં આવે છે. જેનું કદ રોયલ આઠ પેજ ત્રણ ફારમનું છે, અને લવાજમ માત્ર વર્ષ દહાડે રૂ. ૧ રાખવામાં આવ્યું છે. લવાજમનો વધારો માસિકના કદમાં વધારો કરવામાં અને તે પછી સમાજના ઉત્કર્ષના કેળવણીના કાર્યમાં ખર્ચવામાં આવશે. દરેક બ્રાહ્મણ આ માસિકના આહુકે થવું જ જોઈએ. માસિકના તંત્રી હુરજીવન ત્રિભુવન ત્રિપાઠી છે. માસિકના કેટલાક પ્રથમ વર્ષના અંકો પણ સિલકમાં છે. વધુ માહિતી માટે લખો:—

તંત્રી, ગુર્જર બ્રાહ્મણ, સરખેજ, અમદાવાદ પાસે

અથવા

વ્યવસ્થાપક, ગુર્જર બ્રાહ્મણ ઓફીસ—અમદાવાદ.

કે. રાયપુર પખાલીની પોળ, મહાદેવનો ખાચો.

ગુજરાતી ભાષામાં સરળ રીતે લખાતું સચિત્ર માસિક.

ચંદ્રપ્રકાશ.

આ માસિક પત્રમાં શારીરિક, વ્યવહારિક, માનસિક અને અધ્યાત્મિક ઉન્નતિના ઉપાયો, પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં ચાલતી નવીન શોધો, તથા આપણા આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો તેમાં પ્રતિભાસે પ્રકટ થાય છે. પ્રત્યેક અંકમાં એક બે વિષય સચિત્ર આપવામાં આવે છે. દર વર્ષે દોઢસોથી બસે પૃષ્ઠનું પુસ્તક ભેટ અપાય છે. એક વખત આ માસિકના ગ્રાહક થવા તમને આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરવામાં આવે છે. તમે તેના ગ્રાહક થશો તો તમને તમારી ઉન્નતિના ઘણા ઉપાયો બહુવામાં આવશે. વાર્ષિક લવાજમ માત્ર સવા રૂપિયો. નમુનાનો અંક મફત.

જ્ઞાનબોધક સચિત્ર વિષયો.

આ પુસ્તકમાં આવતાં પ્રકરણોનું વર્ણન:—સુખ પ્રાપ્તિ અર્થે શું કરવું? આરોગ્ય પ્રાપ્તિનો સહેલામાં સહેલો રામબાણુ ઉપાય, બાહ્ય અને આંતર મન, ભવિષ્યનો મનુષ્ય, વિચારની અસર આખા શરીર ઉપર થાય છે, મનુષ્યના જડખાંમાં રહેલું બળ, દેહવેદનમાં અદ્ભુત ફેરફાર, કળીયુગના વિશ્વકર્મા, ગુન્હા શી રીતે પકડવા, હવે મકાન કેવાં થશે ઇત્યાદિ બીજાં સોળ પ્રકરણો આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રત્યેક વિષય સચિત્ર છે. ભાષા સરળ છે. આ પુસ્તક પ્રત્યેક મનુષ્યે વાંચવા યોગ્ય છે. કિંમત માત્ર આના ચાર. ચંદ્ર પ્રકાશ ઑફીસ-મુરત.

લુહાણા મિત્ર સ્ટીમ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ વડોદરા.

આ પ્રેસમાં કામ સારું સ્વચ્છ અને વખતસર તથા સસ્તા લાવથી કરી આપવામાં આવે છે; સારા ટાઇપ અને સારી છાપની ખાત્રી આપવામાં આવે છે. ઓછા એન્જીનથી ચાલતું હોવાથી ધાર્થી કામ થાય છે. વધુ માટે ઉપરના સરનામે લખો.

લુહાણામિત્ર તથા લુહાણા હિત વર્ધક વર્તમાન પત્ર.

લુહાણા કોમમાં વિદ્યા, કળા, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને સાહિત્યના વિષયો અર્થાવનારૂં આ પેપર પહેલ વહેલુંજ છે. આજ સુધી તે માસિકના રૂપમાં બહાર પડતું હતું, પરંતુ ચાલુ સાલથી તે અઠવાડિક કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, દક્ષિણ, બંગાળા, બર્મા, ખંજાળ, અરણસ્તાન અને આફ્રિકા જેવા દેશોમાં એ ફેલાયલું છે. લવાજમ વર્ષ એકના રૂ. ૧-૪-૦ તથા પોષ્ટેજના રૂ. ૦-૧૨-૦ મળી રૂ. ૨-૦-૦. દેશાવરના ગ્રાહકો માટે ફક્ત ચાર શિલિંગ પોષ્ટેજ સાથે. બહાર બહાર માટે ઉપરને નામે પત્ર વ્યવહાર રાખવો.

મેનેજર અને માલિક.

વૈદ્ય જટારાશંકર લીલાધર કૃત.

લોકપ્રિય પુસ્તકો.

ઘર વૈદ્ય—Family Medicine—ત્રીજી આવૃત્તિ, રૂ. આ, પૈ.

વૈદ્ય વિદ્યાનો સંપૂર્ણ સરલ ગુજરાતી ગ્રંથ ૩ ૦ ૦

યુવાવસ્થાનો શિક્ષક—ત્રીજી આવૃત્તિ, બુવાન

સ્ત્રી પુરુષોનો સાંસારિક ભોમીઓ ૧ ૦ ૦

વાગ્બટ સૂત્ર સ્થાન—વૈદક શાસ્ત્રનાં આરોગ્ય

સંબંધી પ્રાચીન સૂત્રો-નિયમો ૧ ૦ ૦

ધાત્રીશિક્ષા—બે વૈદ્યુમ-સુવાવડીની સારવાર

વિષે પ્રશ્નોત્તરરૂપ અતિ ઉપયોગી પુસ્તક. ૧ ૮ ૦

સારી સંતતિ—બે વૈદ્યુમ-નિરોગી, સુંદર તથા

સહાયારી બાળકો કેમ ઉત્પન્ન કરવાં

તે વિષે અપૂર્વ ગ્રંથ. ... ૧ ૮ ૦

રોગ નિવારણ નવીન વિદ્યા—પાણીથી દરદો

મટાડવા સંબંધી જોપચાર શાસ્ત્ર. ૦ ૮ ૦

આરોગ્ય વિદ્યા નિબંધમાળા—બ્રહ્મચર્ય, બાળ-

લગ્ન, આરોગ્ય રહેવાના ઉપાય, વાજકર

કલ્પતરૂ એ ચાર લોકપ્રિય નિબંધો ... ૦ ૧૦ ૦

વૈદ્ય કલ્પતરૂ—પંદર વર્ષથી પ્રગટ થતું, ઘણુંજ

લોકપ્રિય વૈદક માસિક, વાર્ષિક લવાજમ ૧ ૮ ૦

વૈદ્ય કલ્પતરૂ સિવાય દરેક પુસ્તકનું પોષ્ટેજ બુદ્ધિ સમ-

જનું. આ બધાં પુસ્તકો વિષે એકે અવાજે વખાણ થયાં છે.

ઠેકાણું—વૈદ્ય જટારાશંકર લીલાધર—અમદાવાદ.

રૂ. ૧૦૭૫૦ ની કિંમતની ૩૦૦૦ માણના વજનની

ગોદરેજની તીજેરી.

થોડા વખત ઉપર સુંબઈની ચાકોહોમા બેંક માટે
ગોદરેજે રૂ. ૭૫૦૦ ની ૧૫૦૦ માણની કાયર
અર્ધ તીજેરી બનાવી હતી. એ તીજેરી
એટલી મોટી છે કે તેમાં પચાસ
માણસો ઉભાં રહી શકે.

હાલમાં એથી પણ મોટી કાયરઅર્ધ તીજેરી બનાવવાનો
આરંભ ગોદરેજને મળ્યો છે. એ તીજેરી સુંબઈની ઇસ્ટર્ન બેંક
માટે છે. માપમાં એટલી મોટી થશે કે તેમાં મોટા કદનાં સવાસો
માણસ સહેલાઈથી ઉભાં રહી શકે. વજનમાં ત્રણ હજાર માણ થશે.
એ તીજેરીની ગોદરેજની કિંમત રૂ. ૧૦૭૫૦ છે. વિભાગની
મેકરે એથી લગભગ બેવડા પૈસા માગ્યા હતા.

તીજેરીનું કામ એવું હોય છે કે તૈયાર થઈ રહેલા પછી ઉંચી
બનાવટની છે કે હલકી તે કારીગર પોતે પણ પારખી શકે નહિ.
બહારના દેખાવમાં રૂ. ૫૦૦ ની તેમજ રૂ. ૧૦૦ ની સરખીજ
દેખાય માટે બરીદનારે કારખાને આવી બનાવટના ફેરની માહિતી
જાતે મેળવવી એ સાફ છે.

કારખાનું—ગેસ કંપની પાસે, પરેલ,—સુંબઈ.

દુકાન—મુળજી જેઠાની મારફીટની સામે,

શેખમેમણ સ્ટ્રીટ,—સુંબઈ.

